

RECENSIONS

Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVe siècle, (Actes des colloques de Barcelone et de Lyon, mars et octobre 1996). Sous la direction de D. BERTRAND, J. BUSQUETS, M. MAYER OLIVÉ. (Patrimoines. Christianisme. Les Éditions du Cerf – Faculté de Théologie de Catalogne, Paris 2004, 355 pp. +9 làmines a color i 2 mapes, fora del text, 23'5 x 14'5 cm.

Van ocasionar aquesta densa publicació els col·loquis tinguts a Barcelona i a Lió, l'any 1996 (corregiu la data a p. 7), quan encara no havia transcorregut un any de la publicació d'una nova edició crítica dels escrits del bisbe de Barcelona Sant Pacià, a la col·lecció *Sources Cbrétiennes*, 410, Paris 1995, a cura de Carmelo Granado, de la Facultat de Teologia de Granada (recensió d'Àngel Anglada, «ATCA», XVI (1997), 483-489).

A més dels temes introductoris, que inclouen uns fragments de l'homilia de l'arquebisbe de Barcelona Ricard M^e. Carles, (09-03-1996), i una presentació general de la Hispània en el s. IV, per D. Bertrand, les dinou col·laboracions se distribueixen en tres parts: la primera tracta del context de Pacià, la segona versa sobre la seva expressió literària i la tercera sobre la doctrina que exposà.

No solament en els ambients francesos, sinó també en altres espais la introducció de Bertrand (*Introduction: Généralités sur l'Hispanie au IVe siècle*, 19-35) informa de la romanització de la Hispània i les seves característiques, per exemple diverses de la de les Gàl·lies, així com de la paulatina cristianització, que en els temps teodosians s'intensifica especialment entre els 'potentiores'. L'autor apunta alguns corrents teològics que s'escampaven per la Hispània, i esmenta els noms de Gregori d'Il·líberis, Potami de Lisboa, Hegèria, Hidaci, etc. Vora aquests exponents del cristianisme, troba a faltar la presència dels monjos. En aquest punt caldria observar que, al menys des de la publicació de l'edició de la Carta de Sever de Menorca feta per G. Seguí Vidal (1937), el seguit d'estudis que esmenten el monacat a Menorca (a. 418) s'han succeït, sobretot en el darrer quart de segle. Més encara, les noves cartes de Consenci tenen com a protagonistes secundaris monjos catòlics i priscil·lians a la Tarraconense, els quals devien travessar per Barcelona en anys posteriors a Pacià. Aquests activistes han merescut estudis específics. Indubtablement són persones amb arrels en el s. IV de Pacià.

L'ambientació de llarg alè, preparada per E. Romero Pose (1. *Entre Paul et Priscillien*, 39-62) justifica el vigor teològic de Pacià i el d'altres autors hispànics, com Priscil·lià. Mostra com el bisbe de Barcelona no va ser un 'il·lustre aïllat' en el món hispànic, i assoleix vincular-lo a la societat, a la vida quotidiana, a la 'paideia', així com a l'heresiologia del moment. Quant als orígens del cristianisme a la Tarraconense, l'autor pensa que els influxos que rebé Pacià indueixen a suposar un contacte africà, que no exclouria les relacions amb Roma. D'altra banda, el crític completaria l'aportació de Romero, quant al viatge de Sant Pau a la Hispània, recordant allò que me sembla aclarit, i és que cap autor antic assegura tenir testimonis de la seva realització. En el context dels teòlegs hispànics, Pacià no hauria entrat en els debats dels grans temes bíblico-dogmàtics, i més tost en l'eclesiologia, d'encuny africà, hauria pres una postura moderada. El seu combat del novacianisme el menà a considerar l'heretgia com un fenomen en augment. Remarca Romero les semblances entre les controvèrsies novaciana i la donatista i no creu improbable que Pacià influís en sant Agustí en l'argumentació antidonatista, ateses les vinculacions de la Tarraconense amb Àfrica, testimoniades per Consenci. Ara bé, caldria afegir que aquest resident a Menorca de cap manera no admetia la postura moderada del bisbe d'Hispana en front dels donatistes. Si, per altra banda, l'autor raona documentadament el caràcter reformador del priscil·lianisme, caldrà fer atenció en les manifestacions d'aquest corrent a la Tarraconense poc després de la mort de Pacià. L'aristocràcia episcopal que s'hi havia implantat no ens apareix en absolut com a reformadora. Haurem de parlar d'un neopriscil·lianisme en el s. V? Són qüestions que ja s'han encetat en la bibliografia hispànica, poc usada per l'autor.

M. S. Gros i Pujol (2. *Héresies et schismes*, 63-71) indica que tret del priscil·lianisme no es pot parlar d'una heretgia pròpiament hispànica, i precisa encara que Priscil·lià, més que un heretge, va ser un asceta que reunia petites comunitats, per tal d'introduir una reforma en l'Església, com ha remarcat extensament Romero.

Mantenint-se dins la pretensió de donar un bon context a Pacià, J. Vilella afegeix un estudi més dels elements de l'estructura eclesiàstica de la Hispània (3. *Les primaties hispaniques*, 73-87), que va seguir un procés molt més lent que el de les esglésies a l'Orient, quant a la implantació de les seus metropolitanes, promoguda pel concili de Nicea. Vilella ja ha tractat diverses vegades la qüestió que no ha rebut una resposta satisfactòria per a tothom sobre la *prima cathedra* que podem llegir en el c. 58 del concili d'Il·líberis, i d'aquí entra en l'estudi de les possibles presidències dels concilis hispano-romans.

Molt més prop de Pacià se situa l'aportació de M. Mayer Olivé (4. *La question de Dexter*, pp. 89-97). El personatge no seria altre que el fill de Pacià, esmentat per Sant Jeroni. L'editor de Sant Pacià distingeix aquest magnat del Dexter que recorda una inscripció trobada a Barcelona. Mayer aporta raons prou sòlides per identificar-los. Dexter va ser 'praefectus praetorio' de l'Occident i 'comes rei priuatae', la qual cosa ens situa Pacià dins l'àmbit senatorial i l'equipararia amb molts altres bisbes de la Hispània teodosiana.

La professora M. Marcos (5. *La femme et la morale sexuelle*, 99-109), a partir especialment dels textos conciliaris hispànics ofereix un esguard sintètic de la situació de la dona. Sota l'influx del Nou Testament les dames de l'aristocràcia exercien un notable influx en l'Església. Els bisbes progressivament retallaven aquest espai, per adaptar-lo a la societat romana. El concili d'Il·líberis va ser especialment minuciós en la qüestió, que va enfocar sobre tot des de l'angle de la moral sexual, i el de Saragossa (a. 380) hi va insistir i va restringir la consagració de les verges i de les vídues a les que demostrassin que havien acomplert els 40 anys. Era una resposta al priscil·lianisme, dins el qual no solament els grups originaris del s. IV, sinó també els de la Tarraconense oriental, en el s. V, segons Consenci, atorgaren un protagonisme plausible a les dones.

Una més llarga aportació de N. Duval (6. *Les installations martyrologiques dans les églises d'Hispanie*, 111-127) substitueix l'estudi gairebé encara impossible del context arqueològic i pastoral de Pacià. Les fonts literàries i arqueològiques manquen i els estudis d'aquests materials d'època posterior han rebut diverses interpretacions, no exemptes de polèmica. Com sovint, Duval se mostra com a bon coneixedor de la bibliografia hispànica i general, qualitat que li permet matisar les postures que creu massa escairades, com per exemple, no creu que a les basíliques hispàniques hi hagués exclusivament un sol altar destinat a l'eucaristia. Les de les Balears no poden ésser preses com a punt de referència car, observa l'autor, no passaren per un mateixa dominació política que la Península Ibèrica, la qual cosa incideix en la diversitat dels punts d'importació de costums i d'esquemes de pensament. A les basíliques hi hagué diversos indrets per exposar a la veneració les relíquies dels màrtirs, sigui a la Península que a les Balears, entre els quals l'autor comptaria l'espai que anomena 'contra-cor', que no hauria tingut una utilització litúrgica freqüent. Duval atenua les interpretacions que proposen una mena de 'província litúrgica' entre l'Àfrica i la Hispània, malgrat s'hi donin solucions semblants, perquè, per exemple, l'organització interna de les basíliques a Àfrica del Nord presenta l'absis com a lloc per al bisbe o prevere, mentre a la Hispània seria l'indret reservat a l'altar.

R. Étaix (7. *De la Catalogne à Lyon*, 129-132), mostra com el fet que provinguí de Lió el còdex *Reginensis* 331 de la Biblioteca Vaticana, el principal de la tradició manuscrita de les obres de Pacià, se deu a l'obra de Leidrat, nadiu de la Marca Hispànica, o a Agobard, ambdós actius col·laboradors de Carlemany en combatre Feliu d'Urgell. En aquesta ciutat Leidrat hauria descobert les obres de Pacià.

Quant a la segona part del volum, que tracta de l'expressió literària de Pacià, s'enceta amb un minuciós estudi de J. Fontaine (8. *Formes et fonction de l'expression imagée chez Pacien: une esthétique de la diversité*, 136-154). Ressalta la densitat, rapidesa d'expressió i capacitat de persuasió de Pacià. La triple cultura que Fontaine hi observa provindria de l'escola romana, la

lectura de la Bíblia i la familiaritat amb l'exegesi patristica. D'aquestes dues darreres tradicions prové la interpretació de la prefiguració de l'Església com una 'segona tipologia', que s'il·lumina a partir de la primera, que afecta al mateix Nou Testament. L'autor analitza diversos quadres i retrats, que emergeixen en l'obra de Pacià, sovint inspirats en temes de Virgili, especialment a les *Geòrgiques*. Les imatges sobre l'Església son suggerents. També la capacitat per recórrer a les metàfores, igualment amb vena virgiliana, enriqueixen l'eclesiologia. Els vestigis dels creadors de la prosa culta dels cristians, Tertul·lià i Cebrià, és evident, com ja és ben sabut. L'originalitat que caracteritza Pacià en part li ve del seu coneixement del liberalisme cultural de Lactanci.

S. Deléani (9. *La langue de Pacien*, 155-162), presenta un resum d'un estudi més detingut [cf. *RÉA*, 44 (1998)]. Remarca la preocupació del bisbe barceloní per defugir els barbarismes i la seva sintaxi se mostra conservadora, per què hom podria parlar del classicisme de Pacià. Ressalta la seva expressivitat, en la qual se conjuguen les tonalitats bíblica i poètica. La llengua amb què s'expressà Pacià ben bé pot ser comparada a la dels altres bisbes del s. IV. Afegiria que la bibliografia podria ser més generosa amb els estudiosos hispànics.

Com que no pot ésser considerat complet el registre que C. Granado fa de les citacions bíbliques de Pacià, que apugen a dues-cents-vint, L. Ferreres fa un assaig per a escatir quin va ésser l'ús de l'Escriptura i les formes d'interpretació seguides per Pacià (10. *La Bible de Pacien*, 162-171). No sempre les citacions són clares, car la familiaritat amb el text bíblic sovint fa escoliar al·lusions més o menys explícites. Les divergències entre el text de Pacià i el de la *Vulgata* provenen d'una banda del fet que Cebrià i Pacià depenien de la versió dels LXX, mentre St. Jeroni emprava la traducció de Teodoció. A vegades sembla clar que Pacià traduí directament del grec. L'autor no dubta que Pacià conegué un text bíblic perfectament establert, encara que hom no en pugui precisar la provenença, africana o europea, car hi ha testimonis a favor dels dos indrets. El fet és que Pacià és un testimoni fonamental per poder conèixer quines eren les versions llatines de l'Escriptura utilitzades a la Hispània durant el s. IV.

L'obligada comparació amb els autors patristics, insinuada per Fontaine, és objecte dels quatre estudis que segueixen. La sèrie comença amb J.-C. Fredouille (11. *De Tertullien à Pacien*, 173-185), el qual concentra la seva atenció en la comparació entre el *De Paenitentia* de Tertul·lià i el *Sermo de paenitentibus* de Pacià. L'organització dels dos opuscles és anàloga, encara que el desenvolupament dels textos sigui divers. Tertul·lià va fer la primera reflexió organitzada sobre la penitència, amb un to exhortatori, i s'expressa tot dirigint-se al lector en segona persona. Pacià sobre tot pretén justificar la penitència, davant alguns que la negaven, i exposa el procés penitencial que serà conegut com a la penitència canònica, a la qual s'han de sotmetre els batejats que han caigut en els tres pecats que esmenten els *Act* xv, 29. Pacià és més abundant en l'ús de l'Escriptura que Tertul·lià i si imita aquest africà ho fa amb llibertat, de manera que practica la intertextualitat segons els mètodes contemporanis. Vol evitar el llenguatge polèmic, tot i que en resten algunes mostres. Ressaltem que l'autor proposa algunes dependències ben clares de l'opuscle de Pacià amb l'altre, el *De pudicitia*, de l'africà.

Quant a les informacions que aporta Pacià sobre Novacià, P. Mattei (12. *La figure de Novatien dans les écrits à Simpronien*, 187-196), observa que cap d'elles és nova, car totes han arribat per altres vies. No és tan clar que el novacianista Simpronnià, atacat per Pacià, cometés un frau al considerar Novacià com a màrtir, car l'historiador Sòcrates l'en considerà. Eusebi de Cesarea reproduceix fragments d'una carta de Corneli, bisbe de Roma, que descriu com Novacià va ser ordenat bisbe de Roma —seria antipapa— de manera fraudulenta. L'aportació de Pacià més important seria que ajuda a explicitar el que no quedà clar en la teoria penitencial de Novacià, és a dir, que després del baptisme no hi ha possibilitat de penitència.

Un atansament al procés de la conversió de Pacià el proposa J. Desmulliez (13. *Deux aristocrates*, 197-205). Compara la trajectòria de l'aristòcrata de Bordeus, conegut com Paulí de Nola, convertit a la vida ascètica, i ordenat prevere per Lampi, successor de Pacià en la seu de Barcelona. Pacià en l'homilia sobre el baptisme, *De baptismo*, al descriure les renúncies que fa el catecumen al·ludiria al seu canvi. Pacià i Paulí convergirien en ser dos aristòcrates imbuïts

d'una sòlida cultura romana. Paulí fou conscient de la fragilitat dels descendents d'Adam i, com Pacià, considera la paràbola del fill pròdig com a prototipus del procés que ha de seguir el pecador cristià per assolir la reconciliació. Ambdós són una mostra de com a la darrerria del s. IV hi havia un moviment de l'aristocràcia romana hispànica vers la seva integració en el cristianisme i a renunciar als seus béns per dedicar-se a la vida ascètica.

M. Justino Maciel estableix la comparació amb el contemporani de Pacià, Potami bisbe de Lisboa (14. *L'art et l'expression de la foi*, 207-218). Incideix en l'influx de l'escola romana, que condú a la interacció entre el cristianisme i el classicisme, ja prou remarcat abans. Des d'un angle ben divers, convergeix amb Fontaine en ressaltar la importància del recurs a la imatge. En conseqüència, proposa incloure l'art com un dels discursos que varen servir per anunciar el cristianisme. L'autor estudia el vocabulari dels dos autors que compara, tot assenyalant els elements de continuïtat entre el cristianisme i la cultura romana, i apunta els signes d'originalitat del primer. Acaba la seva aportació subratllant que ambdós eren preocupats per la defensa de l'ortodòxia, Potami contra els arrians i Pacià contra certes dissidències disciplinars i sacramentàries. Ambdós recorregueren a les imatges literàries, l'estudi de les quals tindria aplicació a l'iconografia dels sarcòfags hispànics paleocristians.

Introdueix a l'estudi de la doctrina de Pacià una aportació de l'editor dels seus escrits, C. Granado (15. *Ecclesia mater*, 221-232), en la qual aprofita algunes imatges i símbols que recorren en els escrits de Pacià, per descriure el que hom consideraria una 'eclesiologia simbòlica'. En aquest punt, el bisbe de Barcelona s'encasta en una tradició que prové del s. II. Si el novacià Simpronià, segons Pacià, considera acuradament l'Església com a verge i esposa del Crist, el barceloní afegeix que, a més, és mare. L'església verge deu la seva fecunditat maternal al fet que no ha estat fecundada per les heretgies, sinó per l'Esperit que li atorga el Crist, espòs d'aquesta Església Verge. Sever de Menorca, lleument posterior a Pacià, també exalta la fecunditat de l'Església verge. En aquest sentit, Pacià anomena l'Església 'principalis mater', perquè en ella resideix des del principi l'Esperit. L'espòs Crist, continua a engendrar nous fills dins la història mitjançant el ministeri dels 'sacerdotes' —l'autor tradueix per 'prêtres', crec que massa unívocament, com ressaltarà, per exemple, Víctor Saxer. El terme 'sacerdotes' podria referir-se igualment als bisbes. La ruptura del batejat amb el pecat no implica que l'Església sigui santa en tots els seus fills i sempre. D'aquí que l'Església exhorta constantment a la penitència, com expressió clara de la seva maternitat, que mai no abandona els fills febles i esgarriats. La comunitat d'aquests fills forma la 'fraternitas', que és la comunitat local, que se distingeix pels vincles de la caritat. També el terme ocorre en Sever de Menorca, però amb un abast universal.

De l'eclesiologia de Pacià en brolla una teoria del baptisme i de la penitència, estudiada, en primer terme, per J. Torra Bitlloc (16. *Baptême et pénitence*, 233-242). L'autor parteix d'un passatge central, en el qual Pacià afirma el valor cabdal de la penitència, com a sivella que ferma la disciplina de l'Església: «quasi fibulam totius ecclesiae disciplina nodetur». Torra Bitlloc llegeix, com Granado, 'notetur'. Retornarem sobre aquest punt quan presentaré el treball de Víctor Saxer, on recobraré una observació de Fontaine. El baptisme, seguint les expressions ben recollides per Fontaine, és com un infantament de la mare Església, per això defugiria l'ús d'un terme introduït dins l'eclesiologia medieval moderna, polaritzada en el poder dels ministres, com el d' 'administrar' el baptisme. Pacià enllaça tot el procés cristià, que comença ja amb una crida a la conversió durant el catecumenat, il·luminat, com observa l'autor, per un esquema clarament soteriològic. El camí del penitent el mena al bisbe —solament al bisbe?— el qual en una celebració litúrgica dins la setmana santa el reconcilia.

V. Saxer retorna sobre els dos sagraments (17. *Discipline sacramentaire*, 243-256), en un estudi que inclou la doble al·lusió a la penitència com a fermall de la disciplina de l'església, com hem recollit suara. No entra en els aspectes doctrinals, sinó que descriu els elements pastorals del baptisme i de la penitència. D'acord amb el vocabulari del bisbe de Barcelona, considera de cabdal importància l'etapa dels 'competentes', és a dir, d'aquells catecúmens que conjuntament han arribat a poder demanar ('petere cum') el baptisme, estadi que en pressuposa d'altres anteriors, superats amb un examen, que culmina en una renúncia a Satanàs. El

baptisme és considerat com una celebració que neteja, però sobretot el mateix vocable 'baptisme' expressa una forma de submergir-se en el bany regenerador que, a diferència dels banys usuals, no se pot repetir, la qual cosa li confereix un caràcter simbòlic. Al baptisme va unida la unció del Sant Esperit. En aquestes celebracions, com precisa Saxer, matisant el comentari de Granado en la seva edició de les obres de Pacià, és el bisbe el celebrant. Certament, observava que al concili d'Il·líberis (c. 77) ja el diaca era facultat a batejar; però tot mostra que a Barcelona era solament Pacià qui era el ministre ordinari del baptisme solemne, la Vigília Pasqual. Saxer demana que hom matisi molt la interpretació del mot 'sacerdos', car no sempre és evident si s'aplica exclusivament al bisbe o també serveix per designar el prevere. Sorgeix també el problema de la unció amb el crisma, que seria un preludi de la confirmació. Encara per Pacià se manté la unitat de la celebració sacramental, mentre que a les Gàl·lies la confirmació començarà a ser una celebració autònoma, referida al baptisme, en el s. V, i solament al s. XII adquiriria un estatut doctrinal propi. No és debades que Saxer convida els teòlegs a desprendre's de les categories escolàstiques, per deixar-se guiar per les fonts originals de la teologia sacramentària. Quant a la penitència, Pacià en treu les conseqüències per descriure el seu caràcter eclesial. Les paràboles de l'ovella perduda i d'altres ressalten l'aspecte pastoral de l'Església quan convida a la penitència, per reconciliar els que han caigut en algun dels pecats greus de la trilogia composta per la idolatria, l'homicidi i l'adulteri (*Act* xv, 28-29). Sorgeix la qüestió suscitada per Granado, que parla d'una confessió privada. Saxer indica que no és correcte atribuir-ne l'existència a Pacià. D'altra banda, d'una o altra manera la confessió feta al bisbe, d'un d'aquests pecats, atesa la seva qualitat, arribava al coneixement de la comunitat cristiana. El procés de l'exomologesis' o conjunt de pràctiques penitencials era una manera de reconèixer la bondat de Déu. Atesa aquesta importància de la penitència, Saxer opta per substituir el verb 'notetur', referit al fermall, indicat més amunt, que seria la penitència, per l'altre, 'noderetur', és a dir que quedí fermada la pràctica eclesial de la penitència, expressió que, per Fontaine, troba antecedents en els clàssics.

Torna arrencar de la instrucció als 'competentes' Y.-M. Duval, (18. *La doctrine de Pacien sur le baptême dans son* De baptismo, 257-281), tot observant que Pacià segueix el mètode de fer parlar l'Esriptura per ella mateixa. Per arribar a entendre què entén el bisbe per l'alliberament baptismal, Duval descriu la seva interpretació de l'home després d'Adam, tenint present *Rm* vii, 24-25. En l'etapa de la història que comença a partir de Moisès els jueus seguien la Llei per poder observar els manaments de la justícia, mentre la resta de la humanitat era sotmesa als mals esperits, car, segons el controvertit text de *Rm* v, 12, a causa d'Adam tots han pecat. Però el Crist ha alliberat la humanitat, després de ser diversament temptat. El Crist victoriós va assumir una humanitat i va presentar a Déu un home innocent i lliure del pecat, de manera que la seva justícia va ser útil a la humanitat perquè tots hem estat engendrats pel Crist, no carnalment. Pacià fa un salt en el seu pensament i exposa com en Maria Crist va prendre una carn que venia a alliberar i que no va deixar que quedàs en els inferns. En aquesta unió, que Pacià interpreta com unes noces, radica el fet de la transmissió de victòria del Crist a la humanitat. Duval explica com és a aquesta humanitat a la qual se refereix Pacià quan passa de la carn a l'ànima individual del Crist a la humanitat o a l'Església. En realitat Pacià explica com el poble senzill i pobre és una imatge de l'Església, l'ànima humil i alliberada pel Crist. L'ànima, per tant, a la qual se refereix Pacià, és la humanitat salvada, l'Església de la qual neix el poble cristià. Per descriure la vida nova del cristià, l'autor retorna al ministeri dels bisbes/preveres que serveixen a l'infantament dels cristians. La font baptismal és la matriu, amb l'aigua que brolla del Crist. L'Esperit és el segell amb el qual queda marcat el batejat gràcies a la unció feta pel bisbe. Així comença una vida nova, superior a una transformació merament moral de la persona. Així comença a sortir de les tenebres i entra en la lluita contra el diable. Per això, el baptisme és el sagrament de la Passió del Senyor i el perdó dels penitents. En conseqüència, Pacià subratlla la grandesa del baptisme, no pels seus ritus sinó pel seu sentit profund.

Les actes dels col·loquis que comentam acaben amb la més llarga de les aportacions, que és la d'un teòleg, H. Bourgeois (19. *Hier et aujourd'hui*, 283-311). La seva panoràmica histò-

rica i teològica és clarivident. La primera de les tres parts en què estructura el seu discurs intenta situar la penitència en la Barcelona del s. IV, amb les seves dificultats i les solucions pastorals que hi aportà Pacia. Seguidament descriu el procés penitencial, remarcant-ne l'aspecte eclesial i maternal, i passa a insistir en les passes del camí personal. En una tercera part exposa les distàncies que podem observar entre el temps de Pacia i els d'avui, explicant els punts que són en comú i la diferent sensibilitat entre les èpoques, així com les pràctiques penitencials diferents. Remarca com un tret important en comú el camí que avui se percep per redescobrir el valor de la reconciliació. Igualment mostra la importància d'un redescobriments eclesial de la misericòrdia de Déu per a tota la humanitat. L'autor conclou en ressaltar com Pacia se va diferenciar d'altres bisbes teòlegs perquè se va estimar més oferir respostes a les dificultats dels seus creients, i ho va fer en termes de solidaritat i de fraternitat. Bourgeois convida els pastors d'avui a emprendre coratjosament un diàleg semblant al del bisbe barceloní.

Una acurada bibliografia general i també una especial sobre Pacia, enriqueixen el volum, tan ple d'ensenyaments, que contribueix a un encontre entre història i teologia qualificadament pastoral. Els dos mapes són prou útils, tot i que també pateixen d'un desconeixement de moltes investigacions sobre l'Església hispànica en temps teodosians, fetes al país. L'ortografia algun cop és deficient, especialment en els punts més específics, com és ara la designació de les basíliques de les Balears.

La interdisciplinarietat de les col·laboracions contribueix a millorar qualche passatge de l'edició crítica de Granada, de manera que la història de la llengua il·lumina el pensament teològic de Pacia. És notable com els autors han mostrat una convergència en centrar el seu interès en els aspectes literaris i teològics cabdals en el pensament del culte aristòcrata barceloní.

En conseqüència, les actes dels col·loquis de Barcelona i de Lió són una aportació molt rica al coneixement del bisbe Pacia i, com llegim en el títol, contribueixen a il·luminar el s. IV hispànic.

Josep Amengual i Batle

Victor SAXER, *Saint Vincent, diacre et martyr. Culte et légendes avant l'an mil* (Subsidia hagiographica, 83), Bruxelles, Société des Bollandistes 2002, 372 pp.

Mgr Victor Saxer est décédé le 9 août 2004, après une longue vie dédiée à l'enseignement et à la recherche. Il était, aux yeux du monde savant, un maître dans les disciplines qu'il a cultivées, au premier rang desquelles s'inscrivent la liturgie et l'hagiographie.¹

Après sa retraite de l'Institut pontifical d'archéologie chrétienne, où il avait professé ces matières et dont il avait été à plusieurs reprises le recteur, l'infatigable chercheur s'était par-

1. Voir l'hommage que lui a été rendu devant l'Académie pontificale d'archéologie de Rome, qu'il avait lui-même présidée durant plusieurs années: J. GUYON, *Mgr Victor Saxer (1918-2004)*, dans «Rendiconti della Pontificia Accademia romana di archeologia», 67 (2004-2005), 453-459.

(Nota de la direcció: l'estimat amic i professor Pere de Palol s'havia compromès a escriure per al nostre anuari una recensió del llibre del gran amic seu, mgr. Saxer, que el seu estat de salut primer i el seu òbit després feren impossible. Remercio vivament mons. Duval-Arnould que en honor de Mgr Saxer, acceptés, amatent, de contribuir a mantenir-ne viva la memòria amb aquestes pàgines, que ara, dissortadament, també fan reviu en la meua memòria el record del prof. dr. Pere de Palol; per a ambdós és ben vàlid un dels mots-clau de llur especialització: VIVAS!).

ticulièrement intéressé à saint Vicent. La «III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica», qui s'était tenue à Maó en 1988, lui avait donné l'occasion d'étudier les martyrs hispaniques dans leur ensemble. Son attention s'était ensuite focalisée sur le diacre de Saragosse, martyr à Valence. Le volume présenté ici réunit dix articles parus entre 1989 et 1998 dans diverses revues ou recueils, auxquels l'auteur a joint deux nouvelles études qui viennent les compléter. On perçoit ainsi combien la ligne de recherche de V. Saxer était précise et procédait d'un projet mûri: le livre, en effet, ne se ressent nullement des origines diverses de ses composants.

L'ouvrage comporte deux parties, comme le titre le laisse prévoir, l'une consacrée au culte du martyr, l'autre aux légendes, c'est-à-dire aux différentes formes qu'à prises le récit de sa passion. Dans l'une et l'autre, le chercheur s'est limité à l'an mil, s'autorisant cependant parfois un dépassement: pouvait-il, dans sa communication à la «IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica» prononcée à Lisbonne, taire la translation des reliques de saint Vincent opérée par le premier roi de Portugal, Alphonse-Henri, depuis le monastère d'Algarve (Cap Saint-Vincent) jusque sur les bords du Tage en 1173?

Le culte de saint Vincent s'est manifesté d'abord sur le lieu du martyr, à Valence. Il ne s'est organisé que plus tard à Saragosse, où le poète Prudence, vers l'an 400, le revendiquait, mais où l'on ne possédait que la tunique du saint, tandis que Valence détenait le corps. C'est de cette ville que se sont diffusées les reliques autour desquelles s'est développé le culte dans les diverses villes de la péninsule ibérique aux Ve-VIIe siècles (Séville, Tolède, puis, après l'invasion musulmane, vers l'Algarve, la haute vallée de l'Ebre, Oviedo), tandis que par d'autres voies la Gaule, l'Italie, la Lorraine étaient atteintes.

Dans la France actuelle, le culte de saint Vincent a très tôt pris racine. Le siège de Saragosse par les rois mérovingiens Clotaire et Childebert en 541 a été l'occasion de ramener en Gaule une précieuse relique, l'étoile du saint diacre, et de fonder à Paris l'abbaye d'abord appelée Saint-Vincent et qui devait devenir Saint-Germain-des-Prés; cependant le culte était déjà implanté ailleurs, d'abord en Septimanie (dévotion de l'évêque de Narbonne Rusticus au milieu du Ve siècle), puis dans la vallée du Rhône et de la Saône: la fête était célébrée à Vienne avant 518, les cathédrales de Mâcon et de Chalon-sur-Saône sont dédiées à Vincent. De Paris, cependant, le culte allait rayonner vers le nord —les abbayes de Laon, de Senlis—, vers l'ouest —celle du Mans, etc. Enfin, il faut signaler —l'auteur n'y insiste pas ici, mais il y reviendra dans la deuxième partie— la translation des reliques, en 863, depuis Valence jusqu'à Castres, dans le sud-ouest de la France.

En Italie aussi, le culte s'est diffusé assez tôt. Le martyrologe hiéronymien indique une dédicace d'église à Porto, une autre à Tivoli. À Rome même, l'inscription au même jour du calendrier des fêtes de saint Anastase et de saint Vincent a pour effet d'accoler le nom de notre martyr et de développer son culte dans plusieurs églises primitivement dédiées à Anastase seul —notamment la célèbre abbaye de Tre Fontane, qui devait passer plus tard à l'ordre cistercien. Quant à l'abbaye de Saint-Vincent au Vulturne, fondé entre 705 et 710, le culte de saint Vincent préexistait en ce lieu; peut-être les moines y avaient-ils des reliques qui auraient pu venir d'Espagne au moment de la conquête musulmane, en tout cas ils se persuadèrent de posséder le corps du martyr; et lorsque l'abbaye fut détruite par les Sarrasins en 841, les reliques auraient été transférées à Cortone, où l'évêque de Metz, Thierry, vers 971, les a recueillies pour les emporter dans sa propre cité. Quelle est la réalité de ces translations d'Espagne au Vulturne et du Vulturne à Cortone, indépendamment même de l'authenticité des reliques? Rien n'est bien assuré, sinon l'existence d'un culte solidement établi en Italie du diacre de Saragosse.

La première partie du livre de Saxer met en oeuvre des notices de martyrologues, des récits de translations, des dédicaces d'églises, parfois, quand c'est possible, les données de l'archéologie.

La deuxième partie, consacrée aux légendes est le domaine de l'analyse des textes et de la lecture des manuscrits, un domaine où excelle également l'auteur.

En raison même de sa notoriété, le récit de la passion de saint Vincent a connu de nombreuses formes. La *Bibliographia hagiographica latina* (BHL) et ses suppléments n'en recensent

pas moins d'une quaranteine, d'après leurs incipit et leurs explicit. Mais V. Saxer fait remarquer qu'entre un incipit et un explicit identiques, le corps de la narration peut fortement varier, tandis qu'un récit unique peut s'encadrer de variantes dans l'incipit ou l'explicit. C'est, donc, tout l'ensemble du texte qu'il faut prendre en considération, et c'est ce à quoi il s'est employé, tout en se limitant aux pièces les plus anciennes, attestées avant l'an mil par leurs manuscrits.

Les témoins les plus antiques ne remontent évidemment pas à l'époque du martyre, et les différents récits n'ont jamais la facture d'actes officiels tels qu'on peut les avoir, par exemple, pour Perpétue et Félicité. C'est par un témoignage externe qu'on pourra prendre connaissance du fonds le plus ancien de la *Passion* de saint Vincent. Que disait-on, que savait-on de lui au début du Ve siècle? Saxer interroge deux auteurs qui ont longuement parlé du martyr: saint Augustin a prononcé entre 410 et 419 six sermons qui attestent de la lecture d'une longue *Passion*, et le poète Prudence, originaire de l'Aragon, a laissé sur saint Vincent deux compositions dont la seconde paraît bien suivre le récit de la *Passion* qu'il pouvait connaître.

De la comparaison des textes, on retient des points communs: le martyr est un combat entre Vincent et son juge, entre Dieu et l'Adversaire, et Vincent, conformément à la signification de son nom, est le vainqueur; il a subi les supplices du fouet, du feu, l'écartèlement des membres, et pour finir une immersion en haute mer (probablement 'post mortem'). Quelques divergences apparaissent: le refus de livrer les livres saints ne se trouve que dans Prudence et Augustin ne devait pas le lire dans son récit de la *Passion*; de même l'épisode du corbeau qui protège le corps du martyr; enfin, le mode d'écartèlement n'est pas le même chez l'un et chez l'autre. On peut en déduire que les deux auteurs disposaient de deux récits encore très proches, mais déjà quelque peu divergents: une *Passion* plus ancienne et plus simple circulait en Afrique, tandis qu'elle se chargeait d'éléments nouveaux en Espagne, où le culte florissait.

De ce noyau primitif, confronté avec la législation romaine des persécutions (les édits de Dioclétien de 303), on peut tenter de reconstituer l'événement historique. Laissons la parole à Victor Saxer: «...Arrêté parce que diacre, ayant refusé d'abjurer et, en plus, au cours de l'interrogatoire, de révéler la cachette des livres cultuels de son Église, Vincent a été mis à la question pour qu'il revint sur sa décision. Dans la nuit qui suivit cette première séance de tortures, il mourut de ses suites, sa résistance physique ayant été inférieure à sa résistance morale. Il fut alors discrètement enterré dans la nécropole du bord de mer. Ses contemporains, frappés par son énergie et sa constance, en transmirent le souvenir à la postérité. [...] Il est sûr que Vincent, diacre de l'Église de Saragosse au temps de l'évêque Valère, est mort à Valence le 22 janvier 304, après avoir été arrêté sur ordre du gouverneur Datien. Il est en outre probable qu'il le fut comme membre de la hiérarchie en vertu du deuxième décret impérial, qu'il subit la torture en application du troisième et qu'il contrevint au premier en refusant, au cours de l'interrogatoire, de dire où étaient cachés les livres sacrés de son Église. Il est également probable qu'il ne fut pas condamné à mort, mais qu'il mourut des suites de la «*quaestio per tormenta*». On a même l'impression que, à la différence du caractère effacé de Valère, Vincent était une forte personnalité et ne s'embarassait pas de précautions oratoires. Ce qui pourrait être un signe de jeunesse.»

L'ouvrage examine ensuite les rapports entre les textes *BHL* 8638 et *BHL* 8631. Le second est beaucoup plus long, mais la dépendance de l'un par rapport à l'autre est certaine. Dans quel sens? Saxer montre que *BHL* 8631 est une amplification de *BHL* 8638, qui reste pour nous la forme la plus ancienne connue de la *Passion*, sans être pourtant sa forme primitive, ni celle que connaissait Prudence autour de l'an 400.

La notice *Tantum autem gratiam* (*BHL* 8634-8636) énumère les sanctuaires de saint Vincent en Gaule franque; elle se présente en trois recensions différentes, que V. Saxer examine. Il estime que la priorité doit être donnée à la version longue (*BHL* 8636) et montre qu'elle doit provenir de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés, de Paris; elle a, peut-être, pour auteur le moine Aimoin, dont on retrouvera plus loin l'activité littéraire.

On en vient ensuite à ce que l'auteur appelle la «version commune» de la *Passion*, le texte le plus diffusé dans le haut moyen âge (*BHL* 8631). Ici encore, tout un travail est nécessaire pour bien la distinguer de ses formes plus ou moins abâtardies. Elle remonte au VIe siècle, postérieure à *BHL* 8638, mais est déjà connue de l'évêque Juste d'Urgell (attesté de 516 à 546), frère de l'évêque de Valence Justinianus et auteur d'un sermon *Gloriosissimi*. L'édition critique en est donnée à partir de vingt-deux manuscrits, dont quinze antérieurs à l'an mil ou proches de lui, comme est donnée aussi l'édition critique d'un abrégé de cette version commune, le texte *BHL* 8632, d'origine monastique et des pays de la Loire.

Après un dernier détour par une *Passion* d'origine romaine, qui se caractérise par l'interpolation d'un nouveau supplice infligé à saint Vincent (*BHL* 8639), V. Saxer en vient à la partie neuve de son livre: l'étude de la *Passion* *BHL* 8630. L'analyse des manuscrits qui la transmettent (Saxer en retient les douze les plus anciens) montre qu'elle s'insère dans un dossier, qui comprend aussi deux sermons de saint Augustin, le sermon *Cunctorum licet* (Ve siècle), la notice *Tantum autem gratiam* sur les sanctuaires gaulois de saint Vincent, enfin les deux récits — l'un en prose, l'autre métrique — de la translation du corps de saint Vincent à Castres en 863, récits qui ont pour auteur le moine de Saint-Germain-des-Près Aimoin et peuvent être datés de 870 environ (le récit en prose est dédié à l'abbé de Castres, Bernon, arrivé à cette charge en 869). Un seul manuscrit comprend ce dossier en entier, et c'est le plus ancien; il provient de Saint-Germain-des-Près. La comparaison de *BHL* 8630 avec la version commune montre des amplifications par rapport à elle et un souci d'améliorer un latin qui s'était dégradé au fur et à mesure de la transmission manuscrite; la conclusion qu'elle lui est postérieure s'impose. L'étude du style situe le remaniement dans les milieux de la renaissance carolingienne, florissante à Saint-Germain-des-Près autour d'Usuard, et tout concourt à l'attribuer au même auteur que le récit de la translation à Castres, autrement dit à Aimoin de Saint-Germain. Saxer termine cette dernière partie de son ouvrage en procurant l'édition critique de cette passion.

Cette longue présentation du livre de Victor Saxer voudrait être un hommage rendu à ce grand savant. Il laisse dans cet ouvrage un 'corpus' de textes en édition critique. Ses conclusions sur tel ou tel point pourront être mises en discussion — c'est le sort de tout travail d'édition — mais il aura fait avancer de beaucoup la connaissance de la tradition hagiographique sur saint Vincent de Saragosse, mort martyr à Valence. Le monde ibérique, auquel il était fort attaché peut lui rendre grâce.

Louis Duval-Arnauld

Jesús ALTURO, Joan BELLÈS, Josep Maria FONT I RIUS, Yolanda GARCIA, Anscari M. MUNDÓ (curadors), *Liber Iudicium Popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, («Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums», 1/1), Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia i Interior 2003, 812 p.

La meritòria col·lecció dels «Textos Jurídics Catalans» acaba de posar a disposició dels historiadors del dret català i dels investigadors medievalistes en general un dels textos més interessants de la història jurídica del nostre país, com és la versió del *Liber Iudiciorum* de Recesvint, el gran vehicle de transmissió de la tradició jurídica romana a l'alta edat mitjana, feta per Bonsom de Barcelona, amb la seva pròpia visió i versió i intent d'adaptació a la realitat social, institucional i jurídica de la Catalunya del segle XI. Precisament, l'edició posa de relleu com, després d'haver-se ensorrat l'aparell estatal de la monarquia visigòtica, se salvà la manifestació més destacada d'aquell període històric, el dret, a través de diverses redaccions privades del *Liber Iudiciorum* o *Liber Iudicum*, o sigui, les *Vulgatae*, que denoten com no s'extingí totalment i indefectiblement la tradició jurídica heretada, ans al contrari, són una manifestació de la seva vigència com a dret general en amplis espais del territori cristià —àdhuc del sotmès a domini islàmic—, i de forma molt especial en les terres catalanes, com es pot

constatar en l'alt nivell de la pràctica forense o en el seu ús en infinites actuacions i referències tant privades i contractuals, sobretot entre els segles XI i XII. I prova encara més evident de l'ús i l'adhesió de les terres catalanes al *Liber* n'és l'existència, ja en període comtal, d'algunes traduccions, almenys d'alguns fragments, com els descoberts primer pel prof. Anscari M. Mundó del *Liber*, II, 5, 12-15, (manuscrit 1109 de Montserrat), una traducció realitzada en temps de Ramon Berenguer IV, vers 1140, i més recentment del fragment del *Liber*, IV, 2, 15-17, descobert per l'enyorat P. Cebrià Baraut, de la primera meitat del segle XII, i de l'àmbit lingüístic nord-occidental.

L'edició d'aquesta magna obra ha previst que no podia reduir-se a una simple, tot i que valuosa, edició crítica del text llatí, per a ús i contemplació dels erudits i àdhuc pàbul dels especialistes. Està previst també un segon volum amb la versió catalana del *Liber*, d'acord amb l'edició moderna més solvent, la del prof. alemany Karl Zeumer, en *Leges Visigothorum*, dins els «*Monumenta Germaniae Historica*»; els autors i editors, amb molt bon criteri, pretenen fer accessible aquest text fonamental de la nostra història a un públic més ampli, tant de juristes com d'estudiosos de la història de la Catalunya medieval i del seu marc cultural, i se'ns ha promès que comptarà amb tot l'aparat crític i el joc de remissions i correspondències entre la versió llatina i la catalana. Constituirà, però un altre volum d'aquesta mateixa obra, que esperem tenir aviat a les mans.

Pel que fa al volum primer que ressenyem, el seu cos substancial (289-633) és la transcripció llatina, íntegra, del *Liber iudicum popularis* de Bonsom, segons el manuscrit Z-II-2 de la Biblioteca del monestir de El Escorial, obra d'Esperança Piquer, amb revisió posterior d'A. Mundó i J. Alturo. Aquest còdex, i per tant la transcripció que s'ofereix en aquesta obra, reproduïx els dotze llibres del codi visigòtic, a més d'alguns elements de naturalesa diversa, tant dels folis anteriors i posteriors, com algunes interpolacions dins del text original visigot. Aquests complements s'han editat tots, encara que no en l'orde rigorós del manuscrit, sinó d'una forma més sistemàtica i raonable, de manera que es puguin distingir clarament del capitulat legal, a la vegada que queda palès que guarden una clara relació amb aquest. Hi destaquen el pròleg, la relació dels reis gots i francs i un necrologi. Completa l'edició —creiem que amb molt bon criteri— un aparat final de les gloses, marginals o interliniars, que figuren en l'edició manuscrita de El Escorial, i que, tant pel seu interès lingüístic com jurídic no es podien menystenir. S'ha optat per publicar-les totes al final del text, amb remissió als folis corresponents del manuscrit, de manera que no destorben la lectura ràpida i fàcil del text original, i permeten copsar la seva utilitat, sobretot per facilitar la comprensió del text als jutges en exercici i també com a eina de comprensió per als estudiants que s'endinsaven en l'exercici de la professió. La darrera part de la transcripció recull el que hom denomina ,complements', entre els quals figura una curiosa ,construcció' gramatical (789-790) que reescrui la llei 1,1,1, en un ordre lògic a fi de fer-la entenedora a un lector (o potser per a un estudiant; hauria servit aquest còdex per a l'ensenyament?), per al qual la llengua llatina ja no era la seva habitual, sinó la catalana (hom pot trobar notícia d'altra ,construcció' en aquesta secció de *Recensions* del present volum, en les pàgines dedicades a *La traducció valenciana de la missa del s. XIV*). Inclou també unes fórmules rituals per a la celebració de les ordalies amb judicis d'aigua calenta, d'aigua freda i l'exorcisme del pa i el formatge, per delatar lladres. Tanca aquest bloc de reproducció de caràcter documental del llibre, la reproducció a color natural de vuit pàgines del manuscrit escorialenc, entre les que cal destacar el fol. inicial (1r.), el començament del llibre primer del *Liber*, o l'espectacular pàgina ornamentada amb l'arbre genealògic de les *Etimologies* de sant Isidor (f. 96 v.).

Tanmateix, l'obra que ens ocupa no ha pretès oferir solament una edició crítica i acurada del manuscrit. La precedeixen uns elaborats i gratificants estudis, fets pels especialistes que consten com a curadors, després de la presentació que hi fa l'aleshores consellera de Justícia i Interior de la Generalitat de Catalunya, la senyora Núria de Gispert i Català. En resseguirem el contingut i els trets més rellevants. El bloc que configura la *Introducció* s'obre amb una exposició d'intencions d'aquesta edició del *Liber iudicum popularis* del jutge Bonsom —inclou la futura versió catalana del *Liber*...—, per part del professor Josep M. Font i Rius, que remar-

ca el pla i criteris seguits en l'afaiçament de l'obra, i situa i valora la importància i presència del *Liber...* en la nostra tradició cultural i social catalana.

Yolanda García (pp. 31-65) estudia l'edició de l'alemany Zeumer, del 1902, en els «*Monumenta Germaniae Historica*», superadora de les edicions anteriors, en tant que hi desitria per primer cop les dues recensions principals, la de Recesvint i la d'Ervigi, però com que aquest autor va deturar la seva reconstrucció del text en època visigòtica, l'autora ens proposa un recorregut per la tradició de la Llei gòtica a Catalunya i Septimània, bàsicament de caràcter codicològic, així com la presència i l'ús documentat dels diversos manuscrits en les dues fases de la tradició del *Liber...* a Catalunya, la primera als segles VIII-X, i la segona, emmarcada entre la segona meitat de la desena centúria i l'onzena, on destaca la forta personalitat del comte-bisbe Miró Bonfill, de qui són prou conegudes les seves afeccions bibliòfiles i literàries, i les actes del qual sovint recullen frases, paràgrafs o fragments diversificats d'un bon nombre de lleis, i els adapten amb facilitat i desimboltura en la part adient dels seus documents. En destaca la reivindicació de la *Lex Gotorum* com a *Lex Nostra*, que a la segona meitat del segle X es converteix en un element diferenciador d'un poble, en un context reivindicatiu respecte de la cort carolíngia.

El prof. Josep M. Font i Rius dedica un ampli capítol, *L'escola jurídica de Barcelona* (67-100), per a contextualitzar culturalment i jurídicament el marc en què es desenvolupà la figura i l'obra del jutge Bonsom, i tota la selecció d'experts en dret que es mouen a l'entorn de les escoles catedralícies catalanes, i que en bona part són resultat del mestrescola Ponç de Barcelona, artífex principal del desvetllament dels estudis clàssics d'inicis del segle XI, en el context de la reorganització dels capítols canònics urbans, i que es manifesta amb la notable formació literària, cultural, religiosa i moral reflectida en els documents escripturats pels nostres jutges i escrivans. És d'agrair que el capítol hagi volgut incloure uns útils i impressionants esbossos biogràfics de les figures més rellevants dins d'aquest col·lectiu de juristes de l'entorn de darreries del segle X i primera meitat del segle XI. L'estudiós disposa ara d'una magnífica contextualització de tots aquests grans personatges i d'unes biografies interrelacionades que donen a aquest capítol un marcat interès. Els biografats són els jutges Oruç, Ervigi Marc, i el seu fill Ponç Bonfill Marc.

La figura del jutge Bonsom i la seva obra i tradició manuscrita mereixen la dedicació especial d'uns capítols (del 4 al 6, pp. 101-135) per part del prof. Anscar M. Mundó. N'ofereix una aclaridora biografia després de precedents i més reduïts estudis. Ens el presenta amb tota la seva força i prestigi com a jurista, influent en les corts comtals de Barcelona, però també com a 'scriptor', transcriptor de còdexs i pergamins documentals, creador i autor literari, i com a versemblant creador del corònim 'Catalaunia' per al nostre petit país, que els historiadors àrabs i francs coneixien com a 'Regnum Barchinonense'. Mundó dedicà també la seva atenció a analitzar els diferents manuscrits que ens han permès la recepció de l'obra de Bonsom, especialment el còdex Escorial Z.II.2, que és àmpliament analitzat i descrit, i que ha servit per a aquesta edició. El contingut jurídic estricte de l'obra i el seu ús i aplicació, la formació de la *Vulgata* jurídica, les gloses i concordances amb els *Usatges*, en èpoques posteriors, així com les versions fragmentàries en llengua catalana que s'elaboren des de la segona meitat del segle XI —són els llibres més antics en llengua catalana—. Les revisions de segona mà i la seva connexió amb la pràctica judicial de la primera meitat del segle XI, l'adaptació del manuscrit pels correctors o la funcionalitat d'aquest text són objecte d'anàlisi per part de Yolanda García López (137-219).

Els textos complementaris que acompanyen la tradició del *Liber Iudicum* de Bonsom (cap. 10, pp. 221-270) remarquen l'originalitat del pròleg i de la introducció, obres del mateix Bonsom, en què es fa palesa la seva idea de la llei i dels jutges, així com la voluntat de facilitar l'actuació d'aquests posant a l'abast de llurs mans aquesta recensió. Hom hi destaca la més que notòria presència de l'obra isidoriana, sobretot de les *Sententiae*, o la *Renovatio Librorum divi Isidori* de sant Brauli de Saragossa, les citacions del *De Agrimensura* de Gisemund; els crònicons dels reis visigots i francs, als que ja hem fet referència, escrits de la mà del mateix Bonsom, la utilitat dels quals és prou palesa atesa la necessitat de datar els documents pels

regnats dels monarques francs. Gratificant és també l'estudi del martirologi, que el manuscrit denomina *Martirorium*, del que destaca la seva utilitat per a recordar l'observança de festes assenyalades que els jutges havien de respectar, o aquelles en què calia pagar delmes i censos i altres drets, o la fixació dels dies establerts per a la pau i treva en les assemblees homònimes. D'aquest martirologi o calendari de Bonsom, l'estudi del prof. Mundó en destaca i analitza la peculiar, però lògica, presència de les festes catalanes, entre les quals les dedicacions d'esglésies, o de grans sants i santes titulars d'importants esglésies barcelonines o catalanes, a més dels sants romans i francs que han deixat a Catalunya un indubtable pòsit. A més dels estudis específics dedicats als rituals d'ordalies o a l'afegit posterior a Bonsom de l'*Admonitio sancti Augustini episcopi*, així com de l'estudi de les glosses i el glossari, tant des de la vessant lingüística com cultural, el bloc introductor i es clou amb una selecta bibliografia (271-288), d'indubtable utilitat per als qui vulguin endinsar-se o ampliar coneixements sobre l'obra, l'època i la personalitat del jutge Bonsom, que han trobat en aquesta magna obra una justa i esperada recuperació i reivindicació.

Prim Bertran i Roigé

Josep M. MARTÍ I BONET, *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona. Comentaris als documents*, a cura de J. M. M i B., amb la col·laboració d'Anna RICH I ABAD (transcripció de documents) i de Joan BELLÈS I SALLEN (traducció de la *Vida de sant Oleguer* del canonge RENALL). Pròleg de Joan GUITERAS I VILANOVA, Barcelona, 2003, 550 pp. i il·lustracions.

Després de les biografies d'Oleguer de caire parenètic o hagiogràfic o patriòtic, com les de mestre Renall (s. XII), de J. Garcia de Caralps (1617), de L. Duran i de Bastero (1815), de Jaume Villanueva (1851, vol. XIX), d'Enrique Flórez (1859, vol. XXIX), i de Gener Gonzalvo i Bou (1998), i a part de les ressenyes biogràfiques dels episcopologis i dels 'llibres eina', és d'agrair la temptativa del Dr. J. M. Martí de bastir allò que Guiteras en el pròleg del llibre anomena «un treball de vertadera recerca» i l'autor, amb una modèstia que l'honora, un 'resum biogràfic' (*Introducció*, 11), i uns 'comentaris als documents de sant Oleguer' (frontispici, 1). La publicació, en efecte, bascula entre dos extrems igualment volguts per l'autor: ésser una biografia seriosa i crítica del sant barceloní i, ensem, una obra de divulgació de la seva vida i del seu ministeri i treball pastoral i de les conseqüents repercussions religioses, polítiques i socials, a casa nostra.

El primer propòsit s'aconsegueix amb l'acumulació d'una quantitat notable de dades, precieuses per al coneixement de la vida i de l'obra de sant Oleguer, amb l'aportació d'un aparat documental notable i amb la traducció de la curta biografia del canonge Renall. Tot plegat ofereix a l'investigador futur, un fons semblant al dels antics cartularis. El segon intent també hi és present. L'obra vol ésser una atractiva biografia, que interressi el lector no especialitzat. Amb aquest objectiu abunden les il·lustracions, no de la documentació, sinó d'aquells llocs i objectes de la seu barcelonina especialment relacionats amb l'arquebisbe Oleguer. El resultat d'aquest doble intent, no pas fàcil d'agermanar, és una obra notable, útil i molt rica en notícies de primera mà. Martí Bonet i els seus col·laboradors ens ofereixen cent trenta-vuit pàgines, on són transcrits cent trenta-quatre documents inèdits, la majoria sençers (cf. 357), molts d'ells, però, ja assenyalats pels erudits precedadors, completats amb un 'índex', que en realitat és com un 'regestum' d'altres catorze pàgines. El volum es clou amb una bibliografia, en la qual algun treball ha estat consignat dues vegades. Algun altre (citats també en les *Abreviatures* de la pàgina 6), de gran valor i utilitat per a capir la implantació de l'Orde de Sant Ruf a Catalunya, del qual sant Oleguer fou superior general, deixa la impressió d'haver estat consignat a darrera hora, dissortadament, però, ignorat en la redacció del cos de l'obra. Hauria pogut ésser de no poca utilitat en la redacció dels capítols III-VI, IX i X. Ens referim a l'obra d'Ursula Vones-Liebenstein, *Saint-Ruf und Spanien. Studien zur Verbreitung*

und zum Wirken der Regularkanoniker von Saint-Ruf in Avignon auf der iberischen Halbinsel (11. und 12. Jahrhundert). 1. Band: *Studien*; 2. Band: *Regesten und Anhang*. París-Turnhout, Brepols 1996 (cf. «ATCA», XVIII (1999), 826-829).

L'obra, però, aporta per primera vegada una visió de la figura històrica d'Oleguer, emmarcada en els esdeveniments polítics i eclesials de la nostra terra i en els més rellevants de la història de l'Església d'Occident, fonamentada en un treball de recerca i d'erudició paleogràfica molt remarcable. També els devots del sant podran trobar Oleguer en la quotidianitat del seu treball episcopal, en la seva dèria de pacificació, en el seu interès (per ventura poc o molt velat en l'obra) a alliberar la nostra terra de l'ocupació islàmica i en el seu compromís en els afers de l'Església universal. Per tot això, Martí Bonet ha esdevingut el biògraf referencial del gran bisbe barceloní, i aquest llibre seu serà des d'ara una fita en la investigació de la història eclesial dels segles XI i XII a casa nostra.

El llibre, però, presenta algunes mancances, unes de tipus formal, d'altres de natura intencional. En el primer apartat, el llibre té una planificació un xic indigesta pel que fa a la divisió de capítols, fruit, potser, d'una excessiva dependència de les fonts, que s'ha de consignar, però que no han estat elaborades i integrades en un relat elegant i còmode de llegir. Potser la mateixa dependència de l'acumulació documental ha fet que l'obra presenti una gran quantitat de dades sobre Oleguer, conservades a casa nostra, i una molt mins presència de dades forànies, que ens ajudarien, i no poc, a copsar la seva figura.

En l'aspecte intencional hi ha en l'obra de Martí Bonet un planteig que potser no dedica l'atenció que caldria a quelcom que fou l'eix vertebrador de la personalitat eclesiàstica d'Oleguer: la seva condició de canonge regular de Sant Agustí. La «Bibliotheca Victorina» i la seva vintena de volums, podria haver estat de gran utilitat a l'autor, especialment el seu volum VI: Jean Chatillon, *Le mouvement canonique au Moyen Âge. Réforme de l'Église, spiritualité et culture*, estudis reunits pel P. Patrice Sicard, París-Turnhout 1992; són avui abundants les monografies sobre la història de la vida canonical a l'Europa de l'Edat Mitjana. Amb aquests instruments, el dr. Martí Bonet hauria pogut emmarcar l'Oleguer reformador en el marc que li fou propi.

La passió per la reforma de l'Església mitjançant l'establiment de la vida regular i en comunitat de la clerecia fou una de les claus de la reforma gregoriana. La vida i l'obra de Sant Oleguer estigué poderosament implicada en aquest projecte; sense consignar-ho, Oleguer de Barcelona resulta reduït a poc més que a una caricatura. Ja en el pròleg de Guiteras (4), la vida canonical regular es confon amb el monaquisme, confusió sovint repetida en el llibre (27, 29, 31, 43, 52, 65, 70, etc.). La dèria de l'autor a subratllar la 'secularitat' constant i continuada del capítol catedralici barceloní li fa confondre també la vida canonical d'estricta observança (com fou la dels moviments que, en la reforma gregoriana dels primers decenni del segle mil·leni propugnaven l'adopció de la Regla de Sant Agustí, amb la vida regular i les que seguïen d'altres observances (regles) més tolerants o fins i tot laxes, avui ben estudiades), amb la vida canònica secular (cf. J. Becquet, *L'évolution des chapitres cathédraux: régularisations et sécularisations*; M. H. Vicaire, *Le monde des chanoines, XI-XIVe siècles*). *Introduction*, dins «Cahiers de Fanjeaux», núm. 24).

En la dinàmica d'aquest gran moviment de reforma, la implantació de l'Orde de Sant Ruf a Catalunya fou molt important per a l'esdevenidor religiós, polític i cultural de la nostra terra i condicionà poderosament les opcions més transcendentals i personals de la vida d'Oleguer. Tota l'existència i activitat del sant fou quasi contemporània i implicada en aquest projecte reformador. Trenta-un anys abans que ell nasqués fou fundat l'orde de Sant Ruf; l'aprovaçió pontifícia d'Urbà II, el 1095, coincideix cronològicament amb l'opció d'Oleguer d'entrar en la canònica de Sant Adrià del Besòs. L'abadiat general d'Oleguer a Avinyó marca el començament de la gran època d'esplendor de l'orde, que féu de la casa avinyonesa una llar intel·lectual i artística de primera magnitud a Europa, que culminà el 1120, quatre anys més tard de l'elecció d'Oleguer a la seu de Barcelona; i quan Oleguer té vara alta com a metropolità de Tarragona, els estudis de Dret Romà eren importats de Bolonya a Roma. A França trobem els canonges regulars a l'origen de les universitats (cf. les monografies de Y. Lebrigand,

P. M. Gy, J. Longère, L. Viallet, A. Carrier, Y. Esquieu, J. Verger). El 1154, l'abat de Sant Ruf, un successor d'Oleguer, fou elegit papa amb el nom d'Adrià IV. Presents a tot Europa, els canonges de Sant Ruf tingueren una expansió molt notable a Catalunya els segles XII i XIII. L'activitat en els camps intel·lectual i artístic és encara tema verge en la recerca històrica catalana (cf. P. R. ROCHA, *Le rayonnement de l'Ordre de Saint-Ruf dans la Péninsule ibérique, d'après sa liturgie*, dins *Le monde des chanoines (XI-XIVe s.)*, dins «Cahiers de Fanjeaux», 24 (1989), 193-208). Les *Homilies d'Organyà* i les de Tortosa són l'únic testimoni que ha interessat per la seva importància en la història de la llengua catalana. D'aquest gran moviment renovador, Oleguer en fou un dels iniciadors i propulsors. Una biografia de sant Oleguer no hauria d'haver oblidat.

Les darreres indicacions, que brindem a l'autor amb vistes a una futura edició, que esperem no llunyana, no poden entelar la valoració abans formulada: *L'Oleguer...* del dr. Josep M. Martí i Bonet és «una obra notable, útil i molt rica».

Jaume González-Agàpito

Josep M. SANS TRAVÉ, *El llibre verd del pare Jaume Pasqual. Primera història del monestir de Vallbona* (Textos i documents, 17), Barcelona, Fundació Noguera 2002, 256 pp.

Durant l'any 1800 (el darrer que entra en el nostre anuari perquè és l'últim del segle XVIII i no pertany al segle XIX com repeteix el nostre llibre en les pàgines 7 i 9), el P. Jaume Pasqual, premonstratenc del monestir de Bellpuig de les Avellanes, preparà per a l'abadessa de Vallbona de les Monges la resposta a les cinc preguntes que li havia tramès el Vicari General de la Congregació Cistercenca, i el 19 d'agost del mateix any, escorcollada la documentació del cenobi posada a l'abast de la seva mà, donava per acabada la feina i la presentava a l'esmentada abadessa (74).

Finalment aquell text arriba a les mans del lector interessat en el tema, gràcies segurament a la bonhomia de la comunitat cistercenca, a la laboriositat de l'editor i a la generositat dels responsables de la Fundació Noguera. I dic, 'finalment', perquè en els dos segles i escaig d'existència, l'exemplar manuscrit que restà en l'arxiu de Vallbona de les Monges ha sofert tants d'ensurts i ha passat per tants de perills, que, d'una banda, llur reconstrucció detallada constituiria tota una tesi doctoral, i per l'altra l'edició del text ja evita que mai que l'original es perdés, la seva pèrdua fos irreparable. La història de les vicissituds de l'original durant els dos segles XIX i XX no la tenim, però una part de la introducció descriu i documenta les angoixes i les basardes davant més que possibles perills de pèrdua de llibertat, si ja no de la vida de 'les Monges', que els ompliren el temps que va del juliol del 1936 al febrer del 1939, però també la previsió d'aquella comunitat, i la generositat dels qui acolliren a casa seva la part de l'herència monacal que hom els demanà de salvar de mans incendiàries o senzillament rapinyaires (13-18): les lletres mig críptiques, els inventaris d'una part d'aquella herència dipositada a Poblet o a Viladrau sota la protecció de la Generalitat de Catalunya i els records dels protagonistes omplen pàgines que, si calgués, augmentarien la vàlua i l'interès de les del P. Jaume Pasqual.

Les d'aquest, però, prescindint de les vicissituds novel·lesques de la preservació de l'original, tenen aquella suficient solidesa i consistència, que les converteixen en una de les majors manifestacions de la historiografia catalana del segle XVIII, ja totalment alliberada de les imposicions glorificadoras de les institucions propugnades per Anno da Viterbo i seguides pels pretesos historiadors del Barroc, i ja totalment delimitada per allò que els documents permeten d'afirmar o obliguen a deixar com a hipòtesi quan ha estat impossible d'arribar a total certesa (52-58). Per això són particularment benvingudes les pàgines dedicades a recordar l'escola historiogràfica de Bellpuig de les Avellanes, de la qual el P. Jaume Pasqual, amb els seus predecessors Jaume Caresmar, Josep Martí i Francesc Finestres i de Monsalvo, fou un dels més valuosos puntals (38-43), pàgines que recorden les diverses obres de Pasqual d'en-

tre les quals destaquen els volums dels *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta* (39-42), obra que si els contemporanis no acabaren d'avaluar com es mereix perquè l'autor no l'havia deixada ben arrodonida, ara s'ha convertit en inestimable rebost de documentació antiga, per ventura altrament perduda en les maltempades dels segles XIX i XX.

El cos del volum consisteix en el text preparat per Jaume Pasqual en resposta a les cinc preguntes formulades per les autoritats de l'orde a la comunitat de Vallbona (*Respuesta a los cinco interrogatorios...*, 71-124) i en el dels trenta-tres documents aplegats pel mateix pare Pasqual a confirmació de la resposta a les cinc preguntes, el darrer dels quals constitueix ell tot sol un sotsapèndix (*Apéndice de instrumentos en qué se funda el informe*, 125-195; darrer document: 164-195). Les respostes a les cinc preguntes informen del temps de la fundació efectiva i dels documents que en conserven la memòria; dels béns en què s'aguanta la institució; de possibles redotacions i de llur(s) benefactors; de les normes d'elecció d'abadessa i de si en algun cas es donà intervenció superior; d'entre els documents sobresurten la biografia de l'anacoreta Ramon de Vallbona (174-177) i les seves traduccions al català (189-192 i 201-207), i l'abaciologi de Vallbona (181-188), continuat fins a darrereries del segle XIX en la traducció catalana (212-245).

Ara, davant el conjunt de texts publicats en aquest llibre, potser és fàcil de veure que els primers moments de Vallbona de les Monges coincideixen amb les darrereres manifestacions de la sobirania de l'Islam damunt les contrades occidentals de la Catalunya interior que anava de Lleida a Siurana encara a mitjan segle XII, fins al punt que el fundador, Ramon de Vallbona no sols hauria tingut dificultats amb els defensors musulmans, ans encara hauria estat empresonat a Siurana, darrer reducte sarraí al Principat de Catalunya (136, 141, 148); i que l'existència del monestir responia al projecte de consolidar les noves terres reintegrades en la Cristiandat europea mitjançant institucions que transformessin la fesomia de la comarca; i si pocs anys abans aquesta podia ésser qualificada de desert feréstec: «in loco horroris et vastae solitudinis», ara aquell desert, esporàdicament habitat amb perill de la vida per qualche solitari, deixava d'ésser-ho i esdevenia espai social civilitzat, presidit per una institució monàstica benedictina, que esdevingué femenina, la primera exigència de la qual era la de la seguretat garantida pels poders públics dels nous senyors, d'un gran orde monàstic (el Císter o Cistell en el català d'aleshores) i de la reial corona. Aquestes consideracions semblen ésser confirmades per la donació de Ramon Berenguer IV del 26 V 1157, on el lloc de «Sorboles/Cérvoles» és localitzat «in territorio Ciurane», a fi que les terres i aigües donades civilitzin aquell desert i el converteixin en «hortos et laborationes» (131).

Ací, i acabo, no puc deixar de recordar que la lectura del diplomatarí de Poblet m'havia deixada la impressió (reflectida en aquestes pàgines d'ATCA, XIII (1994), 419-422) de poder llegir, sota la literatura eixerreïda dels documents notariais, l'autèntica gesta d'una generació que finalment recobrava unes terres que segles enrere havien estat col·locades sota una sobirania procedent de l'Àfrica i tornaven a la que Europa s'havia anat donant en integrar els nous pobles dins l'herència secular i ininterrompuda de l'Imperi Romà, la Cristiandat. Amb raó algú ha dit que la manca de cròniques catalanes és àmpliament suplerta per l'abundància de documentació notarial. També aquella gesta de les Terres de Ponent té una confirmació en el volum que, els darrers dies del segle XVIII, Jaume Pasqual dedicava al monestir de Vallbona de les Monges, «senyores de Vallbona».

I tal com acostuma a passar en aquestes compilacions de documentació medieval, també la present ens ofereix un parell d'estrenes, en forma de mots catalans o desconeguts o només documentats en temps posterior, al que trobem ací; heus-les: «...mittimus in gorda et baiulia...» (76 i 129); «gorda = guàrdia», que el DCVB no documenta fins a Ramon Llull i al *Tirant lo Blanc* (segona part dels segles XIII i XV), ací és del 1164, cent anys abans de Llull; i «... ipso stret, quod est ad ipsas rocas in valle...» (130); «stret - estret», desconegut del DCVB abans de Pere Tomic (darrereries del segle XV), ací compareix el 1169, tres-cents anys abans.

Hom s'entrebanca encara qualche vegada en llegir llatí, com, per exemple: «quam» per «aquam» (131, línia 14 del text); «metu» per «metus» (137, línia 5 del document núm. XIII) o «Realtum» per «Relatum» (línia 13 de la mateixa pàgina i document).

Malgrat els entrebancs, la lectura d'aquest llibre de Jaume Pasqual i del seu editor Josep M. Sans i Travé ha estat altament gratificant.

Josep Perarnau

La Ciència en la Història dels Països Catalans. Vol. I. *Dels àrabs al Renaixement*. Joan VERNET i Ramon PARÉS (edit.), Barcelona i València, Institut d'Estudis Catalans i Universitat 2004, 629 pp. i 72 de taules, figures i il·lustracions.

La Ciència i la Tècnica en la Història dels Països Catalans és obra promoguda el 1997 pel prof. Manuel Castellet, llavors President de l'IEC, a fi de contribuir a fer desaparèixer l'aparent contradicció entre la pobresa relativa de la historiografia catalana sobre Ciència i Tècnica i la palesa importància de les aportacions assolides en els darrers cinquanta anys en aquest camp. Es tractaria, més que res, de seguir pas a pas el lloc de la Ciència i de la Tècnica en la societat de cultura catalana des dels seus orígens fins a l'actualitat, atès que tant l'una com l'altra han estat presents en la història de tots els pobles.

Guiats per la idea indicada, els directores de l'obra desenvoluparen un projecte i cercaren els especialistes més adients per als diversos temes, després d'haver consensuat amb ells mateixos la configuració definitiva de la totalitat. Una i altra cosa es feren a través d'un consell editor, els membres del qual serien també els autors d'un o més capítols específics i dels introductoris de cada part de l'obra. Es pot assegurar que, en tot cas, cada autor ha actuat amb llibertat i autonomia totals dins el marc d'unes directrius comunes. Els directores de l'obra també cregueren adient d'afegir al primer volum i a part del segon algunes notes i mapes fora de text, i encara als segon i tercer breus marcs històrics per a les parts relatives a la Revolució Científica, la Il·lustració i la Industrialització, i quadres sinòptics dels grans protagonistes de cada període en diferents perspectives de la història general de la Ciència, a continuació dels respectius marcs històrics. Ambdues coses poden ésser d'utilitat per a alguns lectors a fi d'entrar amb major comoditat en la comprensió dels corresponents capítols.

El 19 de desembre del 2001 tingué lloc una presentació del projecte de *La Ciència en la Història dels Països Catalans* a l'aula magna de la Universitat de València, presidida pels aleshores Rector de la Universitat i President de l'IEC; un any després, el darrer publicava tots els parlaments que s'hi donaren, inclosa la conferència del prof. Víctor Navarro sobre l'obra de Jeroni Muñoz. En aquesta ocasió s'establí l'acord de publicació conjunta IEC – Universitat de València, i edició a càrrec del Servei de Publicacions d'aquesta darrera dins el marc de la xarxa d'universitats Institut Joan Lluís Vives. Finalment, el 2004 es posaren en marxa els treballs que permeteren presentar aquest primer volum de l'obra la diada de Sant Jordi de 2005 a la seu central de l'IEC a Barcelona.

El projecte de l'obra preveia la seva divisió en dues parts: *Dels àrabs a la Revolució científica i Del naixement de la Ciència moderna a l'època actual*. Sota aquest criteri foren escrits els texts però, en preparar l'edició, l'obra resultà tan extensa que hom decidí de distribuir-la en tres volums, amb la nova divisió: Vol. I: *Dels àrabs al Renaixement*; Vol. II: *Del naixement de la Ciència moderna a la Il·lustració*; Vol. III: *De l'inici de la industrialització a l'època actual*. Cada volum es divideix en parts i aquestes en capítols, el primer dels quals té sempre caràcter introductor i sinòptic.

Després de les presentacions (del President de l'IEC i del Rector de la Universitat de València) i del pròleg dels directores, trobem el *Pla general de l'obra*, que detalla totes les parts de cada volum, els títols dels capítols de cada part amb el nom de l'autor o autors i del centre on són adscrits (el perfil biogràfic de cada un és al final dels respectius volums); una fracció important dels autors pertany o bé a l'escola d'historiadors i arabistes de Barcelona, iniciada per Josep M. Millàs i Vallicrosa, o bé a l'escola valenciana de Lluís Garcia Ballester i José M. López Piñero, corresponents a tres generacions, i una als independents forans. És perceptible que els més joves són majorment els especialistes de la Il·lustració ençà i que sovint

col·laboren en un mateix capítol autors adscrits a centres diferents, fins i tot localment allunyats. Crida l'atenció l'interès de les Escoles Tècniques per la Història de la Ciència, gairebé pariona de la de les Universitats tradicionals i dels centres especialitzats del CSIC. Cada part de l'obra és precedida d'un doble índex detallat, en català i en anglès: els diferents capítols són desglossats en els apartats respectius. La versió anglesa pot ésser útil a fi que consultants estrangers es facin càrrec dels continguts i de llur localització.

El Vol. I, *Dels àrabs al Renaixement* comprén dues parts. La primera, titulada *Les remors àrabs a la Catalunya comtal*, és bàsicament centrada en els segles X i XI i en l'estudi dels textos de l'anomenat 'Vell Corpus'; la segona, *El temps de les Universitats i l'Escolàstica*, el de les grans figures i de l'acme cultural de la corona catalanoaragonesa els segles XIV i XV, abasta la resta de la Baixa Edat Mitjana. Tal com assenyalen J. Vernet i J. Samsó, la primera part ve a constituir el desenvolupament del pla Millàs, des de la publicació l'any 1931 del Vol. I del cèlebre *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques de la Catalunya comtal*, fins als nostres dies. Els autors esmentats també mostren que aquesta pedra angular de la història de la Ciència a la Catalunya comtal no conté, sorprenentment, res de física i poca matemàtica, però no es pot negar que és un estudi genial de la primera introducció a l'Europa medieval de la ciència àrab, basat en uns textos sobre l'astrolabi, el quadrant amb cursor i l'esfera celeste, escrits el segle X a Catalunya. Les publicacions posteriors de Millàs, com a mínim en part, contenen probablement molt del material que havia de constituir els volums II i III de l'*Assaig...*, que no es publicaren mai, entre els quals cal destacar aquell que posa de manifest la importància de l'escola de traductors de la vall de l'Ebre, anterior a l'escola toledana.

Els capítols 1 (M. Forcada), 2 (R. M. Comes), i 3 (J. Samsó), constitueixen una síntesi actualitzada de tota aquesta temàtica, primer de l'emissor, després del receptor i, finalment, de la recepció i la transmissió dels coneixements en el context documentat de l'època esbrinada. El capítol 4 (D. A. King) és el complement natural dels vells textos: els artefactes conservats. Molt lluny del *Tractat de l'assafea d'Azarquiel*, publicat per Millàs el 1933, tenim aquí la descripció dels cinc astrolabis catalans que ara coneixem. El més interessant, i de més a més peça única, és el cèlebre astrolabi carolingi, dipositat a l'Institut du Monde Arabe de París, fabricat a Catalunya a darreries del segle X, el més antic dels astrolabis conservats. La seva història recent, des que M. Destombes el comprà a un comerciant de Tolosa l'any seixanta-u, fins a l'obtenció de les tres còpies facsímil de les quals ara disposem, fetes durant els anys en què era preparada l'obra que ens ocupa, és una aventura extraordinària, esmentada en llocs diversos del text, sense entrar en detalls. Cal, en qualsevol cas, no oblidar que tant D. A. King com J. Samsó en foren els indiscutibles protagonistes.

El capítol de M. Forcada és una cabdal aportació al coneixement de l'origen de les idees científiques que podien haver entrat a Catalunya a les darreries del califat de Còrdova i durant els primers regnes taifes, primer en el cas de Dénia i després en el del Sharq al-Andalus, amb la primacia de Saragossa i Toledo en la segona meitat del segle XI. Segueix l'anàlisi dels posteriors períodes, almoràvit i almohade, respectivament de la primera i segona meitat del segle XII, així com, entre un i altre, el paper de Múrcia, que també caldria tenir en compte. Així resulta que és possible que els textos llatins de Catalunya sobre l'astrolabi haguessin estat escrits sota l'influx de deixebles de Maslama, arribats del Llevant peninsular. En un període de fronteres relativament estables, els canvis socials en terra de moros empenyien mossàrabs a la Catalunya cristiana, que podien ésser bons portadors de coneixements, com també hi hagué ambaixades en ambdues direccions amb els corresponents intercanvis de regals, on no mancarien llibres i instruments com l'astrolabi. Aquestes haurien estat les corretges incidentals de transmissió, abans que comencés l'expansió militar.

El capítol de R. M. Comes ens fa conèixer l'estat del receptor, la Catalunya vella, amb les seves seus episcopals i monestirs, d'on sorgiren els manuscrits llatins de traducció o de síntesi pròpia, i d'altres de pura tradició llatina que, sorprenentment, arribarien a la zona sarraïna com un reflux; com és ara, la clepsidra i els rellotges de sol. L'existència d'un flux i reflux d'informació en els segles X i XI determinaria un període singular de la història de la cultura medieval a Catalunya.

El tercer capítol, de J. Samsó, és el que exposa el material, més elaborat fins ara, que documenta la sortida de ciència àrab de Catalunya a Europa en aquesta època. Resumeix molt bé allò que és més important i consolidat de la hipòtesi Millàs al respecte, també totes les novetats posteriors, sorgides durant els darrers setanta anys, tot sense perdre de vista la lectura fresca de les fonts originals. Assoleix una exposició de nivell difícil d'igualar on, naturalment, emergeixen els personatges catalans i forans implicats, potser encara poc coneguts per la manca de documentació, entre els quals trobarem el mític monjo Gerbert, el misteriós Lupitus Barchinonensis, Miró Bonfill de Girona, i d'altres. També resulta clar que la via més important de transmissió, gairebé sempre anònima, hauria estat la de la xarxa monacal benedictina, sorprenentment eficaç. L'anàlisi que fa Samsó dels textos del vell corpus és realment extraordinària i constitueix, ben segur, el millor document disponible del seu origen català, concordant amb el fet que l'astrolabi llatí més antic, conservat fins ara, estigui clarament relacionat amb Catalunya. El mateix es pot dir en el tema de les fonts àrabs dels vells textos, el tractat d'al-Khwàrizmi i l'influx de l'escola de Maslama i descripció directa d'un instrument amb ajut d'interpret anònim. És tota ella una exposició ambiciosa i exigent, d'una gran claredat, que mereixeria un comentari més profund, només a l'abast d'un especialista.

Tal com ja hem assenyalat, el capítol 4, de David A. King, tracta dels astrolabis de la Catalunya medieval ara coneguts, i va precedit de les nocions bàsiques d'astronomia i d'història d'aquest instrument, cosa que, sens dubte, agrairà el lector poc coneixedor del tema. L'astrolabi té un gran interès científic per la informació astronòmica que conté, i tingué moltes aplicacions pràctiques, de vegades utilitzant formes simplificades, però no podem perdre de vista que la seva gran difusió i popularitat fou deguda al seu ús per a fer horòscops. I si bé l'astrolabi carolingi és del segle X, els altres són, dos d'entorn el 1300 i els altres dos de ben entrat el segle XIV. El tema és tractat de forma unificada en aquest capítol del volum primer, encara que alguns corresponguin cronològicament a la part segona. Tal com diu King, és possible que encara es trobin més astrolabis de la Catalunya medieval. En tot cas, cinc ja són molts, comparativament amb els coneguts d'altres regnes cristians. Això no pot pas ésser casual, i aquesta és la raó per la qual aquest tema català atreu tant tots els historiadors de la ciència a l'Edat Mitjana.

El capítol cinquè, de Mercè Viladrich, tracta d'un tema que no es basa ni en textos ni en astrolabis, sinó en l'arqueologia industrial, o més ben dit, preindustrial. És un camp relativament poc treballat, encara a les beceroles. Una connexió com la que es pot establir entre l'astrolabi-instrument i allò que és descrit en els vells textos no és possible en aquest cas. Partint de la tecnologia agrícola i preindustrial a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana, heretada de les tradicions autòctones i de l'Imperi, Viladrich presenta els nous models de molí fariner, la mineria i les indústries dels metalls, així com la ceràmica, tal com es troben al començament de la Baixa Edat Mitjana a la Catalunya vella, ho compara amb allò que hi havia al respecte a l'Al-Andalus, i estableix els possibles canvis introduïts per influència d'aquest.

La segona part d'aquest volum I presenta el període corresponent a l'expansió de Catalunya per territoris musulmans. Podrien ésser punts de referència la unió catalanoaragonesa, la conquesta de Tortosa i de Lleida per Ramon Berenguer IV i la dels regnes de Mallorca i València per Jaume I. Després seguiria l'expansió mediterrània. Els temes corresponents, ja iniciats per Millàs, són les traduccions llatines i hebrees del segle XII i alguns aspectes de l'astronomia del XIV. Això ha progressat molt des d'aleshores i el panorama actual és recollit sistemàticament en els capítols primer i segon (J. Samsó) i en el novè (J. Chabàs). Dins el marc dels traductors de la Vall de l'Ebre, Samsó estudia l'obra de Plató de Tívoli i d'Abraham bar Hiyya a Barcelona, així com l'obra llatina de Ben `Ezra, que hi és relacionada. Ells utilitzaven les mateixes fonts de coneixements astronòmics i astrològics que els altres traductors de la Vall de l'Ebre, però no trobem tan sols les traduccions llatines de l'àrab, sinó també les hebrees, i traduccions llatines de l'hebreu àdhuc en Plató de Tívoli, que no era jueu. Mereixen una especial consideració els textos d'interès astronòmic, astrològic i matemàtic. El capítol segon considera pròpiament les traduccions a l'hebreu, iniciades a Barcelona per bar Hiyya, i

en d'altres llocs les elaborades per Ben `Ezra, molt importants per a la difusió de la nova ciència àrab entre les comunitats jueves d'Europa occidental al segle XII, que no sabien l'àrab. Aquest procés continuaria en els dos segles següents en l'àmbit de la corona catalanoaragonesa, particularment a Barcelona, Tortosa i Girona.

Chabàs en el capítol novè presenta una síntesi ben reeixida de l'activitat astronòmica i astrològica a la Catalunya del segle XIV, principalment a la Cort del Cerimoniós i a les seus fills, Joan I i Martí l'Humà. Cal recordar que el coneixement d'aquella època és presidida pels estudis d'A. Rubió i Lluch, continuada pels de Millàs Vallicrosa i mantinguda per molts investigadors posteriors. Ja és sabut que s'ha conservat molta documentació d'aquell període. En el nostre cas és molt ben detallada tota la història dels almanacs catalans, i les taules astronòmiques, des de la de Pere Gilbert i Dalmau Ses Planes. Naturalment hi trobem les *Taules de Barcelona* de Jacob Corsuno, les posteriors de David Bonjorn, particularment estudiades per Chabàs, així com la important figura de Levi ben Gerson, aquest darrer potser un dels astrònoms més competents i originals de tota l'Edat Mitjana. És evident que aquella societat vivia obsessionada per la predicció del futur, i per això s'interessava tant en l'astrologia. En el mateix capítol novè, seguint els estudis de Vernet i Romano, trobem una extensa revisió de la figura de Bartomeu Tresbéns i d'altres cèlebres astròlegs de les Corts de Joan I i Martí l'Humà. A part de l'activitat relacionada amb la cort reial, podem trobar l'*Almanac de Tortosa* i les *Taules de Morella*. Sembla que la figura més rellevant dels astrònoms que van servir Pere III el Cerimoniós fou David Bonjorn de Perpinyà, l'influx del qual arribaria al *Lunari* de Bernat de Granollachs i a l'*Almanach perpetuum* d'Abraham Zakut, obres de finals del XV, que tingueren molta difusió. En tots tres casos és manifest el rastre de l'astronomia de Levi ben Gerson.

La ciència catalana del segle XIV girava entorn dos altres temes fonamentals: cartografia i alquímia. Els són dedicats, respectivament, els capítols desè (M. Comes) i vuitè (Michela Pereira). La cartografia és la contribució catalana més important a la ciència dels segles XIV i XV. Encara que les primeres referències de l'ús de cartes nàutiques siguin del segle XIII (Ramon Llull), les més antigues conservades són del XIV, i la primera de l'escola mallorquina, concretament del 1339. De tot el restant de segle en tenim trenta i del XV, una cinquantena. Només es coneix el nom de quatre cartògrafs mallorquins, entre els quals destaquen els Cresques, Abraham i el seu fill Jafudà; llur obra mestra és l'*Atlas Català* de la Biblioteca Nacional de París, probablement degut al primer. En tot el capítol X, Mercè Comes fa una exposició rigorosa, molt completa i ben documentada, de l'origen de la cartografia mallorquina, del seu esclat al segle XIV i de la seva evolució ulterior, així com de les relacions amb d'altres escoles. Naturalment també hi trobem l'estudi comprensiu dels diferents tipus bàsics de cartes mallorquines: el nauticogeogràfic, el nàutic pur, els atlas relligats i els petits mapamundis circulars.

Ja he dit que l'alquímia és un tema molt important dins la cultura catalana de la Baixa Edat Mitjana, si bé cal no oblidar que de forma general es considera una aportació dels àrabs i que el seu pare fou Geber (850 dC.), que era sirí i no professava la religió musulmana. Geber exercí una amplíssima influència en els segles que seguiren, encara que molts dels corrents posteriors de l'alquímia es poden considerar una autèntica degradació de la seva obra. Tal com diu Samsó, per estudiar l'alquímia a la Catalunya medieval cal distingir dues cares: la relativa a Ramon Llull i a Arnau de Vilanova (les dues grans figures del XIII), i allò que fa referència als nombrosos tractats d'alquímia dels segles XIII i XIV, sobretot d'aquest. En ambdós casos, les fonts són probablement andalusines. Tal com assenyalava Pereira, avui hi ha un comú acord sobre el caràcter apòcrif de les atribuïdes a Ramon Llull i, en canvi, fins fa ben poc no ho eren pas considerades totes les atribuïdes a Arnau de Vilanova. Moltes d'elles foren escrites durant el segle XIV a Catalunya, algunes en català, d'altres en llatí, de vegades potser traduïdes del català. De fet, segons que sembla, tant les pseudolul·lianes com les pseudoarnaldianes són, respectivament, sota l'influx del pensament de Llull o d'Arnau, i tenen relació entre elles. Michela Pereira fa un estudi sistemàtic d'allò que avui sabem de l'alquímia catalana, des de les seves arrels al segle XII. Per tant, passarem pels temes Llull i Arnau amb

l'anàlisi de les dues cèlebres obres *Testamentum* (pseudolul·lià) i *Rosarius* (pseudornaldià?) i les versions catalanes del *Testamentum* i de la *Cantinela*, l'alquímia a la cort, la formació del corpus pseudolul·lià, els alquimistes catalans del XIV i XV i, fins i tot, la reacció eclesial que determinaren. No hi ha dubte que la gran florida de l'alquímia a Catalunya i a Occitània entre els segles XIII i XIV és un fenomen que cal tenir en compte a fi de comprendre el món intel·lectual de la societat catalana d'aquella època; a la dèria de prediure el futur hem d'afegir-hi la de la transmutació dels metalls baixos en or. Des de la *Historia de la alquímia en España* de José Ramón de Luanco, professor de química de la Universitat de Barcelona a darreries del segle XIX, que s'interessà molt per l'alquímia i en destacà la singularitat catalana, tenim ara, en el capítol vuitè de la segona part de l'obra que comentem, una magnífica visió de l'estat actual del tema.

Llull és la figura més universal de la cultura medieval a Catalunya, d'acord amb l'abast de la seva influència en el pensament europeu posterior, i amb la immensa bibliografia generada fins als nostres dies, però és una figura tremendament singular. Extreure els coneixements científics de la seva obra és difícil i, en conjunt, ha resultat una mica decebedor per a molts dels moderns historiadors de la ciència d'aquesta època que s'hi han volgut endinsar. Tal com exposa Lola Badia en el magnífic capítol sisè, *La ciència en l'obra de Ramon Llull*, les dificultats sorgeixen per la manca de connexió amb les fonts i amb d'altres autors del seu temps, però sobretot de la subordinació radical de quasi tot allò que escriví a la creació de l'*Art*, un sistema de raonament aplicable a tots els camps del coneixement. En canvi, no es pot negar que en les seves obres trobem matemàtiques, astronomia, medicina, arts mecàniques i història natural, tant si es tracta de textos narratius com teològics o filosòfics. Tal com diu Badia, Llull recorre sovint a la forma enciclopèdica de l'època per articular totes les nocions bàsiques conegudes en el discurs únic de l'*Art*. D'aquest complex món lul·lià, l'autora en dóna una precisa i ben documentada visió sinòptica, tant del conjunt del discurs com dels coneixements bàsics que Llull hi incorpora. També analitza els llibres pròpiament de medicina i d'astronomia, així com les atestacions esparses de matemàtica i tècnica. Sempre crida l'atenció el cèlebre tema de l'*Art combinatoria*, comentat favorablement per Leibniz el segle XVII, i d'altres punts que s'han pogut relacionar amb la matemàtica moderna, com teoria de jocs i de gràfics i sistemes lògics automàtics. L'epíleg resumeix l'extensa qüestió del pseudo-Llull, també tractat per Pereira en el capítol vuitè en quant toca l'alquímia. Exposada finalment la trajectòria que han seguit els estudis lul·lians fins als nostres dies. Un punt molt important que hom pot retenir d'aquest capítol sisè és l'ús de la llengua vulgar per Llull, que no té precedents i que s'avança als primers textos mèdics escrits en català a començaments del segle XIV. Ha estat un encert d'emmarcar el tema Llull dins el context del Volum I de *La Ciència en la Història dels Països Catalans*.

M. R. McVaugh fa en el capítol quart una descripció molt viva dels diferents tipus d'assistència sanitària a Catalunya en la Baixa Edat Mitjana. Guaridors i medicinars, ocasionals o permanents, clandestins o autoritzats pels reis o pels municipis. Ens parla del règim de medicina oberta i de les proves a què hom havia de sotmetre's per exercir l'ofici, cosa que a la primeria afectava els metges i tot formats a la Universitat, que en l'àmbit català no s'inicià fins al segle XIII amb la Facultat de Medicina de Montpeller. És l'època en què trobarem Arnau de Vilanova, primer com a estudiant i després com a professor d'aquell centre, fins a esdevenir una de les figures més representatives de la supremacia de la medicina acadèmica a tot Europa, cosa que determina un gran canvi social. També és el temps de Llull a Montpeller i dels seus escrits mèdics. Aquest capítol és una magnífica introducció al setè, que tracta monogràficament Arnau de Vilanova, escrit pel mateix autor; hi trobem una encertada exposició de la formació d'Arnau i de la seva primera estada a Barcelona, seguida de l'etapa de Montpeller, on publicà diverses obres, entre les quals sobresurt la dedicada als *Aphorismi de gradibus*, una de les més elaborades d'aquesta etapa, que marca l'establiment del galenisme en la medicina acadèmica medieval, la medicina escolàstica; naturalment, les fonts són les versions àrabs de Galè i d'Hipòcrates. Arnau valorava els enciclopedistes Rasis i Avicenna, però el canvi que introduí fou radical, el de la transició vers els metges humanistes. Però Arnau

no era sols un erudit, ans també un gran metge pràctic i, a diferència de Llull, produí obres originals basades en la seva experiència. Com a metge es faria cèlebre a tot Europa, disputat per papes i reis, i estaria repetidament al servei de la casa reial de Barcelona. Així seguí fins al final de la seva vida; algunes de les seves obres d'aquesta etapa es feren famoses a tot l'occident cristià. Exercí serveis diplomàtics, com algú fortament involucrat tant en el debat religiós com en el mèdic. Sembla que des de la seva etapa barcelonina l'acompanyà una gran dèria religiosa, que li durà tota la vida, i maldava per una renovació cristiana, malgrat els durs cops d'atenció que rebé per les seves incursions teològiques i les indicacions de concentrar-se en la medicina, on el seu superior mestre no era posat en dubte. El treball de McVaugh és rigorós i escrit, tant en el capítol quart com en el setè, de forma més divulgativa i planera que el de la majoria dels altres autors.

Era previst que Lluís Garcia Ballester i no Michael McVaugh escrivís el capítol quart, però la malaltia i decés del primer ho impediren. Encara que evidentment això no hagués d'afectar gens el seu gran relleu com a historiador, no es pot negar que aquesta trista circumstància determinà un cert hiatus, del qual es ressent el primer volum de l'obra. Es tracta de les grans epidèmies i en particular de la Pesta Negra del 1348, que delmà fortament la població de Catalunya i fou causa d'un gran empobriment, anvers de la medalla d'un brillant segle XIV català, capdavanter entre els altres regnes cristians de l'època, que, en canvi, seria seguit per una verdadera decadència. Les seves publicacions que fan referència al tema demostren fins a quin punt Garcia Ballester hi havia aprofundit.

En el pla institucional, les universitats són la més gran contribució a la història de la ciència de l'occident cristià a la Baixa Edat Mitjana. En elles es realitzà la sistematització de l'escolàstica i el desenvolupament de la metodologia pròpia, vigent fins al segle XVII, si no més. En el capítol cinquè d'aquesta segona part del volum I, J. Arrizabalaga tracta del naixement de les universitats en l'àmbit de la corona catalanoaragonesa, deixant a part el cas de Montpeller que, no obstant això, hi estigué vinculada gairebé cent-cinquanta anys. Fins al 1300 no es fundà l'Estudi de Lleida, la primera que realment funcionaria en aquest àmbit. Seguirien Perpinyà i Osca, i després Saragossa i Palma de Mallorca. Barcelona i València foren dos casos especials, amb unes universitats que només actuaren a partir del segle XV, després d'una sèrie d'intents fallits. Arrizabalaga ens dóna una detallada història de cadascuna d'aquestes universitats catalanes de la Baixa Edat Mitjana i en particular de les Facultats de Medicina com a escenari de les activitats científiques que s'hi realitzaren. Ens fa conèixer els textos utilitzats, els tipus d'ensenyament i els protagonistes més destacats, acabant amb una interessant revisió de l'activitat científica de metges formats en les universitats catalanes i en d'altres indrets d'Europa.

Els textos d'interès científic de la Baixa Edat Mitjana són escrits bàsicament en llatí, en àrab i en hebreu, però també començaren d'ésser redactats en llengua vernacle en la mesura que l'ús d'aquesta augmentava en d'altres tipus d'escrits. Principalment eren traduccions del llatí o de versions llatines de l'àrab, però també obres originals. El català científic s'inicia amb Ramon Llull la segona meitat del segle XIII. Seguiren obres de medicina o de veterinària, també d'astrologia i d'alquímia. Cal afegir encara llibres de falconeria i de literatura professional, com la relativa a la nàutica, on l'ús de la llengua obligada era indispensable. Aquest procés fou fomentat pels reis, sobretot per Pere III el Cerimoniós, i contribuí a la penetració social dels coneixements i a l'evolució de la pròpia llengua vernacle. En realitat, és el mateix fenomen que s'imposà a tot Europa, en el qual els regnes ibèrics presentaren una precocitat i complexitat peculiars. El català n'és un cas particular, del qual hom es pot fer càrrec per l'exposició de Lluís Cifuentes en el capítol terç de la segona part d'aquest volum I, dedicat particularment a aquest tema. Tal com ell diu, el català gaudí prest de prou prestigi per a ésser vist com el pont intel·lectual i social més adient a fi de connectar els coneixements acadèmics amb els diversos sectors socials i professionals que n'eren al marge, però s'hi interessaven. Més tard, el trasllat de la cort a Castella i una castellanització progressiva de les elits, unit a la petitesa del propi mercat, féu perdre sentit a la referida funció de pont que, amb poques excepcions, aniria essent substituïda pel castellà.

L'onzè i darrer capítol de la segona part del Volum I de *La Ciència en la Història dels Països Catalans*, de M. Viladrich, és gairebé una primícia sobre la renovació radical que els treballs de F. Glick i Pierre Guichard per un cantó (València) i Miquel Barceló i la seva escola per l'altre (Illes Balears) han produït en el coneixement de l'element bereber en les explotacions agrícoles de la Catalunya nova, de l'antic Regne de València i de Mallorca després de l'expansió catalana. Aquests estudis han fet conèixer les estructures tribals persistents, llur semblança amb les del Maghrib i llur evolució sense interferències de la jerarquia feudal, així com en zona musulmana era al marge de l'autoritat estatal. Viladrich explica la naturalesa dels assentaments agrícoles, les noves tècniques d'irrigació o dels 'qanats' de l'illa de Mallorca, de l'assur' o presa de contenció i de la sinya. També la producció andalusina de paper, també ella en l'àrea dels Països Catalans. Sens dubte, tot plegat canviaria substancialment l'agricultura tradicional catalana i la mateixa vida cultural de la Baixa Edat Mitjana en els nous territoris incorporats. Cal adonar-se que en aquesta temàtica prevalen els mètodes d'arqueologia preindustrial, sense els quals la societat d'aquell temps seguiria desconeguda.

Cal, encara, deixar constància que tots els capítols de les dues parts d'aquest volum I de *La Ciència en la Història dels Països Catalans* són completats amb una bibliografia molt extensa i posada al dia. També que, després dels perfils biogràfics dels autors de cada capítol, podem trobar una acurada i útil taula toponomàstica.

No cal dir que esperem amb deler els volums següents; i com que aquest primer deurà tenir prest necessitat d'una segona edició, em permetria de suggerir que aquella, per ventura, podria ésser completada amb dos capítols: l'inicial sobre l'herència tècnica i científica romana, sobretot en construcció i agricultura, i potser el final sobre les tècniques de la guerra medieval.

Josep Perarnau

Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'Edat Mitjana. «Jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Secció històrico-arqueològica. (Barcelona, 16 i 17 novembre de 2000)», a cura de Maria Teresa FERRER I MALLOL, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 388 pp.

Daniel DURAN I DUELT, *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 47), Barcelona, CSIC 2002, X i 478 pp.

Daniel DURAN I DUELT, *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458)*. Colección documental (Anuario de Estudios Medievales. Anejo 49), Barcelona, CSIC 2002, 158 pp.

Der Nachdruck des berühmten, aber lange Zeit vergriffenen *Diplomatari de l'Orient català* von Antoni Rubió i Lluch (vgl. «ATCA», XXII (2003), 553-560) kann durchaus als Ausgangspunkt für diese Renaissance der Forschung über die katalanische Expansion im östlichen Mittelmeer gesehen werden, die uns diese drei neue Forschungen zur katalanischen Expansion im östlichen Mittelmeer gebracht hat, wie sowohl M. T. Ferrer i Mallol als auch A. Balcells in den einführenden Bemerkungen zu dem Band völlig zu Recht betonen, welcher die Kongressakten der wissenschaftlichen Tagung in Barcelona vom 16.-17. November 2000 vereinigt. Ziel des Kongresses war es, sowohl den augenblicklichen Forschungsstand über die katalanische Präsenz im östlichen Mittelmeer während des Spätmittelalters zu referieren als auch das Augenmerk auf bisher weniger beachtete Aspekte der katalanischen Expansion zu lenken. Die ersten acht Beiträge befassen sich vor allem mit den politischen und wirtschaftlichen Beziehungen der Katalanen zu den christlichen Mächten im östlichen Becken des Mittelmeeres, so vor allem Byzanz, aber auch die italienischen Seerepubliken Venedig und Genua und der Johanniterorden auf Rhodos.

E. Marcos Hierro (S. 23-78) gibt einen Überblick über das vor allem konfliktbeladene Verhältnis der Katalanen zum byzantinischen Reich und fasst die wichtigsten Ergebnisse seiner Arbeit über die katalanisch-byzantinischen Beziehungen während des 12. und 13. Jahrhunderts (München 1996) zusammen, dehnt den Untersuchungszeitraum aber bis in das 15. Jahrhundert aus.

D. Jacoby (S. 79-103) beschäftigt sich noch einmal mit der inneren Organisation der katalanischen Kompanie und ihren Versuchen der Staatsbildung. Der Autor greift zum Teil auf frühere Forschungen (*La Compagnie catalane et l'état catalan de Grèce*, in «Journal des Savants», [1966], 78-103) zurück, beschränkt sich aber nicht mehr auf die Frühzeit der katalanischen Herrschaft im Herzogtum Athen, sondern analysiert dessen soziale und institutionelle Struktur bis zum Ende der katalanischen Herrschaft über Attika und Boötien 1388.

Den Handel der Katalanen in den levantinischen Besitzungen der Seerepubliken Venedig und Genua und die daraus erwachsende Konkurrenzsituation untersuchen die Aufsätze von M. Balard (103-111), C. Maltéou (113-127), C. Otten-Froux (129-153), L. Balletto (167-190) und D. Duran Duelt (191-220). Vor allem die letzteren drei Arbeiten sind hervorzuheben, da sie weitgehend auf ungedruckten Quellen aus den Archiven von Barcelona, Genua und Venedig beruhen.

Das zeitweise von schweren Spannungen überschattete Verhältnis zu dem Johanniterorden auf Rhodos wird hingegen von A. Luttrell (155-165) anhand der Überlieferung im Arxiu de la Corona d'Aragó und den Archives of the Order of St. John in der National Library of Malta dargestellt.

Zwei Aufsätze widmen sich den politischen und wirtschaftlichen Kontakten der Krone von Aragó und der katalanischen Händler zu den muslimischen Reichen im Vorderen Orient. In dem Beitrag von M. Viladrich (223-241) stehen vor allem die diplomatischen Beziehungen zwischen den Königen Jakob II. und Alfons V. (I.) von Aragó und dem mamelukischen Sultanat von Kairo (die Bezeichnung Babilònia, welche aus den mittelalterlichen Quellen übernommen wurde, ist natürlich irreführend) im Mittelpunkt, während D. Coulon (243-255) einen knappen Überblick über die Handelsbeziehungen zwischen Barcelona und dem Orient (Ägypten, Syrien und Persien) in den Jahren 1330-1430 gibt.

Zwei weitere Untersuchungen befassen sich mit übergreifenden Begleiterscheinungen und Aspekten der wirtschaftlichen Expansion der Handelsmacht Katalonien in der Levante, die Auswirkungen für die politische und wirtschaftliche Stellung der Katalanen im gesamten Becken des Mittelmeeres nach sich zogen. M. T. Ferrer i Mallol (259-307) beschäftigt sich, anknüpfend an frühere Forschungen, noch einmal mit der Levante Piraterie im 14. Jahrhundert. Der Autorin gelingt es unter Einbeziehung der reichen ungedruckten Überlieferung aus den Notariatsimbreviaturen von Genua und Barcelona die gängige Auffassung zu korrigieren, dass vor allem die Katalanen durch Seeräuberei die Seewege unsicher machten, sondern im Gegenteil ab Mitte des 14. Jahrhunderts zunehmend katalanische Kauffleute selbst Opfer der Piraterie wurden, was eine verstärkte Präsenz der katalanisch-aragonischen Flotte in der Levante zur Folge hatte. J.-F. Cabestany i Fort (309-323) gibt hingegen einen Überblick über die Einrichtung und den systematischen Ausbau des katalanischen ‚Consolat de Mar‘ in den Hafenstädten der Levante. Tatsächlich wurde nach den bescheidenen Anfängen unter Jakob I. in Alexandria bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts den Katalanen das Privileg des ‚Consolat de Mar‘ in nahezu allen bedeutenden Handelsniederlassungen des östlichen Mittelmeeres zugestanden.

Die abschliessenden zwei Beiträge des Bandes greifen schliesslich ein Thema auf, für welches die Arbeiten Rubió i Lluchs gleichermaßen bahnbrechend waren wie seine Forschungen zum katalanischen Herzogtum Athen: die Entwicklung und Ausbreitung der katalanischen Kultur. A. G. Hauf i Valls (327-357), einer der besten Kenner der katalanischen Literatur des Mittelalters, überprüft anhand ausgewählter Beispiele (z. B. die Darstellung der Vorbereitungen für den Kreuzzug Jakobs I. 1268-1269 in dessen *Llibre dels fets* oder katalanische Berichte über die Belagerungen von Rhodos durch die Osmanen 1444 und 1480) die Glaubwürdigkeit der erzählenden und literarischen Quellen in katalanischer

Sprache für die historischen Ereignisse in der Levante und beurteilt z. B. den Quellenwert der Chronik Jacobs I. doch günstiger als dies zuletzt in der Forschung zumindest teilweise geschehen ist.

A Riera Melis (359-387) beschäftigt sich hingegen mit der Verbreitung eines ‚Kulturgutes‘ in Katalonien, das im Mittelalter in der westlichen Welt stets heiss begehrt war: Gewürze aus dem Orient. Wie der Autor zeigen kann, waren orientalische Spezereien in weiten Schichten der Gesellschaft nicht nur bekannt und geschätzt, sondern deren Konsum auch nicht allein auf die Höfe des Adels und die Städte beschränkt, da das ‚schwarze Gold‘ des Mittelalters auch in zahlreichen Küchen der wohlhabenden Landbevölkerung zum Würzen der Speisen verwendet wurde.

* * *

D. Duran Duelt legt uns hingegen eine ausgezeichnete Edition einer für die Wirtschaftsgeschichte und die katalanisch-levantinischen Handelsbeziehungen in der Mitte des 14. Jahrhunderts einzigartigen Quelle vor, die im Archiv der Kathedrale von Barcelona aufbewahrt wird und bisher völlig unbekannt war: das auf Katalan verfasste Rechnungsbuch des Berenguer Benet für seine wirtschaftlichen Aktivitäten in der Romania von 1341-1342 (der Titel *Manual de viatge*, der sich auf dem Einband der Handschrift findet und in den Titel des Buches übernommen wurde, ist irreführend, da es sich nicht um einen Reisebericht handelt). Würden möglicherweise zuvor potentielle Editoren durch den schlechten Erhaltungszustand des Manuskripts und den paläographisch anspruchsvollen Text (wie die beigegebenen Abbildungen unterstreichen) von einer Beschäftigung mit dieser Handschrift abgesezt, so liess sich Duran Duelt durch diese ungünstigen Voraussetzungen nicht abschrecken.

Man kann dem Herausgeber für seine Leistung nur uneingeschränkt Beifall zollen, da er neben dem eigentlichen Rechnungsbuch auch noch weitere Stücke aus Rechnungsbüchern Berenguers und seines gleichfalls im Levantehandel aktiven Bruders Joan ediert und wir somit über die Bedeutung der Familie Benet für den Handel zwischen Barcelona und der Romania ein verhältnismässig komplettes Bild gewinnen können, insoweit dies die überlieferten Quellen zulassen. Abgerundet wird die Edition durch eine ausführliche Einleitung, die eine biographische Skizze Berenguers, eine paläographische und kodikologische Beschreibung der Handschrift und eine systematische Analyse des Rechnungsbuches (Währungen, Masse und Gewichte, Transport- und Packkosten, Zölle, Einkauf und Verkauf von Waren, Geschäftspraktiken, etc.) enthält. Die Arbeit bereichert somit nicht nur unsere Kenntnisse über die Wirtschaftsbeziehungen zwischen Katalonien und der Levante, sondern stellt diese teilweise sogar auf eine völlig neue Grundlage.

* * *

Mit einer wenig bekannten Episode der Expansion der Krone von Aragón im östlichen Becken des Mittelmeeres befasst sich eine weitere Edition von Duran Duelt: der Herrschaft Alfons' V. (I.) über die kleine Insel Kastellórizo / Castelrosso (heute Megistè) im Dodekaness in den Jahren 1450-1458. Die Insel, von geostrategischer Bedeutung für die Schifffahrt nach Syrien und Palästina, befand sich seit Anfang des 14. Jahrhunderts im Besitz des Johanniterordens, drohte aber zu Mitte des 15. Jahrhunderts nach mehreren Plünderungen unter die Herrschaft der Osmanen zu fallen. Gegen den Willen des Johannitermeisters konnte Alfons V. schliesslich 1450 die Übertragung Castelrossos durch Papst Nikolaus V. an die Krone von Aragón durchsetzen. In den folgenden Jahren wurde auch eine kleine Besatzung auf der Insel stationiert und das durch die Türken zerstörte Kastell wiederaufgebaut. Die aragonische Herrschaft über die Insel war schon zuvor der Forschung natürlich nicht völlig unbekannt geblieben und C. Marinescu hatte sie auch in seiner immer noch grundlegenden Monographie über die Orientpolitik Alfons' V. behandelt, sich aber weitgehend auf die poli-

tische Geschichte beschränkt. Dank der Edition von 38 Urkunden aus den Registern Alfons' V. in der Sektion Cancellaria im Kronarchiv von Aragón können nun aber tieferschürfende Erkenntnisse über Verwaltung und Wirtschaft während des kurzen Intermezzos der aragonesisch-katalanischen Besetzung von Castelrosso gewonnen werden.

Man könnte durchaus von einem Mikrokosmos sprechen, an dessen Beispiel sich die generelle Problematik der Herrschaft über solche vom Mutterland abgelegenen Aussenposten im Mittelmeer während des 14. und 15. Jahrhunderts plastisch darstellen lässt. Vor allem wird deutlich, dass alle Bemühungen, die Insel dauerhaft in die Krone von Aragón einzubinden und zu einem Bollwerk gegen die türkische Expansion auszubauen, von vornherein zum Scheitern verurteilt waren. Das entlegene und karge Castelrosso war für Siedler aus Katalonien wirtschaftlich alles andere als attraktiv, weshalb der von Alfons V. initiierte Versuch einer Neubesiedlung kläglich misslang. Dessen jüngerer Bruder und Nachfolger als König von Aragón Johannes II. verlor deshalb auch jedes Interesse an der Insel, weshalb er sie schon wenige Monate nach dem Tode Alfons' an seinen Neffen König Ferdinand I. von Neapel abtrat.

Zwei Bemerkungen seien zum Abschluss noch erlaubt, welche die Leistung des Bearbeiters, der ein nahezu vergessenes Kapitel aragonischer ‚Kolonialgeschichte‘ aufgearbeitet hat, jedoch in keiner Weise schmälern sollen: In seinen Regesten unterscheidet der Editor bei der Identifizierung des Ausstellungsortes der Urkunden zwischen ‚Torre Octava‘ und ‚Torre del Greco‘. Es handelt sich aber um ein- und denselben Ort (‚Turris Octava‘ war der lateinische Name von Torre del Greco!). Im Gegensatz zu der Angabe von Duran Duelt (S. 46, Anm. 15) wird im Staatsarchiv Neapel kein Original des Testaments Alfons' V. aufbewahrt, sondern lediglich eine Abschrift (Museo 99 A 6 [Privilegium I]).

Andreas Kieseewetter

Martín ALVIRA CABRER, *12 de Septiembre de 1213. El Jueves de Muret*, Barcelona, Universitat de Barcelona 2002, 718 pp.

Partint del *Diumenge de Bouvines* de Georges Duby, passant pel *Dilluns de Las Navas*, de Vara Thorbeck, i pel *Divendres de Zallaqa* de Vincent Lagardère, hem arribat al *Dijous de Muret* de Martín Alvira; ja tenim completa més de mitja setmana. Sigui'm perdonada aquesta facècia mental en encetar un tema que és tràgic per a Catalunya i que seria massa estrident al bell mig de temes que han d'ésser tractats amb el màxim de serietat.

La guerra és sempre una tragèdia humana i l'autor d'aquesta tesi arribà a Muret pel camí del tema de la guerra medieval (27-29); precisaré: allò que tenim a les mans no és ‚una tesi‘, sinó només mitja, car la sencera tenia una primera part dedicada a Las Navas de Tolosa. Limitem-nos, doncs, a aquesta segona part, per a la qual la primera batalla «es la excusa, el moment, la circumstància que permet accedir al verdader objecte de anàlisi: el combatiente que luchó en ella, el testigo que supo de ella, el narrador que dejó escrito algo de ella. Se parte así de un acontecimiento muy concreto para intentar comprender el mundo que lo vivió y lo recordó por primera vez» (30); «a partir de aquí, el estudio de una batalla puede elevarse por encima de las tácticas, las estrategias y el armamento para bucear en el mundo que la produjo» (32). En el camí que va d'una batalla al descobriment dels seus preliminars i conseqüències, semblaria evident que s'hauria de trobar a cada pas allò que és la matèria bàsica d'aquest anuari: els documents i els texts relacionats o relacionables amb la batalla de Muret; de fet, l'autor, immediatament després de les frases transcrites, ens presenta el tema de les fonts (35-42).

Les millors (descriuen els fets i són mirall de les idees contemporànies) són les cròniques, completades amb d'altres fonts com «los ricos versos de los poemas históricos, los breves pero precisos anales monásticos, las fiables noticias documentales o las ‚instantáneas‘ que nos dejaron los trovadores», perquè «son algunas de estas fuentes de importancia vital para la con-

templació de la ‚Batalla’» (37). Els texts de la primera meitat del segle XIII posseeixen la prerrogativa de la proximitat cronològica, de la mateixa manera que la proximitat o distància geogràfiques concentren l'interès en les zones del Nord i Sud dels Pirineus, sense que les altres de l'Occident Europeu hi fossin insensibles; són particularment valuosos els «poemes històrics coetàneus» (41).

A partir d'ací comença el cos del llibre i amb ell la part que més encaixa amb l'interès del nostre anuari. El primer pas és dibuixar el marc, Occitània, la terra occitana o el món dels trobadors, que defineix tota una cultura, la que acomunava tot el país entre Provença i Aquitània (49-60), espai dins el qual ultra els poders autòctons (comtat de Tolosa, vescomtats dels Trencavel, casa de Barcelona), d'altres intentaven d'introduir-se per aprofitar-se'n (l'Imperi Germànic per Provença, els Plantagenet anglesos per Aquitània, els Capets francesos pel Midi) (60-72); també era el país dels Albigesos (73-77), els quals necessàriament havien de topiar amb l'‚Església teocràtica’, ben arrelada des dels primers segles cristians (78-81). La coexistència de tots aquests ingredients dins un mateix recipient per força havia de congregar una explosió tan bon punt algú encengués el detonant. Tota una generació de nous protagonistes era capacitada a prendre la iniciativa: Ramon Roger i Roger Bernat de Foix, Ramon VI de Tolosa, Ramon Roger de Trencavel, Alfons el Cast i el seu fill Pere el Catòlic de Barcelona, Innocenci III, sense oblidar els cistercencs, forjadors d'idees (82-97). Però la ineficàcia apològica d'aquests i dels primers dominics en la lluita doctrinal contra els albigesos, unida a l'animalada d'un escuder del comte de Tolosa assassinant el legat papal Peire de Castelnau, no sols feren augmentar la decisió de la cúria romana, ans li feren atorgar un sentit nou a la lluita, aplicant la doctrina de la croada a la lluita contra l'enemic intern, i en concret a la lluita contra els albigesos, que esdevenia una croada, ja que aquests «eren pitjors que els sarraïns»: Peire de Trencavel fou desposseït dels seus feus, donats a Simon de Montfort, cap militar de l'operació amb Arnaut Amalric, delegat papal; la segona embestida fou contra el comtat de Tolosa, sense diferència entre les poblacions més albigeses i les més catòliques: l'operació era purament militar, destinada a conquerir Tolosa, ‚niu d'heretges’ (92-115).

El capítol següent encaixa de ple en el nostre anuari, car és dedicat a les fonts del segle XIII i als estudis publicats entre els segles XVI-XX. Un bon estol de trobadors dedicaren composicions a aquell esdeveniment: l'anònima *Vai, Hugonet, ses bistensa*, Raimon de Miraval, Pons de Capduelh, Bernart Arnaut de Moncuc, Bertrand de Born lo Filh, en general més que favorables a la intervenció de Pere el Catòlic, presentat com la gran esperança dels pobles occitans conculcats per la croada (118-129); segueixen els historiadors, encapçalats per Jerónimo Zurita i Pere Anton Beuter; cal retenir la gran *Histoire Générale du Languedoc* Claude Devic i Joseph Vaissète; ja en els temps moders, Antoni de Bofarull i de Brocà, Joaquim Miret i Sans, Ferran Soldevila i Jordi Ventura i Subirats. Ultra la catalana hi ha una aportació occitana, personificada en Michel Roquebert, i sobretot la internacional dels especialistes en història militar o en la de les croades: Henri Delpèch, Auguste-Marcel Dieulafof, Hoffman Nickerson, Ferdinand Lot, John France i Damian J. Smith (130-141).

Després d'aquesta revisió retrospectiva, l'autor pot entrar directament en el tema, seguint un itinerari doble: el del rei Pere el Catòlic fins a trobar-se a Muret cara a cara amb els croats (147-209) i el dels croats fins a trobar-se a Muret cara a cara amb el rei Pere (211-226). Seguim el primer itinerari, reconstruït per la documentació oficial publicada en el volum 216 de la *Patrologia Llatina* de Paul Migne, i comencem pels precedents, el principal dels quals és el fet que el nostre rei acabava de sortir com a heroi, triomfant contra els almohades en la batalla de Las Navas de Tolosa: no hi havia sols una satisfacció subjectiva (o àdhuc un legítim orgull) per la gran victòria, ans sobretot l'experiència d'haver estat objecte d'una protecció particular del Déu dels Exèrcits, que li atorgava una aurèola mítica (150-154). Tot seguit el rei emprengué una ofensiva diplomàtica davant el papa Innocenci III: el 15 de gener del 1213 aquest manava d'aturar la croada i a Simó de Montfort d'acceptar l'autoritat del rei Pere; al mateix temps aquest començà les actuacions efectives, presentant-se a Tolosa, acceptant d'ésser protector de comte i ciutat i rebent, mitjançant els *Juraments de Tolosa*, «el juramento

de fidelitat y vassallaje por tierras, derechos y personas del conde Ramon VI, de su heredero Raimondet, de los 24 cónsules de la ciudad, del conde Ramon Roger de Foix, del conde Bernart de Comenge y del vizconde Gaston de Bearn» (164: 27 gener 1213): oficialment, la sobirania de la casa comtal de Barcelona i reial d'Aragó cobria la major part de l'actual Midi francès i així es perllongà fins al 12 de setembre. Els croats contraposaren la seva pròpia ofensiva diplomàtica davant el papa, alhora que decidien actuar pel seu compte, prescindint de les decisions papals: la situació es feia insostenible (176-180, 194-197). L'itinerari dels croats, després de la carniceria soferta a Pujol, desembocava, com el de l'exèrcit reial, a jugar-s'ho tot a una carta, la de la batalla campal (211-226).

Aquest és el tema de la tercera part, la bàsica. El seu primer capítol, intitulat *Batalla y liturgia*, exposa allò que segons la teoria polemiològica medieval era una 'batalla' pròpiament dita i les condicions a les quals s'havien de sotmetre i que havien de complir els 'batallants', la primera de les quals era la d'ésser un afer de 'cavallers', fortament qualificat i elitista; per això les fonts d'aquesta part són més els tractats teòrics i les convencions socials que les informacions d'allò que realment s'esdevingué, informacions que han d'ésser espigolades de la literatura nascuda de Muret, tan gasives que no permeten de saber amb certesa ni el lloc on la dita batalla campal es desplegà ni els moments pels quals passà, romasos en hipòtesi, sobretot en allò que fa referència a les accions reals del rei Pere a partir de les primeres hores d'aquell 12 de setembre (229-407); la reconstrucció dels moments nuclears sembla permetre de deduir que, veient que els croats eixien de Muret i, considerant que es retiraven, el comte de Foix amb el cos d'exèrcit de primera línia, atacà, i en ésser refusat, el rei des de segona línia (s'hauria hagut de col·locar en la darrera), acompanyat d'un molt limitat estol, es llançà a ajudar-los i, encetada la batalla, l'exèrcit croat compacte s'abraonà damunt el petit grup matant el rei (cf. *Crònica* de Bernat Desclot: 334, nota 1298). D'on sembla deduir-se que, després de tants de preparatius per a la batalla campal, aquesta no hauria existit, car mai els dos exèrcits no es trobaren cara a cara ni en ordre de combat ni de cap altra manera i, per tant, mai no combateren un contra altre. Però, mort el rei, tot en el seu exèrcit fou desolació, incapacitat de reaccionar i salví's qui pugui. No hi hagué batalla, sí, en canvi, derrota inapel·lable. Després, els fets reals foren recoberts, fins a fer-hi intervenir la mateixa Santíssima Trinitat, amb tota mena d'interpretacions (312-318; 334-339), que no han ajudat gens a saber allò que realment s'esdevingué; l'autor ho resumeix així: «los caballeros cruzados rompieron las filas del cuerpo delantero catalano-occitano y, atraídos por el estandarte real, cargaron contra el cuerpo central donde estaba el rey de Aragón. Se inició una 'mélée' en la que Pedro el Católico, confundido por el fragor de la lucha entre los demás combatientes, cayó derribado y muerto» (333). Al cap de poc una llegenda, transmesa per Guillaume le Breton, parlava de lluita personal entre Simó de Montfort i el rei, combat inexistent (328-329).

El rei havia d'anar acompanyat de la 'Mainada d'Aragó' i alguns dels seus membres moriren amb ell (340-341; 370), com també Huguet de Mataplana (361); en conseqüència, els altres, catalans inclosos, fugiren (342). Però un rei havia d'ésser capturat, no assassinat, i per tant cal preguntar-se si l'assassí del rei, Alà de Rouchi, actuà en compliment d'una conjura prèvia; resta el dubte, sense resposta convincent (344-351). El gran resultat de la batalla perduda fou un nombre de baixes que, si per als croats no hauria passat de la vuitantena, per a l'exèrcit reial els autors no el rebaixen d'uns quinze mil (361); hi hagué un altre resultat: l'abril del 1216, prèvia la decisió del IV Concili del Laterà, Simó de Montfort retia homenatge al rei de França i tant ell com els altres senyors rebien d'aquest les pròpies baronies (384). Per a Provença i Occitània, França ja no era un país estranger, Catalunya començava d'ésser-ho i ho seria de forma definitiva després del 1229 i més encara després del 1258 (519-580).

S'ha de posar punt final a aquesta ja massa llarga recensió. Jo no sé allò que els historiadors diran d'aquest llibre, que aparentment sembla caure en una denigrada historiografia de reis i de batalles i no redueix un esdeveniment històric a les seves raons econòmiques. Però aquest és un anuari dedicat a texts i des d'aquests ha d'ésser judicat: cal només fixar-se en les 2514 notes de peu de pàgina, en els nombrosos apèndixs amb els detallats cronologia, quadres i mapes (601-632), la llista de fonts entre els segles XIII i XVII (633-654) i la biblio-

grafia (654-716), per adonar-se que l'esforç de l'autor ha estat indiscutible i les seves fonts d'informació pràcticament exhaustives. Amb tot, encara és possible d'afegir-hi quelcom, en concret a la secció de *Batalla y liturgia*, car segurament a l'autor li hauria plagut de conèixer la descripció que en la seva *Expositio de ordine missae*, fra Guillem Anglès fa a mitjan segle XIV de la vestimenta del cavaller prest a batalla: «...Miles, quando intrat bellum, non intrat nudus, nec cum vestibus laneis, sed totus armatus. Et Rex similiter, quando intrat bellum, est totus armatus et indutus uestibus regalibus, et habet similiter milites indutos similes in uestibus regalibus sibi, ut non cognoscant Regem in bello quis illorum est» (Reproducció de la primera pàgina de l'*Expositio...* en la 91 de *La traducció...* dels autors Antoni Ferrando i Xavier Serra, en aquesta mateixa secció de *Recensions del present volum*). I una altra observació, que permet de precisar un detall important del moment de la ferida i mort de Pere el Catòlic: no era acompanyat d'arlots ni d'almogàvers que el defensessin; m'ho fa dir aquest fragment, absolutament paral·lel, tret del *Livro de los fechos et conquistas del principado de Morea* en traducció aragonesa, manuscrit 10134 de la BN de Madrid, que narra una situació idèntica en batalla entre Roger de Llúria i Jean de Tournay: «Et quando se uinieron a encontrar la una gent con la otra, Roger de Loria se fue a ferir de la lança con micer Johan de Tornay; et micer Joan de Tornay, qui era muy ardidio e fuerit cauallero, firió a Roger de Loria et echo-lo del cauallo. Et aquí lo aurian muerto ho preso, si non fues por el socorro de los almogáuares, qui mataron el cauallo de micer Johan de Tornay; et a él aurian muerto los almogáuares, sinó por Roger de Loria, qui comandó que non lo matasen...»; si el rei hagués estat acompanyat per un escamot d'arlots o d'almogàvers, el resultat podria haver estat un altre.

Contemplant el conjunt cal reconèixer que ens trobem davant una tesi (o la meitat d'una tesi), que deurà fer època i per la qual no sols cal felicitar l'autor, ans sobretot donar-li gràcies per la muntanya de treball que ha enterrat en aquestes pàgines; i augurar-li que segueixi explotant aquesta mina. El crític, però, ha de demostrar que manté viva la capacitat de judici; i així assenyala només un parell o tres de mancances: les notes segurament demanaven un darrer repàs a fi de suprimir-ne les grafies, sobretot alemanyes, defectuoses i els casos en què un mateix cognom és escrit de dues maneres, com el de Bensch/Bench en la pàgina 194, nota 714; el llarg capítol sobre la Batalla (229-407) amb tanta doctrina polemiològica, no hauria resultat més propi d'una tesi sintetitzant la dita doctrina de forma ben resumida i afegint-hi les concrecions pròpies de la de Muret? Potser el punt que el crític veu menys clar és la tendència a subratllar la 'hispanitat' de tot l'afer i a desdibuixar-ne la catalanitat, fins al punt que la tardana annexió dels comtats catalans (Rosselló, Conflent, part de Cerdanya) a França el 1659 és encara col·locada en la llarga llista de conseqüències de la batalla de Muret (571, nota 2387); però, en parlar de la França del 1213 l'autor explica el capteniment del rei Felip August amb la frase «salvaguardar los derechos superiores de la monarquía» (188), que, en el cas nostre, són els de la missaga comtal de Barcelona, el tronc de la qual no havia modificada la seva seqüència pel fet de l'accessió del Regne d'Aragó («el regisme d'Aragó com vench e com fo ajustat ab lo comtat de Barcelona», diuen els *Gesta Comitum Barcinonensium*); recordaré només que Pere el Cerimoniós, oficialment establí que dins la missaga ell era Pere III, per molt que com a rei d'Aragó fos Pere IV; i si l'autor pot remetre a un fet del 1659, un servidor dec tenir dret a recordar no pas un sol fet, ans una llarga sèrie, com un constant pelegrinatge, sobretot durant el segle XVI, d'occitans a terres catalanes a la recerca de millors condicions de vida; si hom ja tingués dibuixats els límits d'aquest territori d'acollida i els d'aquell d'on els gavatxos emigraven tindria també la resposta a l'interès català i a la seva presència (amb repercussions a l'Aragó i àdhuc més enllà) en les contrades d'Occitània, atès que ambdues bandes de Nord i Sud dels Pirineus encara al segle XVI seguien intercomunicant-se perquè pervivia la realitat biològica bàsica d'ésser branques d'única soca.

I ja la darrera paraula de mercès a l'autor i als editors de la Universitat de Barcelona per aquest excel·lent exercici de recerca sobre un punt tan important.

Josep Perarnau

Joan CAMPS JUAN, *Lledó, Arenys, Calaceit i Queretes: quatre pobles aragonesos al Bisbat de Tortosa* (Col·lecció 'Lo Trill', 10), Calaceit, Associació Cultural del Matarranya 2004,

Tal com el propi autor del llibre manifesta en el llinard, l'objectiu que pretén amb la publicació és «recopilar i divulgar totes les notícies documentades fins avui i actualitzar les propostes sobre els fets històrics, civils i eclesiàstics dels segles XII i XIII» de quatre pobles aragonesos limítrofs amb Catalunya, que havien format part del bisbat de Tortosa fins al 1957. Tots quatre, de parla catalana, integren l'arxiprestat de Calaceit i fins al segle XIX havien estat senyoriu del bisbe i capítol de Tortosa.

El llibre té 132 pàgines i s'il·lustra amb dos mapes del bisbat de Tortosa i amb dues fotografies, la del mapa del bisbat de Francesc Vidal (segle XVIII) i la de la bella portada del manuscrit *Dominicatura de Cretas* (1695), amb les armes del bisbe Sever Tomàs Auther, conservat a l'Arxiu Diocesà de Tortosa.

L'autor, un historiador local motivat per l'estimació a la seva terra, ha concentrat el seu interès per la història en la dels pobles on té les arrels i ha realitzat un treball, que cal considerar referencial per a futures publicacions, car es basa en recerca de documents originals en els arxius Capitular, Diocesà i Comarcal de Tortosa, en l'AHN de Madrid, en el Reial de Barcelona (ACA) i en el Provincial de Terol i en lectura i consulta de treballs publicats per vint-i-quatre historiadors catalans i aragonesos que s'han ocupat de la Franja de Ponent, completant allò que ja havia publicat en la seva monografia *Cretas. Una villa de la Orden de Calatrava entre el Algars y el Matarraña*, Tortosa 2002.

El llibre, que respon a la voluntat de documentar la unitat sociohistòrica, lingüística, etnogràfica i cultural del territori estudiat amb la resta de l'antic bisbat de Tortosa, conté set capítols que es desgranen a partir del text llatí de la concòrdia del 1210, establerta entre els bisbes i els capítols de Saragossa i de Tortosa sobre els límits d'ambdós bisbats coincidents amb el riu d'Algars, en la qual Saragossa cedia a Tortosa els llocs de Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó; des d'aquella data, l'Església de Tortosa tingué un paper fonamental en la configuració d'aquells pobles i de la seva gent (9-10).

Els capítols conformen una petita història local diacrònica: el domini sarraí com a punt de partença (I, 13-26); el procés de la conquesta cristiana (II, 27-39); la formació dels senyorius (III, 41-56); el procés de repoblament i el naixement dels municipis (IV, 57-66); els municipis i les noves relacions territorials (V, 67-82); i la vida quotidiana dels nous municipis (VI, 83-102); l'apèndix documental ofereix transcripció de deu documents (VII, 103-122). El lector pot trobar en el curs del llibre cronologies de fets i de notícies documentades (14, 27-30, 42-49, 58-59, 69-76), que serveixen de bona guia; dades de toponímia (22-26); anàlisi de fronteres (17-18, 33-36); cartes de poblament (58-65); relacions entre senyoria i municipis (41-55); organització administrativa municipal i jurisdicció senyorial (76-79); privilegis, propietats i arrendaments (79-82); establiments comunitaris bàsics: la casa-castell, les esglésies, forns, ferries, molins, carnisseries, mercats i fira (86-91); reserves senyorials i emprius (98-1000); primícia i delmes (92-93); capteniment individual i social, costums populars (93-96, 100-102).

El llibre d'En Joan Lluís Camps ens aproxima a una època llunyana (ss. XII-XIII) i a un territori de frontera, culturalment català, eclesiàsticament tortosí i administrativament aragones. I tot i que la metodologia emprada sigui millorable, l'esforç de l'autor mereix un reconeixement, que el crític no li discuteix.

Josep Alanyà

Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie, I. Jaume I (1236-1276). Edició a cura de Josepa CORTÈS (Fonts històriques valencianes, 1), València, Universitat 2001, 260 pp.

Només pel fet de tenir-lo davant els ulls, aquest volum inicial de les «Fonts històriques valencianes», ja té a favor seu la primera impressió, que es pot resumir d'aquesta manera: si

traduint Aristòtil els medievals definien la bellesa amb la frase: «puchra sunt quae visa placent», ací la definició aristotèlica es compleix en tota la seva amplitud i profunditat: ja per la seva sola presència, el llibre plau, i aquesta no és una lloança mins, sobretot en aquests temps en què els paràmetres de bellesa no consisteixen precisament en el fet que l'objecte presentat amb pretensions de boniquesa, d'entrada plagui a la vista. Però, evidentment, aquesta no és la consideració que el lector d'ATCA demana i espera trobar i menys encara en la secció de recensions d'«Arxiu de Textos Catalans Antics». Per això, oblidem-nos depressa del plaer estètic proporcionat per la coberta i endinsem-nos en el cos del llibre.

Aquest és constituït per la secció introductòria (7-90), el *Text del Liber privilegiorum Civitatis et Regni Valencie* (91-232) i les taules finals (233-256).

La secció introductòria ens acompanya des del moment en què, decidida la conquesta de València encara en poder dels sarraïns, el rei Jaume I anà donant estat oficial a certes determinacions que s'havien de complir després de la reconquesta (com la dotació de la Seu de València), passant per la progressiva publicació tant de *Furs* com de privilegis, aquells sempre destinats a tot el Regne, aquests inicialment locals; per l'aplec d'uns i altres en reculls ja des de darreries del segle XIII; per la presentació de cada un dels dotze exemplars manuscrits coneguts en l'actualitat; i arribant a l'edició del *Liber Privilegiorum Civitatis et Regni Valentiae*, realitzada a València per Diego de Gumiel sota la responsabilitat editorial de Lluís d'Alanyà el 1515. Arribats a aquell darrer i definitiu aplec, són presentats en regist cada un dels noranta-vuit documents que constitueixen aquest primer volum, datats, tal com diu el sotstítol, entre el 1236 i el 1276. El nucli central d'aquesta part introductòria, en presentar cada un dels dotze manuscrits i l'edició d'Alanyà, autora i editors han tingut l'encert d'oferir-nos reproducció fotogràfica de les respectives pàgines inicials, algunes de les quals confirmen aquella impressió de sòbria i clàssica bellesa que ja ens proporcionava la portada del llibre.

El títol no permet dubte: en principi foren aplegats en aquells reculls els *Privilegis de la ciutat i Regne*, és a dir, del braç reial, no pas els dels altres dos, eclesiàstic i nobiliari; això no obstant, els dos primers documents fan referència a concessions o decisions que afectaven sobretot la Seu o l'església de València, i aquesta atenció arriba fins als darrers moments en què el rei promulgà i aplicà les constitucions de Pau i Treva (núm. 97: febrer del 1276), o ja en el núm. 94 (febrer 1273), en què rei i bisbe amb capítol de la Seu arribaren a una entesa sobre delmes i drets de Xullella i Gàrig (88-89); entremig, compareixen sovint d'altres acords sobre temes semblants. En canvi, les referències a nobles són no sols esporàdiques, ans encara indirectes, com per exemple en establir i precisar en quins casos llurs béns també paguen tribut reial (p. e., núm. 23, nov. 1246; núm. 50, abril 1252; núm. 84, abril 1268).

Destinats, doncs, a clarificar la situació jurídica dels ciutadans o habitants de la ciutat de València (i per extensió els de tot el Regne) en els primers anys de la conquesta, no és estrany que el gran tema sigui el de confirmar amb actes reials indubtables les concessions fetes en els *Llibres del repartiment* per llurs protagonistes: ja el núm. 4, del desembre del 1238; núm. 10, juny del 1240, que esmenta «el darrer repartiment»; o el núm. 86, que recorda una confirmació general, de la qual és exceptuada la vila d'Alzira (86, juny 1269).

Però a partir d'un cert moment, sembla com si els interessos del rei i els dels ciutadans de València anessin per camins divergents: el rei fa tota la impressió de voler estructurar una ciutat, en la qual no sols no manquessin les atencions exigides pel bé comú més elemental (l'administració de justícia: núm. 5, març 1239), amb repetits compromisos reials de no interferir ni en el nomenament ni en l'activitat dels jutges (núm. 8, desembre 1239; núm. 30, maig 1249; núm. 34, gener 1250; núm. 36, febrer 1250; núm. 61, maig 1260; núm. 77, abril 1266; núm. 81, febrer 1268); o la primerenca configuració del govern municipal (núm. 20, setembre 1245; núm. 58, març 1258); o la igualtat davant les càrregues comunes (núm. 23, novembre 1246; núm. 46, febrer 1252; núm. 70, juny 1264); o la defensa dels ciutadans davant les exigències dels usurers (núm. 11, febrer 1241; núms. 14-15, novembre 1241-juliol 1242; núm. 45, setembre 1251), ans encara fossin assegurades les necessitats de la vida ordinària mitjançant mercat setmanal (núm. 65, agost 1261; núm. 79, agost 1266).

Als ciutadans, en canvi, fa tota la impressió que allò que els incitava a acostar-se al rei era la consecució del major nombre de franqueses i exempcions, sobretot de naturalesa econòmica: núm. 7, novembre 1239: els habitants de la ciutat no han de pagar drets de pesatge, mesuratge, peatge; núm. 9, gener 1240: els són concedides pastures en tot el regne; núm. 19, maig 1245: i la llibertat de vendre les propietats condicionades a fer estada en el lloc; i l'alliberament de drets reials en transmissions testamentàries, dots, donacions ,propter nuptias', núm. 41, juny 1241; la llista arriba al dret d'un malfactor a refugiar-se a la Seu, si els *Furs* li són favorables (núm. 72, desembre 1265). També constatem que la voracitat privada a l'hora d'apropiar-se d'espais públics, havia d'ésser frenada pel rei, defensor del comú (núm. 29, març 1249; núm 95, octubre 1274).

No sé si m'erro, però em fa l'afecte que Jaume I tingué la gran possibilitat de trobar-se a les mans tot un regne, que ell pogué configurar a la seva mida sense els entrebancs que li presentava a l'Aragó una estructura política amb poca capacitat de maniobra i a Catalunya l'herència de la Marca Hispànica i els seus comtats, un dels quals era el de Barcelona.

València, en canvi, era terreny políticament verge, molt més obert a les iniciatives i inventives reials; Jaume I s'hi veié gairebé totalment lliure de les cotilles que li imposava l'estructura feudal, no acceptà que cap poder dificultés la relació directa entre rei i regne, d'acord amb els principis del ,*ius commune*', en el qual havien estat educats (a Bolonya?) els seus juristes: i així, quan encara no s'havien complert deu anys de la conquesta, el rei creava per al nou regne i li imposava la seva moneda pròpia, el ,real de València', que també era per a l'altre regne acabat d'estrenar, el de Mallorca (núms. 24-25, maig 1247); al cap de poc (núm. 32, novembre 1249), el mateix rei precisava tot el sistema de pesos i mesures; el novembre del 1255, un pas més, i precisava el pes de les arroves gran i petita (núm. 53); i l'abril del 1266 arribava la plena confirmació de la nova moneda tant per al regne de València com per al de Mallorca (núm. 74), alhora que era establert l'impost únic de monedatge, un morabatí (set sous) cada set anys, pagador per tot ciutadà, la riquesa del qual almenys pugés a quinze morabatins (núm. 74, abril de 1266).

Tot i la seva aparent normalitat, crec que el document núm. 2 mereix una particular atenció: dos anys abans que València fos conquerida, quan la campanya militar és expressada amb paraules de futur, el rei integra en la província eclesiàstica de Tarragona i sotmet al seu metropolità «omnes ecclesias catedrales et alias quascumque», decisió que no sols té efectes eclesiàstics, ans també polítics, car «ad honorem regni nostri et commodum et gloriam credimus redundare» (95). Ací cal fer dues preguntes: primera: existí una decisió paral·lela prèvia a la conquesta de Mallorca, i en cas de no haver existit, per què? Segona: aquest document, que, venint d'una autoritat civil no podia ésser adduït en el cèlebre procés de l'*Ordinatio ecclesiae Valentinae*, de fet, ni és ni pot ésser el que explica que el resultat d'aquell plet donés tota la raó teòrica a Toledo, sense, però, cap, absolutament cap, eficàcia pràctica, en el sentit que València seguí vinculada a la metropolitana de Tarragona. La meua hipòtesi de treball és aquesta: el document reial no tenia cap valor jurídic en tribunal eclesiàstic, però segurament el tenia tot en el pla polític: vull dir amb això que, en preparar-se en cort romana la croada de conquesta del Regne de València, els representants del rei (potser el mateix sant Ramon de Penyafort) deixaren ben clar que de cap manera no emprendrien una campanya que, d'una manera o altra, revertís a favor de Castella: la part papal hi estaria d'acord, i d'ací, immediatament, el nostre document reial i a distància, el resultat, plenament inútil, del plet entre Toledo i Tarragona pel bisbat de València. Si aquesta hipòtesi de treball es confirmés, la pregunta sobre Mallorca es faria més incisiva.

Dissortadament, no manquen els editors de texts o documents llatins que no tenen cap empatx a publicar transcripcions impresentables. Val a dir que aquest volum, patrocinat per la Universitat de València, fa, en general, honor a la institució acadèmica que l'ha editat: les pàgines tenen una certa lluminositat i la lectura, també per la correcció de la llengua llatina, és gratificant; però he dit ,en general', car encara s'hi han esmunyit algunes incorreccions, com el ,*Barchinonensis*' en la darrera subscripció dels primers documents (94-109): trobant-se entremig de dos ablatius, no pot ésser ni nominatiu ni genitiu, ans ablatiu i, doncs, tractant-se d'un

adjectiu, «Barchinonensi»; en el document núm. 113, p. 115, línia 14, llegim: «decimam que percipi debetis»; una de dues: o ha de dir: «decimam, quam percipere debetis», o «decimam, que percipi debetur». Però el cas més greu, perquè, perdó per la facècia, podria tenir conseqüències tràgiques, és el de la pàgina 92: el lector hi arriba encara volant per les altures del plaer estètic produït per les reproduccions de pàgines manuscrites (25-49) i, tot d'un colp (ho dic en valencià!), es troba caigut en terra i condolgut en tot el cos per l'inesperat aterratge: «In hoc liber...!!!» per «In hoc libro...»: un possible lector pioc del cor hi pot deixar la pell: i això (dit no sols amb tot el respecte, ans encara amb el màxim de deferència), ja no s'ho hauria de permetre ni la Universitat de València ni cap d'altra que vulgui ésser digna de tal nom!

Dissortadament sembla que l'estat d'alguns dels originals emprats per a aquesta edició ha obligat a prendre com a base de la transcripció exemplars diversos, amb la qual cosa es perd la unitat originària del text publicat, extrem que és de doldre, però sembla que no hi ha hagut més remei.

Malgrat tot i malgrat que falles com les indicades hi són de massa, cal agrair de tot cor a la Universitat de València aquest bell llibre perquè posa a l'abast de l'estudiós una documentació de primera categoria, i a la responsable de l'edició tota la feinada que comporta donar-li la qualitat que té.

Josep Perarnau

Raimundi LULLI, *Opera latina 46-48. Ars amativa boni et Quaestiones, quas quaesivit quidam frater minor*. Ediderunt Marta M. M. ROMANO et Francesco SANTI (Doctoris Illuminati Raimundi Lulli Opera Latina, XXIX. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 183), Turnholti, Brepols 2004, XXX i 520 pp.

Com si fos el fruit d'un arbre que el dóna puntualment en el temps que li pertoca, enguany les ROL ens han ofert aquest volum que ja fa goig pel seu sol gruix, de més de cinc-centes pàgines. Encara en fa més perquè els dos llibres lul·lians que ens hi són oferts en edició crítica corresponen, un a la formulació d'un dels principals capítols de l'Art, que és la seva aplicació a la voluntat lliure, i l'altre a la reacció que la dita art provocava en els contemporanis que s'hi posaven en contacte.

Tal com és normal en els volums de les ROL, també aquest, després de la presentació signada pels responsables del Raimundus Lullus Institut de Friburg de Brisgòvia (*Vorwort*, VII-IX), en aquest cas seguida d'una *Premessa degli editori* (XI-XIV) i d'una *Introduzione generale*, dins la qual hi ha la presentació dels manuscrits (XVIII-XXIII) i de la bibliografia citada (XXV-XXIX), el cos del llibre és format pels dos estudis introductoris (3-116 i 441-455), per l'edició dels dos texts (117-437 i 457-500) i per les taules (501-513). Precisem només que les pàgines finals de l'estudi introductor de l'*Ars amativa* són dedicades a la *Taula de les paraules qui són en esta art*, pròpia de les còpies manuscrites del text català (435-437).

Les pàgines inicials subratllen que l'*Ars amativa boni* és l'altre dels dos braços que ha de completar el dedicat a l'*Ars inventiva veritatis*, explicitant una dimensió de l'Art que, tot i ésser present en les primitives elaboracions, amb l'*Ars amativa* trobava una seva formulació teòrica; més encara, una indicació particularment agradable per al crític (vegeu ATCA, XXIII-XXIV (2005), 546-551), assenyala que la vinculació del tema de l'amativa amb la doctrina de Llull no és únicament amb l'Art, ans amb l'objectiu suprem de tota l'obra lul·liana escrita o no, tan evident que ni figura entre els tres reportats al començament de la *Vita coetanea* i que certs lul·listes semblen desconèixer: el que «lo món sia en bon estament» (XI-XIII), la consecució del qual inclou de forma absoluta i incondicional la rectitud de l'amor en la voluntat humana, i, doncs, l'amor a Déu en primeríssima intenció (21, 23, 50, 63, 72 i el text del *Prologus* del llibre lul·lià).

La primera part principal del volum, que és l'estudi introductor, reporta la tesi doctoral de Marta Romano presentada a la Universitat de Florència sota el títol *L'ars amativa di*

Raimondo Lullo: studio ed edizione critica. Revestit com a estudi introductorí d'aquest volum, el treball de l'editora es presenta en forma de tríptic, la primera part de la qual és dedicada a la *Genesis ed edizione dell'Ars amativa boni*, la segona a la *Struttura e contenuti dell'Ars amativa boni*, i la terça *Il testo dell'Ars amativa boni* (3-116); ens hi passa davant els ulls la constant i documentada atenció de Llull en la difusió de la seva obra mitjançant còpies i traduccions pagades per ell mateix, fins i tot mitjançant quantitats determinades en el propi testament (4-26) (ací, però, hauria estat lluminosa la comparació amb allò que sabem d'Arnau de Vilanova i de l'autèntic obrador editorial establert a casa de l'apotecari barceloní Pere Jutge, al qual vaig dedicar una exposició dins el meu *L'Alia informatio beguinorum d'Arnau de Vilanova*, Barcelona 1978, 113-114 i 122-125; potser és indicatiu el detall que, si no m'erro, només amb Thomas Le Myésier trobarem en camp lul·lià una 'empresa' editorial semblant a la que consta a Barcelona per a les obres d'Arnau entorn el 1310).

Des de la pàgina 26, l'atenció de l'editora es concentra en l'*Ars amativa*, començant per sintetitzar l'iter' editorial, des de les dues còpies llatines manuscrites completes (Munic, BSB, Clm. 10496, ff. 1-82; Ciutat del Vaticà, BAV, Vat. lat. 7199, ff. 1-64), passant pels fragments transcrits per autors diversos (Le Myésier, Nicolau Eimeric), fins a l'edició de la traducció llatina d'Iu Salzinger, elaborada a partir de l'original català (26-46).

Ja en la segona part de l'estudi introductorí, l'autora ens oferirà pàgines que, com el text lul·lià que estudia, insisteixen «nella congiunzione dello stile espositivo complesso dell'ars lulliana con gli impalpabili contenuti mistici: il rapporto uomo-Dio è infatti ripensato e descritto attraverso tutti i principi o „dignitates” e le modalità di ragionamento propri della fase ternaria della combinatoria» (47-48). Segueix l'exposició concentrada de les successives parts de l'Art lul·lià de l'amància (les quatre figures, les ‚regulae’, les definicions dels principis absoluts i relatius, elaboració de ‚conditiones’ a base de les definicions, formulació de ‚quaestiones’, etc.), a la qual l'editora aporta la reducció a fórmules matemàtiques del nombre de cambres de les terça i quarta figures (54-56) i del de les ‚condicions’ (47-63). Segueix aquella que pot ésser una de les principals aportacions d'aquest estudi introductorí, el del vocabulari lul·lià en general i en particular el de l'amància' (67-90), que ens permet de veure que l'*Amativa* no és sols una *Art* del coneixement sobrtot de Déu a base de formulació de qüestions i de recerca de respostes, ans també d'embadaliment davant Ell, cosa que també ens adverteix Ramon Llull quan ens diu que «sub contemplationis forma, traditur modus ligandi uoluntatem ad amare bonum et intellectus ad intelligere verum, contemplando Deum...» (208, lín. 941-943): aquesta és la raó d'ésser de l'*Ars amativa*, i això sol ja indica la importància d'aquest volum.

La segona meitat del qual, que és el seu bloc cèntric, presenta el text lul·lià en edició crítica (117-432; les pàgines 433-437 presenten sense publicar-lo l'apèndix al text català, que és el seu vocabulari, inusual en el moment en què fou escrit); les pàgines finals contenen les taules (503-513).

El volum que acapara en aquests moments l'atenció del crític conté encara un altre text de Llull, en el seu gènere de màxim interès. Les *Quaestiones quas quaesivit quidam frater minor*, editades pel prof. Francesco Santi; en les pàgines introductòries (441-455), ell informa el possible lector sobre els extrems tant de l'autenticitat lul·lià del tractat com de la transmissió del text i de la metodologia de l'edició. Les *Quaestiones...*, escrites, segons que sembla, entorn el 1290, són, si no m'erro, un ressò de l'ensenyament de Ramon Llull a l'Estudi de París, qui sap si en la càtedra del mestre Berthaud de Sant Denis; aquell fou un mestratge amb problemes, sobretot amb la metodologia artística del mestre, però també amb el contingut dels seus ensenyaments; si, almenys directament, la metodologia artística no és qüestionada en les nostres *Quaestiones...*, sí que ho són les tesis, que incideixen en el gran tema parisenc del moment, sobretot en la facultat d'arts, on sembla que Llull hauria ensenyat; el tema de l'eternitat del món i els connexos, centre de la confrontació amb els averroistes, surt gairebé a cada pas en les pàgines del text lul·lià; n'hi ha d'altres, com també hi ha les indicacions artístiques congruents, que encaminen a les solucions del mestre. Per la doctrina, doncs, i perquè permeten de copsar moments vius del magisteri de Ramon Llull a l'Estudi de París, aquesta obreta és

molt més important d'allò que hom podria pensar si en la formació del judici es deixés conduir pel nombre de quaranta pàgines (461-500). L'edició es basa en el text de l'*Electorium*, conservat a París, BN, lat. 15540, configurat i copiat sota la supervisió de Thomas Le Myésier entorn el 1330, preferible al de Munic, Staatsbibliothek, Clm 10652, no sols perquè «sempre le lezioni di questo testimone siano più vicine all'originale, ma semplicemente al fatto che esso è nato in un ambiente checi risulta nelle sue intenzioni e nei suoi modi divulgatori più conosciuto e storicamente più vicino a Lullo» (453); i així, l'aparat crític ens informa de les variants de la indicada còpia ara muniquesa, car les altres dues de Clm són transcripcions de l'*Electorium*.

No deixa d'ésser digne d'esment el fet que aquest volum tingui com a editors de dues obres de Ramon Llull, dos professors italians, la dra. Marta Romano i el dr. Francesco Santi. La qualitat de llur feina és encara més d'agrair atesa llur joventut. Una bella notícia per a l'actual deixondiment del lul·lisme italià. Per això, dit l'agraïment pel bell volum, sigui'm permès d'augurar-los esponerosa collita de treballs a partir d'ara que entren en la maduresa de la vida acadèmica.

Josep Perarnau

Raimvndi LVLLI, *Opera latina 97-100, in Cypro, Alleas in Cilicia, deque transmarinis veniente annis MCCC1-MCCCII compilata* edidit Jaume MEDINA (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXXIV. Raimvndi Lvlli Opera Latina, XXX), Turnhout, Brepols Publishers 2005, XLII i 250 pp.

Com tots els volums d'aquesta important col·lecció, trobem que aquest presenta una introducció en les XLII pàgines inicials, després de les quals tenim el cos de l'obra, en la qual són presentades en introduccions específiques i publicades en edició crítica les següents obres lul·lianes. *Rhetorica noua* (1-77), *Liber de natura* (79-137), *Liber quid debet homo credere de Deo* (139-173) i el *Liber de mille prouerbiis* (173-232), tot completat amb tres taules: de referències bíbliques, de noms i d'obres del mateix Llull (235-237). De més a més, l'editor ens regala amb una pàgina de memòries personals narrant els seus contactes amb lul·lisme i lul·listes fins a la col·laboració en l'edició de les ROL del present volum.

Recordem els precedents: convençut, tal com diu en el *Desconbort*, que en cort romana no hi tenia res a fer, Llull se'n va decidit a llançar-se personalment a la missió entre musulmans, però els problemes interns i la depressió soferts a Gènova li paren, de moment, els peus; i quan, cinc anys més tard, els seus camins l'han retornat a Mallorca, després de vint anys (els de les guerres i de la Croada contra Catalunya derivades de les Vespres Sicilianes), rep la notícia que un dels emperadors tàrtars acabava de conquerir Damasc per a una sobirania cristiana; com colpejat per un mecanisme automàtic, Ramon Llull s'hi precipita i, encara que la notícia resultés falsa, aquell viatge a l'orient, on es repetí la depressió i la malaltia, fou ric en altres contactes i ens ha deixat les obres acabades d'esmentar, publicades en el volum que ens ocupa.

Si hem de fer cas de les explicacions donades pel mateix Llull, les estades a Xipre i a Limassol proporcionaren a l'autor l'avinentesa d'escriure sobre temes que temps ha que el sol·licitaven però que «propter alia quaedam negotia quae uitare non possumus» (22, lín. 16), no s'hi havia pogut dedicar. I ara exposava com veia ell, d'acord amb la seva teoria de la primera i de la segona intenció i amb la metodologia de l'*Ars generalis*, una teoria de la retòrica que no es limitava a indicar la importància de l'ordre i la bellesa en qualsevol 'sermo', és a dir, exposició verbal, ans hi afegia la 'scientia' o coneixement del tema i la 'caritas', ja que, si segons Sèneca, citat per Llull (23, lín. 33), qualsevol 'sermo' amb una bona estructura és principi d'amistat, molt més ho ha d'ésser el d'un cristià. S'ha d'explicar també, perquè ara en tenia l'avinentesa, la redacció dels altres tres textos?

Totes quatre obres són datades: l'any 1301 les dues primeres, el 1302 les altres dues, també la terça, tot i que porta «mense Ianuarii anno... 1301» (173), però tal com diu allí

mateix es tracta d'any «anno incarnationis Domini nostri Iesu Christi», un 1301, per tant, que durava fins al 25 de març del nostre 1302; uns anys, doncs, en què, convençut que cap dels dos poders no estava disposat a posar diners en els seus projectes missionals, es llançà com a persona particular a maldar en la seva gran missió de conversió d'infidels; i s'ho val de remarcar-ho ací perquè sembla que almenys un dels quatre títols respon a la convicció missionera, el *Liber quid debet homo credere de Deo*; recordem que el 1926 aquest títol en la seva redacció llatina era donat per perdut per Ephrem Longpré en el seu gran article sobre *Lulle. Ramon (le bienheureux)*, del «Dictionnaire de Théologie Catholique», IX (París 1926), 1098: «La recension latine semble perdue»; les aportacions dels darrers decennis en el camp lul·lià ens l'han posat a les mans.

Aquest breu tractat, que sembla escrit per a presentar una síntesi doctrinal d'urgència, es limita a resumir «allò que deu hom creure de Déu», en tres punts, que són: 1) Déu u i tri; 2) el Verb encarnat en Jesucrist; i 3) l'Església i els seus sagraments, punt que, tot i la seva connexió amb els dos anteriors, no cauria pròpiament en una exposició limitada al tema de Déu. Comparada amb la d'escrits de primera (o de no tan de primera) hora, com poden ésser el *Llibre del Gentil i dels tres Savis* o el *Liber Tartari et Christiani*, trobarem una gran diferència, que en portarà una altra: aquells dos llibres exposen l'adoctrinament d'un Gentil o, amb més concreció, d'un Tartar, que, tant la un com l'altre, havien estudiada filosofia; en conseqüència, hom els podia posar al davant consideracions plenament elaborades seguint les pautes de la filosofia platònica; ací, en canvi, el destinatari no sols no se suposa que ha fet estudis de filosofia, ans és un negociant que se'n va a terres d'infidels; en conseqüència, no se li podran proposar grans elocubracions, ans l'ensenyament s'haurà de limitar a les veritats bàsiques del catecisme, com si diguéssim a la formulació de les tesis, i encara sense explicacions o proves complicades com les que es poden llegir en els llibres esmentats.

Hi ha, encara, de bell antuvi un detall súmmament interessant; el trobem en la pàgina 150, on llegim la definició de Déu: «Deus est illud, quod in seipso habet totum complementum et nulla re indiget».

Prescindim ara de si la definició és per tothom considerada acceptable i fixem-nos en allò que afegeix el mateix autor, és a dir, que, segons la dita definició, d'una banda «ostendemus et declarabimus hoc, quod debet homo de Deo credere», i de l'altra, «si homo illa, quae dicemus non deberet credere de Deo, contradiceret homo definitioni supradictae» (líns. 18-23).

Aquesta definició amb les dues indicacions d'ús em permet d'insistir en un aspecte que, si la memòria no em traïx, vaig indicar en el volum anterior d'aquest anuari («ATCA», XXIII-XXIV (2004-2005), 547), on vaig suggerir que en estudiar qualsevol de les arts escrites per Ramon Llull, no n'hi havia prou amb reproduir l'esquema de la seva exposició, sinó que calia, almenys per a cada una de les seves parts principals, indicar quina era la seva col·locació estàtica dins l'art i quina la seva funció dinàmica.

Les definicions, en efecte, com tots els elements que entren en l'art lul·liana, es poden comparar a les peces d'un motor d'automòbil, totes les quals han d'encaixar amb les altres peces del motor (aspecte estàtic) i, de més a més, s'ha de veure per a què serveix la dita peça a l'hora de tenir el motor en marxa (aspecte dinàmic); la meua intenció en escriure la recensió esmentada era la d'assenyalar que m'hauria agradat molt de trobar els dos aspectes indicats en relació a les definicions.

I heus ací que, un any després, em trobo que és el mateix Llull el qui m'aclareix almenys la funció dinàmica de la definició introduïda al començament del *Quid debet homo credere de Deo*: li serveix no gens menys que de principi de demostració, d'una banda, i de pedra de toc per a judicar si una doctrina és acceptable o refusable, de l'altra.

Dues pàgines més endins del tractat, la 152 (recordem, escrites entorn el 1300), trobem dues llistes d'allò que només cinc anys després seran les nou dignitats divines definitives de la figura A; «bonitate, magnitudine, potestate, sapientia, gloria et voluntate»: sis en les línies 28-29; i «bonitate, infinitate, aeternitate, potestate, sapientia, uoluntate, uirtute, pulchritudine, gloria et ueritate»: deu en les línies 38-40 de la mateixa pàgina; i, només deu línies més avall, la llista serà diversa: «bonitate, magnitudine, aeternitate, potestate, sapientia, uoluntate, uirtute, pulchritudine, gloria et ueritate»: deu en les línies 41-42 de la mateixa pàgina.

tate»: altra vegada sis, que no coincideixen amb les de la primera llista (líns. 50-51): aquesta diferència segurament significa que en aquell moment la llista de les dignitats absolutes (o figura A) no havia arribat encara a la seva estabilitat definitiva.

Potser el pinyol del volum són els dos tractats intitulats *Quid debet homo credere de Deo i Liber de natura*; allò que la simple lectura ens permet de constatar és la constant referència, tant en l'un com en l'altre, a una *Ars generalis*, que no és pas l'aleshores encara només futurible *Ars generalis ultima*, ans un simple esquema dels conceptes lul·lians bàsics; aquells dos tractats, per tant sembla que són una mostra de com tant Déu com la natura (que també l'engloba) poden ésser explicats dins l'esquema bàsic del sistema de Llull; n'havia de convèncer algú o era només un exercici de clarificació de les pròpies idees? Potser aquesta necessitat d'autoclarificació dels propis pensaments s'havia manifestat indispensable en aplicar els mateixos principis lul·lians, sumats al de la primera i segona intenció, al tema de la retòrica, en la *Rhetorica nova*. Amb el llibre de *Mil proverbis* el possible deixeble de Ramon Llull tenia a l'abast de la mà, com en els *Proverbis de Ramon*, una mina de principis aplicables a l'hora de trobar solució teòrica o pràctica a problemes formulats d'acord amb l'*Art* lul·liana.

Fa estrany que a la pàg. xxx, hom remeti a Perarnau per a la descripció del Clm 10529, i no, en canvi, per al Clm 10506 ni per al 10544, que hom pot trobar, i més detallades que les de Madre, en Perarnau II, 42-45 i 141-147, respectivament. Quant a l'observació de la pàgina 146, relativa a l'ús de mots i frases catalanes en la traducció llatina de l'Ambrosiana: «I, 81: de *franquea* in *A pro de libertate*», sense cap vel·leïtat de dir que és equivocada, per ventura podria resultar enriquida atenent a la indicació d'Anthony Bonner en l'edició NEORL del *Llibre del Gentil e dels tres Savis*, 26, primer aparat a la línia 75, on, 'libertat' equival a 'liberalitat' i és contrària a 'avarícia', tal com el mateix text de Llull demostra en les pàgines 135-136, línies 105, 106 i 119: «...la libertat de Déu, qui és contrària a avarícia, la qual avarícia és contra libertat» (105-106). Em permetré d'assenyalar la que considero puntuació desencertada en un parell de punts: a 33, lín. 115-116: «...quando quis... cum arrogantia et superbia inchoauerit uerba arrogantia, informat et imprimit illorum similitudinem...»; ¿puc preguntar qui és el subjecte d',informat et imprimit'? La resposta rau en el canvi de la coma: «...quando quis... cum arrogantia et superbia inchoauerit uerba, arrogantia informat et imprimit...»: el subjecte és ,arrogantia'. En la pàgina 36, línies 210-211, ens espera un altre cas: «...qualiter similitudo diuinae et beatissimae trinitatis, reperitur aequaliter in omnibus creaturis»; altra vegada, ¿quin és el subjecte de ,reperitur'? Si suprimim la coma ho veurem amb claredat meridiana: «...qualiter similitudo diuinae et beatissimae trinitatis reperitur aequaliter in omnibus creaturis». I només una paraula: ,scitis' (46, lín. 539-540); ha d'ésser ,sitis', però cal suposar que el manuscrit pres a base d'edició diu ,scitis'; realment la ,ratio editionis' del ROL i del CC CM (xxxv) obligaven a mantenir la grafia?

Tota edició de textos, mínimament respectable (i aquesta ho és bastant més) té un valor substantiu, consistent en el fet de l'edició. Sincerament l'agraïm a l'editor científic i als editors empresarials.

Josep Perarnau

Ramon LLULL, *Das Buch über die heilige Maria. Llibre de sancta Maria. Katalanisch-deutsch*. Herausgegeben von Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS Mit einer Einführung von Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS und Blanca GARÍ. Übersetzung von Elisenda PADRÓS WOLF (Mystik in Geschichte und Gegenwart. Texte und Untersuchungen. Abteilung I. Christliche Mystik herausgegeben von Margot SCHMIDT und Helmut RIEDLINGER, 19), Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog 2005, XLVIII i 380 pp.

Segurament molts dels lectors recordaran les pàgines 546-551 de l'anterior volum d'ATCA, XXIII-XXIV (2004-2005), on els dos editors d'aquell volum, on apareixia el text

llatí del *Llibre de santa Maria*, són els mateixos que s'han fet càrrec de la introducció al que ara ens ocupa: no són, doncs, uns desconeguts.

Allò que, a primera vista i en comparació amb el volum del ‚Corpus Christianorum‘, és nou en la present publicació és l'edició del text català original (allí només havia estat publicat el text llatí), la seva traducció a l'alemany i la col·locació del conjunt en una col·lecció germànica dedicada a la doctrina mística d'herència cristiana. Tant l'edició del text català original com la seva traducció a l'alemany, sumades, segurament representen una feïnada, per la qual traductora i editors mereixen tota enhorabona. No els manca la nostra.

El text català és reproducció del publicat el 1915 a Palma de Mallorca, sembla que conjuntament per Antoni M. Alcover i Salvador Galmés, a base del «codi millor i més antic,... un de la Biblioteca Provincial d'aquesta ciutat, i que ns has servit de base per a la nostra edició» car, immediatament després d'esmentada aquella publicació, la *Einführung* al nostre llibre diu: «Diese wird hier als älteste volkssprachige Fassung vorgelegt» (p. XLVI), frase que entenem en el sentit que el text català del llibre que ens ocupa és el de l'edició Galmés, en les *Obras Originales del Il·luminat Mestre Ramon Llull*. X: *Llibre de Sancta Maria*. *Hores de Sancta Maria*. *Llibre de Benedicta tu in mulieribus*, en la pàgina XIX del qual volum desè és reproduïda una pàgina del manuscrit mallorquí, que pertany al capítol dedicat a la ‚misericòrdia‘, allí en la pàgina 99, ací en la 162; en comparar el seu text amb el de l'edició del 1915 trobem les següents variants (cada unitat és formada pel mot del manuscrit, seguit d'una barra inclinada (/), després de la qual segueix el mot de l'impres, i tot el conjunt separat del següent per doble línia recta [|]):

«iusticia / justicia || uenjen / venien || dix lausor (*add in mg*) || uolem / volem || (coses) he / (coses) e || peccadors / peccadors || pecats / peccats || uirtuts / virtuts || agen / hagen || perseuerant e coue / perseverant e cové || perseuerant / perseverant || coue / cové || perseuerança || perseverança || cô / com || perseuerant / perseverant || perseuerança / perseverança ».

Aquesta comparació de cap manera no vol significar que aquella edició del 1915 fos deficient, car normalment les seves opcions són totalment encertades, ans contribuir a trobar la metodologia d'edició (la ‚ratio editionis‘), que sigui objectiva i plenament satisfactòria.

L'altra novetat del present volum és la primera traducció a l'alemany d'un altre text lul·lià, que es suma als que ho han estat els darrers anys (per exemple, el *Llibre del gentil e dels tres savis* / *Das Buch vom Heiden un drei Weisen*, o el *Desconhort* / *Der Desconhort*, aquest també objecte de recensió en el present volum).

Diguem per començar que traduir un text com el del *Llibre de Santa Maria* ha d'ésser un exercici difícil, per la distància entre les dues llengües i, encara que només fos per aquesta raó, la traductora mereix ja de bell antuvi tot el reconeixement. Fa més de setanta anys, el dr. Ludwig Klaiber, que havia passat moltes hores i segurament altres tants malsdecap en la traducció alemanya del *Llibre d'amic e amat*, s'expressava així en el seu article *Neue Übersetzungen des "Buches vom Liebenden und vom Geliebten"*, publicat dins la «Miscel·lània Lul·liana» del 1935, 203:

«Schwieriger als die Übersetzung in eine romanische Sprache ist naturgemäss die Übertragung in eine germanische Sprache. Erstere kann dank der sprachlichen Verwandtschaft vielfach ganze Wortgruppen übernehmen, während Letztere oft zu Umschreibungen gezwungen ist».

Fixem-nos-hi amb més detall; la frase, per exemple, de la línia 3: «e que hom haja via» = «um den Menschen den Weg zu weisen» (puc dir que el text original no parla d'adocriñar ningú?); en posaré alguna altra mostra; la primera pertany a les línies finals de *De beutat* / *Über die Schönbeit*:

«Perquè adoncs la bona dona, segons veres colors de fayçons e ab humils vestiments e sens uffana de gent, anà a l'esgleya e pregà nostra Dona que a sa filla donàs beutat espectral e que la faés bona en amar, en membrar e entendre nostra Dona» / «Dann ging sie

ungeschminkt und in bescheidenen Gewand und ganz ohne Gefolge in die Kirche und betete zu Unserer Lieben Frau, sie möge ihrer Tochter geistige Schönheit und Gutheit im Lieben, Erinnern und Vestehen Unserer Lieben Frau schenken» (184 i 185).

I encara un darrer, també de les darreres pàgines de *De Valor / Über den Wert*:

«... e per la impaciència que mostrà a les gents, fo menyspreat e fo coneguda sa ypo-crisia; e quant viu que les gents lo menyspreaven e no-l loaven enaxí com fer solien, fo molt mogut a ira e féu mala vida aconeguda (! a coneguda) de tots aquells de la ciutat on estava, e morí en peccat de ira e de mala volentat» / «Aber an der Ungeduld, die er nun an den Tag legte, erkannten die Menschen dass er ein Schwindler war, und verachteten ihn fortan. Als aber der Mann sah, dass die Menschen ihn nun geringschätzten und niemand ihn mehr wie vormals lobte, da wurde er sehr wütend und begann, ein Lotterleben zu führen, über das bald die ganze Stadt Bescheid wuste. Und so starb er schuldbeladen und voll des Zorns und des Hasses» (208-209).

La traducció no sols presenta petits detalls que no són convincents, com per exemple: traduir «morí en peccat de ira e de mala volentat» per «starb... voll des Zorns und des Hasses», dubto que demostrí un bon coneixement de l'original català, car «morí en peccat de ira» vol dir en la ploma de Llull, si no m'erro, que morí portant en la consciència un dels set pecats capitals, el de la ira, i cal recordar que per a Llull 'peccat capital' és idèntic a 'peccat mortal'; tampoc no sembla haver-hi prou coneixement de l'original català en escriure 'aconeguda' i traduir «Bescheid wuste», car no es tracta de saber que portava mala vida, perquè 'a coneguda' (i no 'aconeguda', perquè el DCVB, s. v. 'coneguda', diu així: «*A coneguda* (de qualcú): a l'arbitri, a la manera de veure o d'apreciar»), de manera que no es tracta de saber, sinó d'avaluar o de qualificar per part d'alguí; de la mateixa manera que el 'Valor' del capítol dedicat a aquesta qualitat en la Mare de Déu, no equival a 'Wert', és a dir, a un valor econòmic, ans a una qualitat de caràcter, normalment associada a la virilitat, però no pas exclusiva d'aquesta, que potser equivaldria més a 'Tapferkeit'.

Com el dr. Ludwig Klaiber, també la traductora ha esmerçat molta dedicació i una gran quantitat d'hores posant a l'abast del lector alemany el *Llibre de Santa Maria* de Ramon Llull; n'ha d'ésser remerciada i molt valorades dedicació i treball; em permetria d'animar-la a reemprendre la feina i a perfeccionar-la, començant per una bella repassada a la llengua i expressions verbals del mateix Ramon Llull.

Josep Perarnau

Ramon LLULL, *Lo Desconbort. Cant de Ramon*. Edició a cura de Josep BATALLA (Exemplaria Scholastica, 1), Tona (Vic), Obrador Edendum 2004, 152 pp.

Ramon LLULL, *Lo Desconbort/Der Desconbort auf Grundlage der Ausgabe von J. Romeu i Figueras und einschliesslich der Varianten der Ausgabe von A. Pagès übersetzt und mit einer Eiführung versehen* von Johannes und Vittorio HÖSLE (Klassische Texte des Romanischen Mittelalters, 31), München, Wilhelm Fink Verlag 1998, 128 pp.

Heus ací dues edicions que demostren l'interès amb què encara és llegida la poesia de Ramon Llull, en particular aquells versos escrits amb sang veïna de la desesperació, com ho és *Lo desconbort*. Una particularitat negativa acomuna els dos títols, la que cap d'ells dos no ofereix una nova edició del text. El pres com a base de la traducció alemanya sabem pel mateix títol que és el de l'edició de Josep Romeu i Figueras, alhora que l'aparat crític és el de l'edició d'Amadeu Pagès, *Le Desconort ou le Découragement de Ramon Llull. Étude littéraire et historique, édition critique et traduction française*, dins «Annales du Midi», 50 (1938), 113-156 i 225-267, mentre l'edició Batalla «parteix del text establert per Pagès» (46). La part pròpia de l'e-

dició catalana acabada d'esmentar, per cert de presentació ben agradable, és la introducció (9-46), el primer encert de la qual és el de no malgastar pàgines recordant coses que tothom pot saber per manuals o articles d'enciclopèdia, ans capbussar-se 'in medias res', tal com mana mestre Horaci; i així parteix de la situació ambivalent de la Cristiandat en el pas del segle XIII al XIV (9-10); però per ventura hauria estat més encertat de fitar l'atenció no tant en la realitat sociopolítica en ella mateixa, ans en la seva repercussió en la consciència o en la psicologia de Ramon Llull, en la qual la tensió entre 'lo mal estament' i 'lo bon estament' porta a la conversió personal, a la teoria de les dues intencions, primera i segona, a l'aplicació d'aquesta teoria en el projecte reformador de Llull (*Blanquerna*) i dins d'aquest, a la constant insistència en la necessitat de la conversió dels infidels i en la corresponent creació d'escoles; i, després de la caiguda de Sant Joan d'Acre, a encaminar la reacció de la cristiandat en la defensa de les pròpies fronteres i en la recuperació de Terra Santa, a la propaganda constant d'aquests objectius, i als viatges a terres cristianes orientals fins a l'Armènia i Jerusalem o als països musulmans de l'Àfrica del Nord amb perill de la pròpia vida. Són benvingudes les pàgines de bibliografia (51-55) i les de *Glossari* al final (141-148).

Ultra les pàgines dedicades a notes (120-125) i a taula d'antropònims citats en l'estudi inicial (126-128), l'opuscle alemany té dues parts ben diferenciades: la introducció (7-49) i la reedició del text original amb la traducció alemanya en pàgines encarades (50-119). L'estudi introductorí resumeix i repassa de forma ben concentrada la situació dels estudis lul·lians en la necessitat d'ésser redactat, i alhora proporciona informacions sobre el *Desconbort*, segons les quals, tot i la càrrega emocional d'aquella composició poètica, es trobarien referències a l'entscheidender Rationalismus' i a l'Art' (20-22); també ens són ofertes mínimes presentacions de les principals obres literàries (*Blanquerna*, *Fèlix*, *Llibre de cavalleria*) (23-29). Les pàgines dedicades a la repercussió posterior, se centren en la limitada que ha tingut a Alemanya, tot i els grans noms i obres: Nicolau de Cusa, Gottlob Leibniz, Ivo Salzinger (29-33); segueixen la presentació tècnica del *Desconbort* i la successió de temes justament entorn el projecte de Ramon Llull amb les contraposades raons del mateix Ramon i de l'Hermità (34-43); són recordades, sense que els editors es decideixin a dir-hi la seva, les dues posicions dels autors sobre l'any al qual s'ha d'assignar la composició del poema i resumides les raons de cada una (41-43); les característiques de l'edició són exposades en les pàgines 43-49, després de les quals ve el text; en el qual, malgrat la innegable feina posada a donar una transcripció inatacable, no manca qualche dubte, com 'enançar' a les línies 320, 815 i 816, que potser hauria d'ésser 'enantar/enantat' = 'impulsar, fer avançar'; però n'hi ha una que podria fer època: el 'cavall' de 755 (cf. 124, nota 115), correctament traduït per 'Pferd', si cavall fos, però és 'ç'avall', 'ací baix: hier unten'; i l'apendran' de 115, no hauria d'ésser 'aprendran'?

Aquestes dues edicions demostren l'atenció que tothora mereixen les obres, a través de les quals podem entrar en les vivències íntimes del personatge Ramon Llull, però també proclamen la necessitat d'una edició crítica, que no emprendre pas ni ara ni penso proposar-me-la per endavant, però que un recent contacte amb tres dels manuscrits vaticans crec que pot proporcionar algun element de judici. Són els *Ottob. lat.* 542 (A) i 845 (B); i el *Vat. lat.* 9344 (C); donaré de cada un d'ells el text del vers 6 de la primera estrofa, i el del colofó:

A: (f. 73r) Car dira e dolor facz mon coratge port

(f. 88r) Fo fet a glòria e a lahor de nostre senyor déu en layn .M.CC.XXXV.

B: (f. 51r) Car dira e dolor fa mon coratge port

(f. 68r) Aquest desconort fo fet en la cort de Roma e cantas en lo so de berart.

C: (f. 182v) Car dira e dolor fas mon coratge port

(f. 189v) Est autem iste liber perfectus in Ciuitate Ianuensi, mense februaryi, Anno a Natiuitate Domini nostri Ihesu Christi .M^o. CCC^o. IIJ^o. Cui sit honor et gloria in secula seculorum amen.

Fixem-nos en la variant del vers 6: 'facz' (A) és la grafia arcaica, 'fas' (C) ja és modernitzada, i 'fa' (B) transforma el subjecte de primera a terça persona; Pagès reproduceix C: 'fas'

(140) i tradueix ,je fais' (141); Batalla ,fa' amb B, com d'Alòs i Riquer: diguem que és una variant amb problemes.

Parem l'atenció en les frases finals: l'A data del 1285, inacceptable, perquè és incompatible amb els versos 670-671: «e del Temple e Espital fos fait un uniment / e que llur major fos rei del Sant Moniment» que recorden i per tant són posteriors a l'opció de Ramon Llull a favor de la unificació dels ordes militars de Templers i d'Hospitalers, opció ben datada: 1292, formulada justament en el paràgraf inicial del *Liber de recuperatione Terrae Sanctae*, que, doncs, assenyalava el ,terminus o quo' per a la datació del *Desconhort*; no gaires mesos abans, en el *Tractatus de modo convertendi infideles*, encara pressuposava la duplicitat dels esmentats dos ordes, ben independents; (per cert, el ,tractament' del vers 666, destinat als cismàtics, és la *Disputació de cinc savis* publicada en aquest anuari, V (1986), 7-229).

El canvi la datació de C, que no veig reportada per cap dels editors, podria ésser digna de crèdit; el febrer de l'any de l'Encarnació 1303 és en realitat el febrer del 1304, car es troba dins l'any que va del 25 de març del 1303 al mateix dia del 1304; en aquelles setmanes governava l'Església el successor de Bonifaci VIII, Benet XI, elegit tres mesos abans, qualificat pels historiadors per la seva «Sittenreinheit und fromme(r) Wandel = puresa de costums i comportament piadós» (Seppelt-Schwaigert, IV, 60); per aquesta raó s'explicaria que les estrofes LVIII-LXIII fossin una darrera discussió, en la qual l'Hermità considera que encara caldria provar una darrera vegada i insistir a obtenir els coneguts objectius de Ramon Llull ,en la cort', és a dir, en la Cúria Romana davant Papa i Cardenals, i caldria que ho intentessin tots dos, Llull i Hermità: «E per què llai ab mi vós no procurarets / lo fait de Jesucrist, pus que mogut l'havets?» (LX, 710-711); Ramon no es deixa convèncer, però veu amb bons ulls que un ,clergue' se n'ocupi, «car per aital clergue pot ésser acabat / lo fait qui és bo e gran a la crestiantat» (LIII, 746-747): ell, menyspreat per la seva manca de ciència clerical, ja no vol perdre més el temps on no té cap perspectiva de reixir i deixa a l'Hermità (i a la seva voluntat de col·laboració en els objectius lul·lians) l'encàrrec de trobar un ,clergue', capaç de convèncer de la causa «lo Papa ne los altres senyors del món», tal com diu el títol. I aquest podria ésser el ,terminus ad quem'.

El *Desconhort*, doncs, hauria estat escrit entre la primavera del 1292 i el febrer del 1304 i reflectiria els profunds desencís i deseiximent pels quals, encara després del pontificat de Bonifaci VIII, Ramon Llull desistia d'intentar de nou ésser escoltat per Benet XI. I potser no fou escrit tot d'un cop, ans en una tirada relativament llarga de temps, com poden ésser dos anys. Però, ai las!, Benet XI moria el 7 de Juliol del 1304. I tal com volia l'Hermità, Llull tornaria una vegada més a cort Romana, però anys més tard sota Climent V sota el valiment de Jaume II de Catalunya-Aragó, li presentaria el *Liber de fine*, el *Llibre definitiu*, i d'ell i del seu Concili de Viena finalment rebria una satisfacció, ni que només fos teòrica. *Lo Desconhort* hauria estat escrit (o almenys acabat) a Gènova, d'acord amb allò que afirma el colofó del Vat. lat. 9344, perquè aquesta dada coincideix amb la que ens dóna la *Vita coetanea*: «...propter impedimenta curiae parum circa suum intentum proficiens, deliberato consilio regressus venit ad Ianuam...» (CC CM, xxxiv, 284, líns. 242-244), afegint que allí arribà al fons el seu ,desconhort' en forma de profunda frustració, segurament posterior a la mort de Benet XI, quan se li haurien esvaït les darreres esperances que l'Hermità li havia sabut mantenir.

Ens caldria, doncs, una edició del *Desconhort*, que el col·loqués dins aquell marc, en el qual coexistien la profunda frustració del pontificat de Bonifaci VIII i l'esperança momentània de Benet XI.

Josep Perarnau

Franco PORSIA, *Progetti di crociata. Il De fine di Raimondo Lullo* (Storia. Le fonti), Taranto, Chimiento Editore 2005, 318 pp.

Les croades estan de moda i era previsible que no trigaria gaire a arribar un llibre com el que tenim a les mans. En fullejar les seves pàgines, hom es troba amb dues fesomies, la de

Ramon Llull en les pàgines que són traducció a l'italià d'obres seves i la que en fa el Prof. Porsia en les inicials destinades a la interpretació dels dits texts.

Tenim, en efecte la traducció italiana de l'original llatí del *Liber de fine*, del 1305 (149-181) i, de més a més, en la secció d'*Appendice* (203-273), un fragment del *Liber super psalmum, Quicumque vult*' (238), la *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels*, del 1294, cal suposar traduïda de l'original català (239-241), la *Petitio Raymundi pro conversione infidelium ad Bonifacium papam VIII*, del 1295, del llatí (242-245) i la lletra a la Universitat de París, de la trilogia adreçada a institucions franceses (246-247; cf. ATCA, XXI (2002), 141-143); el fragment de la *Disputatio Petri clerici et Raimundi, sive Phantasticus*, del 1311, sobre les dues espases (259-260) i el també fragment del *Liber de participacione*, del 1312 (261). Tenim, doncs, a l'abast de la mà, ni que sigui en traducció, un bon nombre de pàgines que ajuden a comprendre el recurs institucional a la violència.

De les pàgines esmentades només en puc dir dues coses: la primera és que la lletra a l'Estudi de París, com les altres dues que l'acompanyen, no em semblaria pas que puguin ésser datades els anys 1298-1299, com fa el prof. Porsia, entre d'altres raons per aquesta: des que el 1291-1292, immediatament després de la caiguda de Sant Joan d'Acre, Llull es confirmà en la certesa que, si calia fer quelcom per a la reconquesta de Terra Santa, s'havia de realitzar sota el comanament directe o almenys sota la direcció del Papa, no sembla documentada cap altra proposta oficial de croada per a la recuperació de Terra Santa a un rei, ni tan sols al de França, al qual el *Liber natalis* només demana de recolzar amb la seva autoritat la presa de decisions papals (129); i segon, perquè la recent publicació dels tres escrits 'francesos' a base de l'únic manuscrit que les ha conservades, fins ara desconegut (cf. ATCA, XXI (2002), 123-218), ha obligat a recol·locar-los en el lloc que els correspon, és a dir, com a apèndixs de la *Disputatio fidelis et infidelis*, i a datar-los d'entorn el 1288 (*loc. cit.*, 174), any ben clarament anterior a la caiguda de Sant Joan d'Acre i ben allunyat del 1298-1299.

La valoració bàsica d'una traducció és la relativa a la seva fidelitat, extrem que he intentat d'esbrinar tant en la traducció del llatí (cas del *De fine*), com en la del català de la *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels*. Per veure-hi una mic més clar donaré una mostra del *De fine*, traduït del llatí a l'italià, i una de la *Petició de Ramon a Celestí V...*, del català a l'italià.

«Cum mundus in malo statu diu permanserit, et adhuc timendum sit de peiori, eo quia pauci sunt christiani, et tamen multi sunt infideles, qui conantur cotidie, ut ipsos destruant christianos, et multiplicando se eorum terras capiunt et usurpant, sanctissimam Dei ueram et dignissimam trinitatem ac Domini nostri Iesu Christi incarnationem beatissimam blasphemant, uiliter abnegando, et ad dedecus caelestis curiae possident Terram sanctam. Et quia christiani ad hunc statum prauissimum et iniustum quasi remedium nolunt dare, idcirco quidam homo dimisit omnia, quae habebat, et diu per consequens laborauit, quasi per mundum eundo uniuersum...», (MADRE, CC CM 35, Turnhout Brepols 1981, 250, lin. 4-10).

La traducció italiana del prof. Porsia fa així (147):

«Da lungo tempo ormai il mondo giace in misere condizioni e allo stato attuale è da temere che andrà verso il peggio. I Cristiani sono pochi, molti invece sono gli infedeli che tentano giorno per giorno di distruggere i Cristiani: crescendo di numero ne occupano e ne usurpano le terre; bestemmiano, negandola oltraggiosamente, la santissima, veneratissima e vera trinità di Dio e la santissima incarnazione del Signor nostro Gesù Cristo; a disonore della corte celeste son padroni della Terra Santa. Poiché poi i Cristiani sembrano riluttare a porre remedio a tale condizione abietta e ingiusta, un uomo abbandonò tutto quel che aveva e si sfiancò a lungo, viaggiando quasi per il mondo intero...».

La *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels* comença d'aquesta manera:

«Con Déus aya creat home principalment a membrar, conèxer e amar, honrar e seruir si mateix; e con sien tans infeels qui no-l membran ni-l coneixen ni-l amen, e asò depús que aquest món fo creat entrò a aquest temps en què som, anant aquels a foc perdurable; e encara com sien tans, que per .i. cr[e]stià creu que sien cent o plus qui non són crestians, molt seria couinent cosa que uós, subirà sant auesque Celestinus quintus, qui per Sant Spirit sots elet a papa e que-ls seynors honrats e discrets cardenals obríssets lo tresor de sancta esgleya a procurar con aquels qui són en error e Déu no coneixen ni amen venguessen a lum de veritat e seguissen la fi per què són creats» (PERARNAU, ATCA, I (1982), 29-32).

I aquesta és la traducció del prof. Porsia (239):

«Dio ha creato l'uomo principalmente per ricordarlo, conoscerlo e amarlo, onorarlo e seguirlo. E poichè ci sono tanti infedeli che non lo ricordano né lo conoscono né lo amano, da quando questo mondo fu creato ad oggi vanno nel fuoco eterno. E ancora, poichè sono tanti che credo per un Cristiano ci siano cento o più che non sono Cristiani, sarebbe cosa assai conveniente che voi, atteso santo vescovo Celestino Quinto, eletto papa attraverso lo Spirito Santo, e voi signori onorati e egregi cardinali, apriste i tesori della santa chiesa per far sì che quelli che sono in errore e non conoscono né amano Dio, giungano alla luce della verità e seguano la finalit  per la quale sono stati creati».

Una observaci  v lida per a ambdós fragments: en la traducció s'ha perdut tot el fort entrellat de les oracions gramaticals entre elles; all  que en ambdós originals  s una exposici  de formulacions causals que justifiquen les afirmacions substantives, de les quals deriven d'altres fórmules de conseqüencia, s'ha convertit en formulacions afirmades per elles mateixes, en un seguici d'oracions juxtaposades; el ‚cursus’ del pensament ha desaparegut; si ens fixem en el fragment inicial de la *Peticio...*, veurem que Llull dóna tres raons explicatives o causals (la fi per qu  Déu ha creat l'home; l'existència d'infidels que no la compleixen; i el gran nombre dels darrers en comparació amb els cristians), abans de formular el sentit de la seva petició al papa: gramaticalment, aquest entrellat d'oracions gramaticals s'ha perdut en la traducció.

L'entrellat gramatical del *Liber de fine*  s prou més ric, car abans de saber la decisió d'aquell ‚un cert home se n'an  per tot el món’, no sols sabem les dues raons que l'indugueren a prendre-la (el món està malament i encara estar  pitjor, perquè els cristians es desentenent de posar-hi remei), ans també on veu l'autor que el món està en mal estament i encara estar  pitjor: els infidels són molts més que els cristians i, multiplicant-se, els prenen les terres; blasfemen de la Trinitat de Déu i de l'Encarnació de Jesucrist; i posseeixen Terra Santa. L'eo quia’ de la línia 5 llatina, que enllaça ‚mal i pitjor’ amb ‚nombre d'infidels’, s'ha perdut i amb ell, gramaticalment, l'entrellat del període.

Quant a la traducció concreta, i prescindint d'altres aspectes discutibles, trobo en el fragment *De fine*: malo statu (moral?) > misere condizioni (s cioeconòmiques); ipsos om; dignissimam > veneratissima; negandola > negandole; i en el fragment de la *Peticio*: seruir si mateix > seguirlo; subir  > atteso; per Sant Esperit > attraverso lo Spirito Santo. Atenent a la consideració global sobre l'entrellat de les oracions i a aquests casos concrets, no m'atreiria pas a dir que les traduccions lul·lianes d'aquest volum siguin completament satisfactòries.

L'altra part important del llibre que ens ocupa és la interpretació que en fa el prof. Porsia, per al qual les croades haurien estat un instrument de la Cristiandat, doctrinalment i estratègicament elaborat sota el guiatge de la Cúria Romana i del papa, per a enfortir la identitat del poble cristià de l'Europa Occidental mitjançant la utilització i magnificació de la por davant perills procedents de fora. Aquesta és, o almenys em sembla, la tesi fonamental de l'autor, exposada ja des del començament, en recordar que la identitat social d'una col·lectivit   s normalment lligada a un territori, per influixs diversos configurador d'una població (11). Ramon Llull, doncs, i els seus projectes de croada no haurien estat altra cosa que la

forma com ell col·laborà en l'enfortiment de la dita identitat i cohesió col·lectiva, en un moment en què la Cristiandat se sentia amenaçada després de la pèrdua de Sant Joan d'Acre i li calia assegurar la plena col·laboració de tots els estaments a fi que la basarda davant el perill arribés a totes les capes socials i la reacció de la col·lectivitat fos el màxim de forta i decidida.

I ara m'he de disculpar per haver-me de referir a recents pàgines meves, les publicades en aquest anuari, volum XXIII-XXIV (2004-2005), 547-551, en les quals assenyalava que, immediatament després de caigut Sant Joan d'Acre el papa esmentava amb data del 18 d'agost del 1291 l',extrema amargor' en què vivia tota la cristiandat, en conseqüència de la qual la cort romana es trobava en plena abullició cercant remei a una allau que podia sepultar primer l'Orient i després l'Occident Europeu en qualsevol instant. És en aquell moment que Ramon Llull elabora el *Tractatus de modo convertendi infideles*, que només presentaria després d'haver-lo revisat i d'afegir-li, potser a tall d'observació prèvia, el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*.

Però aquesta coincidència no vol dir de cap manera que els mòbils dels personatges de la Cúria fossin els mateixos que els de les propostes lul·lianes; si els d'aquells eren, suposem-ho, els de salvar la supremacia romana sobretot en aquell moment de pànic i basarda, certament no eren els de Ramon Llull (el qual, d'altra banda, de cap manera ni negava ni discutia la dita preponderància), ja que aquest, certament convençut que els grans jerarques no complien la seva obligació tampoc en el punt de la conversió dels infidels, anava més al fons i aprofitava l'ocasió per a plantejar el problema global, el d'una Cristiandat que viu satisfeta, en malvat estament' i que, si vol evitar situacions de perill preocupant, s'ha de convertir i emprendre la via que el mena a bon estament', sempre amb referència a un Nord que és clarament assenyalat per la doctrina lul·liana de la primera i de la segona intenció; i posat en aquesta tesitura de jugar fort en aquest sentit, ja crec que resultava clar en les pàgines indicades que Llull demanava no gens menys que una ,lleï fonamental de l'Església', que establís per a sempre, per via de decretal d'aplicació indefinida, la forma com els cristians, individualment i col·lectivament, s'havien de guiar per la primera intenció i així arribar i mantenir-se en ,bon estament', en el qual certament entrava l'atenció preponderant a la conversió dels infidels i, si s'esqueia, com el els moments dels anys 1291-1292, fins i tot la defensa militar.

Insistim, encara, a preguntar-nos si, malgrat això, les raons profundes de Ramon Llull coincidien o no amb les dels màxims jerarques de la Cristiandat en aquella segona meitat del 1291: el fet mateix de plantejar un cop de timó radical en la ruta de la nau de l'Església Romana he de suposar que no era pressupòsit contemplat en els plans de defensa elaborats pels responsables de la política, eclesiàstics o laics; i de més a més, em permet de dir-ho aquella claredat amb la qual un quants anys més tard, sabem l'existència d'una opinió pública relativa a Llull, en la qual entraven dos extrems: el personatge Ramon Llull era ben conegut; i era considerat un ,phantasticus'; n'estarien segurs el prof. Porsia i les seves ,auctoritates', que en aquells precisos moments del 1291, quan Ramon Llull tenia a l'abast de la mà la que ell considerava la gran ocasió per a ésser escoltat en tota l'amplitud del seu projecte, deixà ni un instant d'ésser el ,phantasticus' de sempre? Un servidor, no; i qui cregui que sí, em penso que ho hauria de demostrar ben demostrat.

Per això, sentint-ho molt, no puc acceptar la tesi interpretativa del Prof. Porsia. I, en canvi, sota la meua exclusiva responsabilitat, em sento amb cor de llançar una hipòtesi sobre el fet que en aquell moment de la segona meitat del 1291 Ramon Llull (jo no puc saber què li passà o què no li passà per la testa, només puc llançar una hipòtesi), per primera vegada (cal remarcar-ho) es decidís a escriure i presentar una més de les seves peticions a papes per a la conversió dels infidels mitjançant les escoles de missioners, convençut o almenys esperançant que, si ell col·laborava en la formulació d'un projecte de croada tan important per als jerarques, finalment ,ells' el prendrien seriosament i li acceptarien la necessitat d'un canvi global de timó vers el ,bon estament' i la creació d'escoles per a la preparació de missioners: una forma de ,do ut des'. Quant a la creació d'escoles, Climent V, al qual fou presentat el *Liber de fine*, féu que la petició fos acceptada pel Concili de Viena i fos promulgada en nom conjunt

de papa i concili: fou la Constitució *Inter sollicitudines*, convertida en Decretal i introduïda en l'aplec oficial de les *Clementines* i amb aquestes en el *Corpus Iuris Canonici*: en part Ramon se n'havia sortit: a favor de les escoles per a la formació de missioners tenia una decretal de vigència indefinida, que formava part de la legislació per a tota l'Església; quant a la ,croada', inexistent, Llull es donava per ben satisfet (,quamplurimum est gavisus': ATCA, XXI (2002), 195, núm. 28) que, rebent els béns del Temple, l'Orde de Sant Joan de Jerusalem en sortís unificat i enfortit: el resultat final oficial fou que les escoles de missioners guanyaren per golejada la croada. Potser aquest resultat permet de quantificar quina era la real intenció de Ramon Llull en tot aquest afer. Per la meua banda, no puc deixar d'assenyalar les pàgines 479-506 d'aquest volum, en les quals, sota el títol de *Certes, hipòtesis i preguntes entorn el tema ,Conversió i croada' en Ramon Llull. ¿Croada militar' o ,croada gramatical'?* analitzo algunes de les acusacions concretes del prof. Porsia contra Ramon Llull.

Intentem de sintetitzar: ultra l'abundant bibliografia de les darreres pàgines (277-294) i les taules finals que faciliten l'ús del volum (297-313), cal agrair al prof. Porsia tant el treball de les traduccions com el de l'aplec de documentació complementària i il·luminadora en l'*Appendice*; cal agrair-li, potser encara més, la claredat amb la que ha exposat la seva interpretació de les propostes lul·lianes de croada; tant en un sentit com en l'altre, el seu llibre és i seguirà essent un punt de referència obligat; estic segur que no es farà esperar gaire la necessitat d'una altra edició, per a la qual sigui'm permès d'augurar que les indicacions formulades en aquesta recensió hagin contribuït a fer-la encara millor.

Josep Perarnau

Roger FRIEDLEIN, *Der Dialog bei Ramon Llull. Literarische Gestaltung als apologetische Strategie* (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 318), Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2004, VIII i 348 pp.

Com que en el present llibre predomina la presència del tema central, que és el diàleg, sigui'm permès de deixar constància que, ultra aquest, l'autor ens hi ofereix la presentació esquemàtica dels vint-i-sis textos del corpus lul·lià dialogal (259-286), indispensable per a qui vulgui tenir una primera idea, sobretot del conjunt; i l'edició amb notes d'aparat crític de la fins ara globalment inèdita *Consolatio Venetorum*, a base dels dos manuscrits, de París, BN, lat. 15145, i del Vat. lat. 13680, a la qual cal manifestar almenys l'agraïment degut a tota edició d'un text inèdit, i encara més al fet que la seva lectura, ací sense topades amb la gramàtica llatina, deixa el regust de cosa ben feta. I dit això, entrem ja en el cos del llibre.

Si, parlant en general des del punt de vista dels textos lul·lians escrits en forma de diàleg, aquest tema pot comptar entre els preferits dels estudiosos de l'obra de Ramon Llull, el biaix sota el qual l'autor s'hi endinsa (i és el formulat en el sotstítol), que és el del seu revestiment literari vist com a estratègia apologetica, és ben nou: no li interessa, en efecte, allò que normalment ha atret l'atenció (pensem en el contingut doctrinal del diàleg entre religions), ans l'intent de col·locar les successives mostres de text dialogal que es troben en els escrits de Ramon Llull dins el marc dels estudis recents sobre la configuració literària dels texts dialogats.

És normal, doncs, que les primeres pàgines informin el possible lector no especialitzat en la dita temàtica de quin és, d'acord amb les aportacions d'història literària dels darrers decennis, l'estat de la qüestió sobre el diàleg literari de l'edat mitjana, en el qual l'autor veu tres nuclis de particular interès: el de la poesia dels trobadors i més en concret de la ,tenzone', el de les discussions de tot tipus com serien els de l'ànima i el cos, i els diàlegs o polèmiques entorn de doctrines religioses, sobretot els protagonitzats per cristià-jueu o cristià-musulmà, sense que manqui algun títol que es podria col·locar en més d'un dels tres apartats (8-13); el diàleg contemplat en aquestes pàgines és una al·locució entre persones, que formula i vehicula uns raonaments considerats seriosos i no un exercici de befa (trufes, en deien en ambients

contraris a Arnau de Vilanova). Segueixen pàgines que resumeixen Llull i lul·lisme, on trobem constatacions com la de la pàgina 31: els punts de referència de Llull no es troben en les altres llengües i cultures hispàniques, ans en les que ens col·loquen al cor de la cultura europea, com és la de l'època dels trobadors a Occitània i a Provença. I si l'*Art* lul·liana «ist das Zentrum des Lullschen Denkens» (36: Friedlein dixit!), es presenta automàticament la pregunta de quina és la relació de l'*Art* amb la forma dialogal (40); en la literatura contemporània només dos títols podrien tenir la pretensió d'ésser precedents per al diàleg lul·lià: el *Livre de Sirac* i el *Livre de Barlaam*, però ni l'un ni l'altre foren en realitat tals precedents. I així arribem a les pàgines dedicades a plantejar el tema del diàleg en la recerca lul·liana (47-55).

Establerts aquests pressupòsits inicials, cal que el lector es construeixi una primera idea de quina és la literatura lul·liana susceptible d'ésser estudiada des dels planteigs exposats. La dita informació prèvia la pot trobar en les pàgines 258-286, en les quals l'autor li ofereix notícia esquemàtica dels vint-i-sis tractats, escrits entre el 1275 i el 1314, en els quals Ramon Llull empra la forma dialogada. Aquesta lectura permetrà al lector de veure: 1) que els primers anys tres altres títols almenys segueixen la trajectòria del *Llibre del gentil i dels tres savis* (el *Liber de Sancto Spiritu*, el *De adventu messiae* i el *Liber Tartari et Christiani* —el tàrtar és un gentil que, però, a diferència del primer que es queda a mig camí, segueix els passos de la conversió fins al final i rep el baptisme—; 2) que després tenim en forma de diàleg dues mostres de confrontació doctrinal amb diversos interlocutors, amb el comú denominador d'introduir o desembocar en peticions a reis o papes per a la fundació d'escoles semblants a la de Miramar: el *Liber fidelis et infidelis*, coronat amb les tres peticions al rei de França, a un prelat del consell reial i a l'estudi de París (cf. ATCA, XXI (2002), 123-218); i la *Disputatio de cinc savis*, que havia de convèncer Celestí V a accedir a les propostes de la *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels* (cf. ATCA, I (1982), 9-46); i sobretot, a partir del 1298, una llarga rècula de títols antiaverroistes (la *Declaratio Raymundi per modum dialogi edita*, la *Disputatio Raymundi et Averroiste*, el *Liber natalis*, el *Liber lamentationis philosophiae*, el *Liber contradictionis* amb el *Liber de sillogismis contradictoriis*, el *Liber de efficienti et effectu* i el *Liber de locutione angelorum*, als quals s'han d'afegir dos títols més que posen el problema general de les relacions fe-ciència: la *Disputatio fidei et intellectus* i el *Liber de quaestione valde alta et profunda*). Entremig d'aquests blocs, anaren caient pàgines escadusseres, que responien a situacions o necessitats personals d'un moment determinat: *Llibre de Santa Maria*, *Consolatio Venetorum*, *Disputatio Raymundi christiani et Hamar sarraceni*, *Liber disputationis Petri et Raymundi phantastici*, *Oracions i contemplacions*, i, ja ben al final, el *Llibre de consolació d'ermità*. Recordem, finalment, els dos títols amb el comú denominador de la consciència del fracàs mai no desesperat, ans viscut amb la resposta esperançada: *Desconbort* i *Liber de civitate mundi*.

D'aquestes dues dotzenes i escaig de títols, només set han estat objecte d'una anàlisi detallada del dr. Friedlein en la part central del volum: els llibres del *Gentil* (59-98) i del *Tàrtar* (99-138), el *Liber de Sancta Maria* (218-221), el *Desconbort* (180-204), la *Consolatio Venetorum* (151-180), la *Disputatio fidei et intellectus* (223-242) i les *Oracions i contemplacions* (205-217).

El capítol dedicat al *Llibre del Gentil i dels tres savis* (59-98), d'acord amb l'objectiu i la metodologia del treball, dedica bon nombre de pàgines a exposar l'estructura del conjunt, les divisions, subdivisions i títols i sostítols que les anuncien i qualifiquen; i al final trobem un resultat que demostra que la feina no sols no ha estat una pèrdua de temps, ans ens ha conduït, sense intentar-ho ni proposar-s'ho, al mateix llindar del cor doctrinal del problema: «Reglamentacions d'aquesta mena [com la de la tria de les flors de l'arbre cinquè] només es poden constatar en el llibre primer, el vàlid per a totes les religions, mentre la tria de flors feta pel jueu, el cristià i el musulmà en les parts corresponents del llibre es presenten sense ordre. La significació d'aquestea diferència és a l'abast de la mà: en el primer llibre no hi ha comentari a texts contraoposats, ans són vàlidament formulades les indiscutibles, plenament veres i completament raonables realitats de la fe en l'existència de Déu i la resurrecció. Els fets esmentats encaixen de manera harmònica dins els esquemes de l'Art lul·liana, que representa la bastida cosmològica, damunt la qual reposa tota la realitat existent. En les altres parts

del llibre és analitzada la bastida dogmàtica de cada una de les religions, partint de les dites bases, que, però, és lluny de la sintonia esmentada [la de la primera part]» (82: no cal dir que totes les infidelitats de la traducció són de l'exclusiva responsabilitat del crític). Tot el treball de l'autor, també el de reduir el moviment dialèctic a esquema representatiu del capítol (74), ha conduït fins a l'anàlisi o estudi doctrinal de les dues parts bàsiques del *Gentil*, però es para respectuós a la mateixa llanda. Bona feina!

El capítol dedicat al *Liber Tartari et Christiani*, ultra pàgines ben atenedibles sobre l'aplicació constant del número tres en la dinàmica del llibre (112-115) o la de l'esquema dinàmic del capítol (116), trobem una frase que, per ventura, es podria convertir en llei en els estudis lul·lians, la d'exposar la funció que correspon a cada element de l'Art (117: «Welche Funktionen das Buch im *Liber Tartari* erfüllt, soll im folgenden auf verschiedenen Ebenen untersucht werden: en la part següent caldrà esbrinar quines són les funcions que el Llibre compleix en plans diversos dins el *Liber Tartari*»). Diria que en lul·lisme no hi hauria d'haver cap indicació d'elements estructurals sense l'explicació de per què serveixen.

El capítol IV (139-204), intitulat *Der Autor als Figur (L'autor com a figura)* presenta una considerable exposició centrada en el fet que en un dels dos títols estudiats (la *Consolatio Venetorum*), la ,ira' és estigmatitzada com a sentiment anticristià, i en canvi en l'altre, (el *Desconfort*) és la reacció apropiada davant el fet que han resultat inútils tots els esforços de Llull demanant que les autoritats de la Cristiandat actuïn en la direcció correcta, la de posar Església i món ,en bon estament'. Pot contribuir a comprendre el planteig de la recerca el fet que en les disquisicions sobre la ira l'autor es fixa més en la repercussió d'aquesta en la configuració del ,jo' autorial, que en l'anàlisi entre psicològica i ètica que Ramon Llull dedica al tema en tot el capítol CXLIV del *Llibre de contemplació*.

El capítol V (205-221) exposa les novetats que en el punt de diàleg presenten les *Oracions i contemplacions de l'enteniment* i el *Llibre de santa Maria*. L'ur novetat consisteix a muntar tot un diàleg a base d'interlocutors que són pures figures abstractes: Enteniment, memòria i voluntat en les *Oracions...* i Lausor, oració i intenció, i de més a més un ermità en el *Llibre...*; la il·lustració de portada per a l'edició de les *Oracions...* de València 1521 (209), reïx a donar plasticitat a la diferència d'interlocutors dins la unicitat personal o la consciència del protagonista, en el ,jo' del qual les tres potències mantenen un autèntic diàleg, extrem que es pot aplicar a les tres activitats espirituals del *Llibre...* L'autor, de més a més, ressegueix en les pàgines 218-219 les variades personificacions d'idees, a les quals Ramon Llull recorregué per a assegurar la connexió pedagògica dels seus conceptes amb la capacitat intel·lectual dels destinataris. Potser una frase de l'autor (que tradueixo) ajudarà a percebre el sentit del joc figuratiu: «El punt fonamental és que la reducció de figures a llur essència i, en conseqüència, la sempre present i essencial unidimensionalitat és una característica bàsica de la literatura lul·liana» (218).

El capítol VI (223-242) és dedicat a la *Disputatio fidei et intellectus*, on Llull continua la mateixa tesitura de fer dialogar o disputar les personificacions de la intel·ligència i de la fe; l'autor fa un resum doctrinal del tractat seguint cada una de les seves dues parts i cada una de les seccions de la segona (224-227), on allò que més li crida l'atenció és la frase de l'entrada al tractat, segons la qual «tractatum facimus per dialogum», mot aquest, que també entra en el títol de la *Declaratio Raimundi per modum dialogi edita* (228); els dialogants són dos, enteniment (que no és difícil d'identificar amb l'autor Llull) i fe, amb canvis de joc exposats de forma detallada en aquestes pàgines (230-233); i si, conduïts per l',intellectus' del títol podríem col·locar el tractat dins el gènere literari dels ,debats' medievals, ,fidei et intellectus' ens emmenen a una de tantes ,quaestiones disputatae' de les facultats universitàries (234-239), a semblança de les quals l',intellectus' i amb ell l'autor Llull exigeixen que sigui aplicada al tema una metodologia lògicament rigorosa, la de l'Art lul·liana, tot i les diferències existents entre els texts estudiats en aquest volum (240-241), car no sempre les línies bàsiques de l'Art s'imposen a l'hora d'estructurar un llibre sencer o alguna de les seves parts, com per exemple els nombrosos capítols dedicats a preguntes i respostes escadusseres en obres diverses; en resum, la nostra *Disputatio...* seria un model, que, recolzat amb més força en les

exigències científiques universitàries, contraposa diàlegs diversos portadors d'elements històrics i individuals i problemàtica teòrica, la veritat de la qual encara no havia estat aclarida (240).

El darrer capítol sintetitza quin és el model lul·lià de diàleg: ultra la interpel·lació personal (Personenrede) i l'argumentació a partir de definicions, hi ha d'altres característiques com és ara la creixent importància de l'ordre i de l'estructura mecanitzada dels texts (243), i les figures (com les dels savis, o la de l'autor) són reduïdes a allò que els és funcional i, doncs, essencial, a allò que en el marc del tema els pertoca de fer, sense complements personals (244-245); la mateixa configuració dels llibres és també reduïda a l'essencial, car no és sotmesa a valors estètics, sinó només a la primeríssima finalitat de la creació, coneixement i lloança de Déu (246); l'estètica del diàleg lul·lià és una estètica funcional i la funció no és altra que la de convèncer de la veritat dels articles de la fe i de la unitat de la veritat (247), i, doncs, «l'apoloètica, pràcticament coextensiva amb la principal finalitat humana de la creació, té per a Llull una il·limitable prioritat per damunt tots els altres aspectes de l'elaboració del text» (248), perquè, tal com continua dient, els diàlegs lul·lians, ultra les característiques normals del gènere, en tenen d'específiques del seu autor manifestades en llur estructura, estètica i ideologia, ja que només són un recurs literari al servei d'una apoloètica.

I així, ací s'acaba el cos del llibre, perquè les seves pàgines finals intitolades *Der Dialog im iberoromanischen Lullismus des Mittelalters* (248-258) és objecte d'una notícia bibliogràfica en la secció corresponent d'aquest volum.

La recensió ha estat (massa?) llarga, però té l'avantatge de demostrar que el llibre ha estat llegit amb atenció i que la valoració que ara en faré, potser serà equivocada però no li mancarà un mínim coneixement de causa.

Crec que no cal insistir en el contingut, prou exposat en les pàgines anteriors. En canvi, penso que cal subratllar la novetat del tema, i no sols en tant que metodologia per a una anàlisi textual dins les coordenades d'un gènere literari, sinó pel fet que el resultat de les dites anàlisis desemboca en una constatació: allò que en els diàlegs lul·lians hi ha de gènere literari, només hi és en funció descarnada del contingut teològic. En aquest sentit, m'atreveria a dir que allò que el recent llibre de Joseph Ziegler ha representat per als estudis sobre Arnau de Vilanova, en descobrir l'existència de múltiples relacions i en dibuixar un primer esbós de pont entre medicina i teologia (pont, al qual la recent «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, 1-3 octubre 2004» ha contribuït amb algun nou bloc de dura pedra), allò pot també representar-ho el llibre de Roger Friedlein en el camp d'estudi del lul·lisme, tant amb les seves recerques presents i futures, com amb l'aportació d'altres. Si algú considerés el lul·lisme només com un joc de forces en una bastida lògica o només s'interessés per aspectes d'estètica literària, no diré pas (Déu me'n reguard!) que perdi el temps, però sí que hauria almenys de deixar ben clar que, per a ésser fidel a Llull i reproduir-ne el pensament, també cal empalmar les bastides dialèctiques i les bel·leses literàries amb allò que és nucli, cor, pinyol, essència i primera intenció de Ramon Llull i de la seva obra: el ,bon estament' de la nostra realitat humana i mundanal en relació als valors més elevats.

¿Puc formular una hipòtesi sobre el *Desconbort*? Del meu contacte directe amb el seu text i per la lectura de raonaments d'altri, entre els quals hi ha el capítol IV del llibre que ara ens ocupa, he arribat a la conclusió, que exposo almenys com a hipòtesi de recerca, que el fons del fons de la reacció de Llull en allunyar-se decidit de Cort Romana no era pas la ira: Llull no marxava aïrat, se n'anava enfonsat pel convenciment que la seva insistència en els objectius del ,bon estament' i de la conversió dels infidels, no obtindrien mai resposta positiva i adequada; i estava ,desesperat' no tant pel silenci de Bonifaci VIII com per la befa dels curials, que haurien feta burla d'ell com d'un il·lús, potser fins i tot s'hauria convertit en una burleta social entre els curials la befa d'un català malvestit, sense els estudis propis d'un clergue, i a sobre pobre i sense el valiment de cap personatge poderós, i per tant sense cap dels elements sense els quals era forassenyat pensar que algú podia avançar pel camí que desembocava a ésser eficaçment escoltat en Cort Romana; és aquest insuperable mur de menyspreu allò que, tot i tenir el recolzament de l'Hermità, li feia tancar el camí de Roma i allunyar-se emprement, via

Gènova, l'aventura individual de missioner cristià a l'Àfrica musulmana. Ara, qui més hi sàpigui, que més hi digui.

Establerts els mèrits del llibre del dr. Friedlein, deu ésser arribada l'hora d'assenyalar-hi algunes falles, començant per les relliscades en el llatí: n'hi ha una que és de categoria especial, ni que només fos per la seva repetició almenys en les pàgines 106, 112, 113, i 178; ,opus intrinsecus' i ,opus extrinsecus' (,opus' és neutre!); ,in soli deiformibus', de més a més, encolomat a Bonaventura i als seus editors de Quaracchi, que segurament van editar ,solis!' (123, línia penúltima del text de la pàgina); l',apereri < aperiri' (230: primera línia del paràgraf llatí); ,disputatio de quodlibet' (236-237) o ,de quolibet' (237, nota 26, darrera línia); la bibliografia de literatura primària esmenta un *Symbolum Athanasium* en una edició Pustet del 1927 del *Breviarium Romanum* (321): no serà ,Athanasianum'? A la pàgina 265 podem llegir ,Iudaeus, cum discipulis': ,cum' regeix ablatiu, per tant ,discipulis'; i en la 291, línia 57: ,in animabus homini' (, -is?', , -um'?). Hi ha d'altres expressions que deixen el lector almenys insatisfet: la p. 65, en parlar dels ,Glaubensartikel', ens diu que són els «14 aus dem Vaterunser abgeleiteten Sätzen», però el *Pave nostre*, almenys en català igual com el llatí i en alemany, no té articles, sinó peticions, i no són catorze, sinó només set; els catorze (o dotze, pels dotze apòstols) són els articles de la fe formulats en el conegut com a *Symbolum Apostolorum*; la pàgina 108 ens diu que el *Symbolum Quicumque* es refereix «auf Aspekte der Göttlichkeit wie ihre Teile»: però mai cap text seriós de la tradició doctrinal cristiana no ha atribuït ,Teile/parts' a la ,Göttlichkeit/Divinitat', que, per definició, no és composta de res, ans absolutament simple o senzilla. També deixa insatisfet la referència a un primer volum del *Rogent-Duran* del 1927 (207, nota 7): el volum del 1927 no té parts perquè és unitari; les seves parts només comparegueren en l'edició pirata de Miquel Pont, Palma de Mallorca 1989. Alguna vegada a hom li plauria de trobar més bona informació, com p. e., en la nota 92 de la p. 131: hi hauria encaixat una indicació al *Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, publicat en dos volums l'any 1947 a Herbipolis (Würzburg) per Friedrich Stegmüller, completat per Victorin Doucet, *Commentaires sur les Sentences. Supplément au Répertoire de M. Frédéric Stegmüller*, Quaracchi, Collegium Sancti Bonaventurae 1954, 128 pp. (també publicades dins «Archivum Franciscanum Historicum»), i per John Van Dyk, *Thirty Years since Stegmüller*, dins «Franciscan Studies», 39 (1979), 255-315; o bé al recent encara que de planteig divers: *Medieval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard. Current Research*, I, edited by G. R. Evans, Leiden – Boston – Köln, Brill 2002, XIV i 450 pp.

La nota 22 de la pàgina 252 hauria resultat enriquidora per al lector, si aquest hi trobés assenyalada la recensió publicada en aquestes pàgines del volum XVIII (1999), 844-848 (i sigui'm permès de recordar la meua recent hipòtesi d'identificació dels tres personatges, que intervenen en el *Liber saecularis et iacobitae* i que, sense adonar-me'n, completa la parcial de Jaume de Puig: el ,secularis' és un clergue secular, per tant l'autor, Ramon Astruc de Cortielles, canonge de Vic; el ,iacobita' és a dir, el frare dominicà, és Nicolau Eimeric o Joan de Montsó, que, també a Avinyó, acabaven de protagonitzar batalles dialèctiques contra la doctrina favorable a la Puríssima Concepció de Maria; i el ,canonista' que posa pau és ni més ni menys que Pero de Luna, ja Benet XIII, que acabava d'encetar el seu pontificat amb la promesa a la Mare de Déu que si reeixia a refer la unitat de l'Església, estendria a tota la cristiandat Romana la festa de la seva Puríssima Concepció).

La bibliografia, amb la seva diferenciació entre literatura primària (320-321) i secundària (321-341) és considerablement completa, encara que, per exemple, en constatar que el *De adventu messiae* és l'únic diàleg lul·lià encara inèdit (264), hom s'adona que no és esmentat el *Liber disputationis contra Iudaeos*, editat ja fa mig segle per Josep M. Millàs i Vallicrosa; i, per cert, la contínua bibliografia lul·liana d'ATCA és anterior d'alguns anys a la de «Estudios Lulianos / Studia Lulliana» i s'hi pot trobar assenyalat en VII-VIII [1988-1989], 338-341, almenys quelcom d'allò que manca en l'aplegada dins «Randa» per Marcel Salleras per al decenni 1974-1984 (29); a la p. 320 dos títols són atribuïts ,al rei Jaume d'Aragó': qui és aquest, a qui s'atribueixen els dos texts, Jaume I o Jaume II; o se n'ha d'atribuir un a cada un?

És evident que cap d'aquestes minúcies (ni la suma de totes) no devaluen en res l'alta consideració que mereix l'estudi pioner del dr. Friedlein.

Esperem en un futur no gaire llunyà semblants obres.

Josep Perarnau

Arnaldi de VILLANOVA, *Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus*. Ediderunt José MARTÍNEZ GÁZQUEZ et Michael R. MCVAUGH; *Abû-l-Salt Umayya*, Kitâb al-Adwiya al-Mufrada. Edidit Anna LABARTA; *Libre d'Albumesar de simples medecines*, Edidit Lluís CIFUENTES. Et praefatione et commentariis instruxerunt Anna LABARTA, José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, Michael R. MCVAUGH, Danielle JACQUART et Lluís CIFUENTES (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, XVII), Barcelona, Universitat de Barcelona i Fundació Noguera 2004, 626 pp.

El *Kitâb al-adwiya al-mufrada* d'Abû-l-Salt (1068-1134), el científic, filòsof, metge, músic i poeta, nat a Dénia quan aquesta població era capital d'una taifa de l'orient d'andalús, fou una de les contribucions més importants del món islàmic a la terapèutica farmacològica de l'Edat Mitjana. Com l'obra d'Ibn Wâfid o les dels autors que encara s'amaguen rere els noms de Mesué o Serapió, el tractat sobre els medicaments simples d'Abû-l-Salt arribà a l'Occident d'Europa gràcies a traduccions llatines com la que de l'obra del de Dénia efectuà Arnau de Vilanova durant les darreres dècades del segle XIII.

L'obra d'Abû-l-Salt no tenia només un interès pràctic per als metges —l'autor diu en el pròleg que l'ha escrit perquè pugui ésser útil al metge que ha de tractar d'una afecció específica—, sinó que s'ha de circumscriure en el context del debat sobre els graus medicinals, que remugué la farmacologia llatina des de la segona meitat del segle XIII. És aleshores que amb una medicina desenvolupada sobre les bases científiques i racionals proporcionades per la filosofia natural d'arrel aristotèlica, s'apliquen de manera regular i acurada les lleis matemàtiques en la determinació i preparació dels medicaments compostos a partir sobretot de l'estudi del *Quia primos* d'Alkindi (s. IX) i d'uns capítols del *Colliget* d'Averrois (s. XII). Escrits a final de la dècada del 1290, els *Aphorismi de gradibus* d'Arnau de Vilanova són precisament la contribució més sistemàtica en aquest terreny.

Durant el segle XIV el text d'Abu-l-Salt fou traduït del llatí a l'hebreu i al català. Aquesta darrera traducció, que és anònima, se'ns ha conservat en un manuscrit de la segona meitat del segle XV, prova de l'èxit de l'obra entre els professionals de la medicina escolàstica i entre els sectors extraacadèmics durant tres segles. Com és prou sabut, la traducció a la llengua vulgar constitueix la via d'accés al saber escolàstic per a un sector ampli de la societat medieval (de la reialesa a la burgesia, passant per la noblesa, però també pels metges formats fora la universitat), que reconeix cada vegada més el prestigi social i professional d'una medicina que demostra la seva efectivitat en la pràctica quotidiana.

Al segle XXI, però, les traduccions vulgars poden servir també per a fixar un text llatí originari, com és el cas de la traducció catalana dels *Medicaments simples* d'Abû-l-Salt. Aquesta traducció catalana anònima fou realitzada a partir d'un text llatí molt primerenc, més depurat i fidel a l'original d'Arnau que els quinze manuscrits llatins que se'ns han conservat, per la qual cosa és imprescindible tenir-la en compte a l'hora d'emprendre l'edició crítica de la traducció llatina. I això és precisament allò que han fet els editors del volum XVII de les AVOMO.

El volum, fruit de la col·laboració internacional de cinc estudiosos, és constituït per tres grans apartats: un estudi introductor dividit en tres blocs: l'edició del text en àrab confrontat amb el de la traducció llatina d'Arnau; i un apèndix amb una transcripció de la traducció catalana.

L'estudi introductor analitza el text àrab, el text llatí i les característiques de la traducció llatina, sense entretenir-se a explicar el rerefons conceptual de la farmacologia medieval ni la seva evolució, perquè ja ho féu Michael McVaugh en la seva edició dels *Aphorismi de gradibus* del 1975 (volum II de les AVOMO).

En el primer bloc de la introducció, Anna Labarta dibuixa el perfil biogràfic i professional d'Abû-l-Salt i resumeix el contingut del *Kitâb al-adwiya al-mufrada*, que consta d'un pròleg teòric i vint capítols, configuradors del cos de l'obra. El pròleg —que no fou traduït al llatí ni, òbviament, al català— explica que s'han ordenat els medicaments, no pas seguint l'orde alfabètic, com era costum, ans per temes, a fi de facilitar-ne la consulta. Primer es tracten els medicaments destinats a evacuar i aplacar els humors, després els que exerceixen una acció general a tot el cos, seguits pels que guareixen les malalties de cada sistema (els ossos, els nervis, els músculs, les venes), i finalment, els que posen en bon estat els principals òrgans del cos (el cervell, el cap, el cor i els pulmons, el fetge, la melsa, l'estómac, els intestins, els ronyons, la bufeta i la matriu, les natges i l'anús, el penis i els testicles).

El pròleg exposa breument la teoria humoral galènica i com s'ha de restablir la salut administrant al malalt aquell medicament, les qualitats del qual són oposades a les qualitats de l'humor que preval en el seu cos. A continuació elenca les causes que fan necessari l'ús de medicaments compostos i enumera les característiques i els efectes de cada medicament. Tracta el tema de la dosi (adequació de la força de cada ingredient amb l'efecte requerit) i dóna unes quantes regles farmacològiques que indiquen com s'han de barrejar els simples de diferent grau medicinal per obtenir un compost del grau intermedi desitjat.

El nombre de medicaments simples esmentats per Abû-l-Salt és de quatre-cents vint, la majoria repetits en els successius capítols, amb remeis que pertanyen als regnes animal, vegetal i mineral. Segons Labarta, la col·lecció de medicaments és característica de la seva època, amb els noms àrabs ben establerts, sense sinonímia en grec ni en altres llengües i sense explicacions botàniques per a identificar-los. La descripció de cada substància és molt breu: inclou el nom, les qualitats galèniques i el grau, i l'aplicació mèdica. Segueixen algunes indicacions generals sobre la manera de preparar el medicament i d'administrar-lo, sense precisar-ne sempre la dosi, la qual cosa evidencia que l'obra és destinada a qui ja posseeix coneixements de medicina.

L'apartat de la introducció dedicat al text llatí, signat per José Martínez Gázquez i Michael McVaugh, n'estudia la tradició manuscrita, formada per quinze exemplars (el darrer dels quals ha estat descobert suara per Sebastià Giral), dividits en dues famílies textuals ben diferenciades, més la tradició a part personificada per la traducció catalana medieval. Martínez Gázquez i McVaugh afirmen sense cap dubte que el text llatí no és de qualitat òptima, que Arnau de Vilanova no sempre entenia allò que estava traduint, raó per la qual consideren que ha d'ésser una obra primerenca, redactada potser en la dècada del 1270, quan Arnau era a València. Danielle Jacquart, en un apartat, en el qual analitza les característiques de la traducció, confirma i demostra amb exemples les mancances del llatí d'Arnau, que confon de vegades dos termes àrabs molt semblants i els tradueix malament, com quan escriu 'brutícia de bany' en lloc de 'femta de colom', perquè confon 'hamâm' (colom) amb 'hammâm' (bany). Jacquart s'inclina a pensar que Arnau féu la traducció a Montpeller en la dècada del 1290, quan ja no gaudia de l'entorn d'aprenentatge de l'àrab que havia tingut abans, i que l'havia concebuda exclusivament com una eina de treball d'ús personal. A aquestes datacions s'afegeix la que, sense justificacions, proposa Anna Labarta, per als anys 1282-1293.

L'edició del text àrab d'Abû-l-Salt es presenta encarada amb el de la traducció llatina, amb els paràgrafs idènticament numerats a fi de facilitar la comparació entre les diverses versions, extrem estès a la traducció catalana de l'apèndix. Tant en l'estudi del text àrab com en el del llatí, hom justifica els criteris d'edició i els texts presos com a base. Sobta, però, que tant en un cas com en l'altre no hagin estat sistemàticament verificats els manuscrits i que hom hagi treballat, gairebé sempre amb microfilms i fotocòpies. Atès que Arnau no considerà necessari traduir el pròleg de l'original àrab, n'és ací oferta la traducció en català modern. Tot un encert, que tant de bo tingués continuïtat en tot el conjunt de les obres publicades en la col·lecció! L'edició crítica llatina es basa en quatre manuscrits seleccionats, reproduceix el text del considerat principal (el 309 de Bernkastel-Kues) i reporta totes les variants dels altres tres, i, excepcionalment, les d'un cinquè. La traducció catalana ha servit als editors moltes

vegades per a decantar-se per una de les variants dels manuscrits llatins, ja que la lliçió catalana, aparentment més pròxima a l'original arnaldià, concorda molt sovint amb el text àrab. La traducció catalana també ha servit per a incorporar a l'edició crítica llatina alguns epígrafs presents a l'original àrab, però omesos en tots els manuscrits llatins conservats.

L'apèndix de Lluís Cifuentes conté una breu introducció sobre la traducció catalana, conservada en manuscrit únic del segle XV —el famós exemplar miscel·lani *Esp.* 508 de la Bibliothèque Nationale de París—, i la transcripció del text. No és encara l'edició crítica, que l'autor anuncia que serà pròximament publicada en «Els Nostres Clàssics». Cifuentes descriu breument el volum i argumenta una hipòtesi factible sobre la traducció, que podria haver estat feta per algú (un apotecari o algú pròxim a aquell àmbit) procedent del Rosselló, que l'hauria duta a terme durant la primera meitat del segle XIV. Aquesta datació, insinuada ja per Pere Bohigas, s'adiu perfectament amb allò que sabem d'altres traduccions al català de tema mèdic i tècnic realitzades en àrea catalana. La versió catalana, que segueix el sistema de traducció mot per mot, és molt correcta, contràriament a d'altres traduccions de la mateixa època, com la de la *Isagoge*, del mateix manuscrit 508, o la dels *Aforismes* d'Hipòcrates amb el comentari de Galè, conservada al manuscrit 568 de la Bibliothèque Municipale de Bordeus.

Tal com és habitual, completen el volum XVII de les AVOMO la bibliografia (que en aquest cas és breu) i glossaris diversos amb les equivalències en les diferents llengües implicades (àrab-llatí i llatí-àrab; llatí-català i català-llatí) i les referències als epígrafs corresponents, de gran utilitat per a accedir al contingut de l'obra. Hi ha també, com és habitual en la col·lecció, la versió de la introducció a l'anglès, versió que és l'original en el cas de l'apartat de Martínez Gázquez i McVaugh, i l'original francès de l'apartat signat per Danielle Jacquart. Hi ha la traducció a l'anglès de la introducció de Labarta, però es troba a manca una traducció a l'anglès de la presentació de l'apèndix.

La valuosa tasca duta a terme per tots els qui han col·laborat en aquest volum culminarà del tot quan disposem de l'edició crítica de la traducció catalana (que semblava improcedent dins aquesta col·lecció), amb una introducció més àmplia que la que, per necessitats d'espai, ha hagut de figurar ací; i quan es resolgui el tema de la datació de la traducció llatina d'Arnau de Vilanova, si és que es pot arribar a resoldre algun dia.

* * *

Aquest és el primer volum de les AVOMO (*Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*) publicat després de la mort de Lluís Garcia Ballester, promotor principal de la iniciativa endegada el 1975, que edita les obres mèdiques completes d'Arnau de Vilanova, una de les figures més interessants i riques de la medicina medieval, tal com assenyala Juan A. Paniagua, ja fa uns quants anys.

Per aquesta trista raó, hi ha hagut canvis en el consell editorial, format ara per Michael McVaugh (University of North Carolina at Chapel Hill), que continua de l'etapa anterior, i per les noves incorporacions de Jon Arrizabalaga (CSIC, Barcelona), Pedro Gil Sotres (Universidad de Navarra, Pamplona), i Fernando Salmón (Universitat de Cantàbria, Santander). Els experts procedents de països diversos, que assessoraran a partir d'ara la col·lecció, fan preveure que es mantindrà la qualitat intel·lectual i la col·laboració internacional, dues de les premisses de l'empresa des del principi.

Aquest nou volum fa avançar la feina amb el mateix rigor científic que els anteriors, la qual cosa ens obliga a formular bons auguris per a l'esdevenidor, que les contingències de la vida han obligat a emprendre al consell editorial. La dedicatòria a Lluís Garcia Ballester és, en aquest sentit, justa i emotiva.

També les presents pàgines són escrites (i publicades, per la part que toca a la direcció d'ATCA) a memòria seva.

Antònia Carré

Jean de ROQUETAILLADÉ, *Liber ostensor quod adesse festinant tempora*. Édition critique sous la direction d'André VAUCHEZ par Clémence MODESTIN et Christine MOREROD-FATTEBERT avec la collaboration de Marie-Henriette JULLIEN DE POMMEROL sur la base d'une transcription de Jeanne BIGNAMI-ODIER (Sources et documents d'Histoire du Moyen Âge publiés par l'École Française de Rome, 8), Roma, École Française 2005, XIII i 1042 pp.

Apertament aquest llibre té ben poc de català: alguna referència escadussera a Arnau de Vilanova (116, nota 1; 121, nota 1; 196, nota 1), una de més extensa i penetrant a Ramon Llull, una a Pere III el Cerimoniós i a la seva batalla naval victoriosa davant l'Alguer i alguna al *Vae hoc mundo in centum annum*, que, encara que no sigui d'ell, fou donat a conèixer pel citat Arnau de Vilanova en el seu *De mysterio cimbalorum* (cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 102-103, línies 947-988), no crec que justificuessin la present recensió.

Però, cosa que ha passat desapercibuda per tot el conjunt de grans noms que s'han fet responsables d'aquesta publicació, només cal deixar enrere les tres pàgines del pròleg i la poc més d'una del primer tractat (107-112) i les nou del tractat segon, base de tot el llibre (113-121), no són alta cosa que un resum de la tesi del *De tempore adventus anticristi* d'Arnau de Vilanova, bàsicament per dues raons: perquè fra Rocatalhada accepta d'esbrinar el temps d'actuació especial de l'Anticrist a base de relacionar *Mat*, xxiv, 15-16, i *Dan*, xii, 11, amb el pressupòsit del 'dies pro anno' d'*Ez*, iv, 8 (118/11); i el resultat d'aquesta operació, consistent a preveure que la manifestació activa de l'Anticrist tindrà lloc en la dècada del 1360, únic lloc en què fra Rocatalhada afegeix quelcom de collita pròpia, en el sentit de concentrar la dita actuació en els anys de la primera part de la dècada. A partir del tractat terç (122), al llarg de set-cents trenta-tres pàgines, el *Liber ostensor...* no serà altra cosa que la previsió de fra Joan d'allò que l'Anticrist farà o farà fer en aquell relativament curt espai de temps; hi ha només una minsa variant; si Arnau de Vilanova manifesta el seu convenciment que els mil dos-cents anys que van entre la vida de Jesús i la vinguda de l'Anticrist comencen amb la destrucció de Jerusalem per Titus i Vespasià, Rocatalhada resumeix la previsió d'Arnau com a hipòtesi, i afegeix la que comença el recompte d'anys amb l'episodi de Simó el Mag (258-259: en el recompte d'Arnau l'Anticrist començaria el 1365, en l'altre el 1360).

Per això, de forma ben significativa, cap a l'acabament del segon tractat, fra Joan manifesta amb 'autem' de contraposició a les explicacions anteriors, i un 'ego' que subratlla de quines són a partir d'aquell moment les seves contribucions personals al tema: «Nunc autem ego intendo deducere quod ante, per quatuor annos vel quinque, scilicet anno Domini MCCCLX vel circa, debent incipere misteria tribulationum illarum» (120). I de forma no menys explícita, en començar el quart: «Anno quidem ab Incarnatione Domini Jhesu Christi MCCCLX initia sunt dolorum, ut universa mala ad plenum abundant annis immediate sequentibus LXI, et LXII, et LXIII et LXIII» (141); i si preguntem quina resultarà ésser la gran renovació que aquells anys de tràngols generaran, trobarem la resposta clara i neta en la pàgina 195: «... infideles Sarraceni et heretici totem defectum passientur, et hodierni publici horribiles peccatores, et maxime pravi ecclesiastici viri. Nec est intelligendum quin usque ad finem mundi sint futuri quidam peccatores in mundo, sed non tam horribiles nec tot nec tales ut modo, quia in stupendam claritatem sanctitatis nunc est sub eo [papa predicatorum quinque annorum: 191/84, lín. 7] Ecclesia transformanda» (195/91).

Aquest és l'objectiu vers el qual, segons fra Joan, la dinàmica de la història, sota l'alenada (cal suposar que més aviat forta) del Sant Esperit, després dels grans tràngols dels ben pròxims cinc anys 1360-1365, hauria conduït (o hauria començat de conduir) la cristiandat guiada per un papa framenor totalment evangèlic.

Fra Rocatalhada (que durant segles havia estat considerat català en convertir el seu cognom en Rocatalhada), ho veia clar, car a aquesta conclusió el conduïen tres elements: en primer lloc, les Escripures Sagrades inspirades per Déu aplegades en la *Bíblia*; afegim-hi les innombrables revelacions dels nous 'profetes' espirituals, que tant abundaren en els segles XIII i XIV, als quals no havia fet pas el sord el nostre Arnau de Vilanova (els títols pertan-

yents a aquesta literatura es poden veure, o bé en les notes de peu de pàgina o bé aplegades en la taula de les citacions no bíbliques en les pàgines 983-988); i en tercer lloc, el resultat de les elucubracions sobre el significat i dels recomptes de fenòmens astronòmics en interpretació astrològica: el mateix Rocatalhada considerarà que havia de justificar la presa en consideració sobretot del tercer dels elements, cosa que el lector interessat pot trobar en les pàgines 216-217, núms. 122-124, del volum que ens ocupa; recordem que el conjunt de previsions es troba dins el marc cronològic dels vint anys, del 1345 al 1365, que havia de durar la conjunció de Saturn, Júpiter i Mart (117/22) i que un dels autors citats és el Leo Iudaeus, autoritat contemporània en previsions astrològiques (212-213/núms. 115-117). Cal dir que la intuïció o visió inicial (Presò de Framenors, Tolosa de Llenguadoc 1346) afectava només els dos primers elements, tal com el mateix autor revela: «...ab illa hora et citra datus est michi clarus intellectus de omnibus oraculis prophetarum et Scripturarum sacrarum, que de ipso [pauperulo fratre minore Reparatore futuro in Sede Petri] sunt, ut annunciem de ipso et officio eius gloriosa hec que auditis omnibus qui diligunt adventum eius et conversionem infidelium et reparationem seculi universi propinquam» (248-249/168/cinc línies últimes del paràgraf); només després, doncs, en adonar-se que les previsions astrològiques també coincidien amb el missatge bíblicoprofètic, entrarien a confirmar i completar el dit missatge. La suma dels tres elements constitutius és l'actual *Liber ostensor*...

En aquest sentit el *Liber*... té tota la importància d'una de les grans 'summes' medievals, només que ho és d'una manera molt particular: seria la *Summa prophetica* d'un segle que no sols manifestava la seva crítica a una situació que, tot i la imposició de les institucions de cristiandat tant en l'ordre civil com sobretot en l'eclesiàstic, sofria fins a l'esquinçament la manca de cristianisme viscut i convincent i, per no ofegar-se, havia de respirar a ple pulmó les alenades de futur que li insuflaven els 'espirituals'.

A base dels tres elements abans indicats i de l'alenada espiritual, hom podia pronosticar tota mena d'esdeveniments explosius, com la conversió dels jueus i el triomf damunt l'Islam, les batalles espirituals i les persecucions de l'anticrist, el reviscolament d'una església reformada i la perspectiva mil·lenària de pau i santedat i, al final de la història còsmica, el retorn de Jesucrist a jutjar vius i morts.

I en aquest punt se'ns presenta un contrasentit que ens afecta de forma ben particular, perquè n'és protagonista no res menys que el nostre Ramon Llull.

Fra Joan de Rocatalhada s'havia entestat a trobar una figura en la qual ell pogués concentrar de forma ben visible el conjunt de perspectives acabades d'esmentar i en la qual tot-hom pogués intuir els valors o les característiques de la nova etapa 'en bon estament' i de vida d'acord amb 'la primera intenció', per dir-ho amb fórmules lul·lianes: aquesta figura no era altra que la del nostre 'mestre Ramon', que fra Joan volia convertir en la 'Minerva' o concentració de tota saviesa, del seu missatge escatològic, tal com el lector pot veure en el fragment copiat en la nota 24 de *Certes, hipòtesis i preguntes entorn el tema 'conversió i croada' en Ramon Llull*, publicat en aquest volum, 479-506.

Però, ai las, el nostre polígraf, o almenys la seva obra escrita, no proporcionarà cap ganxo ni tenell, on fra Joan pogués connectar els seus pronòstics i expectatives; i així hagué de desar el projecte.

Encara que el nostre interès en el *Liber ostensor* de Joan de Rocatalhada sigui més aviat marginal, no podem deixar de dir que el present volum ha d'ésser saludat com a una de les aportacions capitals al coneixement de les interioritats del segle XIV, com unes pàgines que cobreixen tota una franja de la història cultural d'aquella centúria, la dels fermentos, més que espirituals, apocalíptics, dotats d'una virtual i vital empena, de gran capacitat emotiva i motiva, contra la qual les nostres terres catalanes certament no estaven vacunades, ens en foren considerablement afectades. Les traduccions catalanes d'obres de Rocatalhada, ja publicades en volums anteriors del present anuari, en són prova, si calgués provar les repercussions. Resta un tema a esbrinar: el del possible influx del *Liber ostensor*... en el nostre Francesc Eiximenis o en els nostres espirituals dels darrers decennis del segle XIV i dels primers del XV: existí, i en cas afirmatiu, hauria estat superficial o profunda?

Justament perquè ens afecten, també devem poder fer constar la nostra reacció davant algunes mancances d'aquesta gran obra. Els editors ens diuen que respecten les grafies de la còpia medieval única (99); res a objectar, però són tantes i tals que arriben a fer dubtar de la professionalitat del copista; només un parell de mostres: «...succensa fuerunt ducente domus...» (177/66, línia darrera); «...capitose < captiose...» (236/12); però és de més envergadura, i ens afecta, el fet d'atribuir l'any 2005 la *Responsio obiectionibus...* a Arnau de Vilanova, quan des del 1994 la cosa era discutida, el 2003 ja es donava per demostrada la posició negativa i ara es pot veure resumit i demostrat en negatiu tot el tema en *Habent sua fata libelli*, d'«Archivum Franciscanum Historicum», 98 (2005), 815-820.

L'essencial d'aquest gran i bell volum és el text del *Liber ostensor...* de fra Joan de Rocatalhada, i per aquesta publicació els editors, tant els científics com els empresarials mereixen tota mena d'enhonorabona. Rebin la nostra més plena i sincera.

Josep Perarnau

Antoni FERRANDO FRANCÉS, Xavier SERRA ESTELLÉS, *La traducció valenciana de la missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglès (ACV, Ms. 169)*, València, Universitat i Arquebisbat 2003, 234 pp.

L'encara recent commemoració del mig milenar d'existència de la Universitat valenciana ha deixat, segurament entre d'altres, aquesta pedra mil·liària posada a l'abast del lector i en particular del recercador: l'edició crítica de *La exposició breu gramaticalment en romanç del cànon*, de fra Guillem Pagès, fins ara inèdita, en un llibre de pes específic pel seu contingut, i revestit amb una dignitat que honora tant l'efemèride commemorada com les dues institucions valencianes editores.

El llibre, després de les presentacions oficials, ens introdueix en el tema dels arromanjaments de la missa en l'Edat Mitjana (21-25) i en el coneixement de l'autor, primer mestre de la Schola Sedis Valentinae entre el 1345 i el 1368; la seva herència literària és coneguda gràcies al ms. 169 de l'Arxiu de la Catedral de València, ací descrit (31-34) i consisteix sobretot en una obra teològica sobre la missa, l'*Expositio de ordine missae sumpta a multis dictis sanctorum doctorum*, conservada en doble còpia manuscrita, la del volum valencià, folis 5-112, i la del ms. de Madrid, Biblioteca Nacional, 4443, ff. 1-162, ací resumida (36-43); obra que el mateix autor presentà de forma diversa i en llengua catalana en l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del cànon* (n'estan segurs els editors que a mitjan segle XIV algú a València parlava i escrivia ,en valencià?'): és la part central d'aquest bell volum (ff. 112v-128r i pp. 55-223) i només es troba, com les dues següents, en l'exemplar valencià, en el qual els dos textos anteriors són completats amb algunes breus oracions (ff. 128v-131r) i amb les parcials *Regule generales circa officium misse* (ff. 131r-135v).

Fixem-nos, doncs, en la part central del volum, l'*Exposició breu...*; ja en el títol de la pàgina 55, els editors qualifiquen aquelles pàgines de ,versió del Cànon', i evidentment ho és; però, amb tot el respecte per als amics editors, crec haver de dir que fra Guillem Anglès no veia aquesta segona obra seva com a ,versió', ans com a ,exposició', la qual, de més a més, era per ell qualificada de ,breu' i de ,gramaticalment en romanç'; i quant a la ,brevetat' no crec que calgui dir res més. Confesso que m'he qüestionat entorn el gènere literari de la present *Exposició...*, i ,salvo semper meliori iudicio', m'atreveixo a exposar la meua hipòtesi: almenys tan important com la ,versió', que hi és, és l',exposició', que, si no m'erro, ens permet d'assistir a algunes de les *Lectiones Sedis* donades per fra Anglès, sembla, en els primers moments després de la Pesta Negra, en què calgué assegurar un mínim de coneixements a unes fornades de preveres, necessàries per a omplir els buits deixats pels qui moriren en la dita Pesta. I en aquest sentit, allò que l'Església de València posà a disposició d'uns aspirants fou una ,escola' molt específica, car omplia l'espai que en les situacions normals era ocupat pels cursos superiors de l'Escola de Gramàtica i pel bienni d'estudi específic de la teologia, encarrec-

gat al ‚baccalarius biblicus‘, la d‘una lectura cursiva de la ‚Sacra Pagina‘, és a dir, de la *Bíblia*; els paràgrafs de *Construcció* que acompanyen cada secció del cànon, no són altra cosa que una anàlisi feta ‚gramaticalment‘ com les normals en una Escola de Gramàtica, en la qual calia reescriure de forma gramaticalment lúcida, el text estudiat; i això és allò que fan les ‚construccions‘, les quals no segueixen l‘ordre de les paraules tal com es troben ni en el text llatí ni en el de la traducció al català, sinó l‘imposat per la ‚Gramàtica‘, la llatina per descomptat; hom pot trobar notícia d‘una altra ‚construcció‘, tres segles abans, en la recensió del *Liber Ludicam Popularis* del jutge Bonsom, que ocupa les pàgines 789-790 de l‘edició del dit *Liber...* entre les *Recensions* d‘aquest volum; quan un servidor era estudiant, en dèiem ‚prendre parts‘.

I com que l‘objectiu de la *Lectura Sedis* de fra Anglès era que els aspirants imprevistos guessin alguna idea seriosa del punt cèntric de llur ministeri, per això el mestre els acompanyava en la consecució d‘un doble objectiu: el d‘entendre ‚gramaticalment‘ el text del cànon i el de conèixer la significació doctrinal del mateix; i així, fra Anglès era simultàniament un mestre de gramàtica llatina que ordenava els diversos mots d‘un text segons llur col·locació en l‘anàlisi d‘una oració gramatical; i un ‚baccalarius‘ no pas ‚biblicus sed liturgicus‘, que els informava de la densitat teològica dels mateixos períodes gramaticals. I a fi que el possible lector no es pensi que m‘invento una interpretació que no respon a allò que era realitat en els darrers segles medievals, transcriuré les ‚ipsissima verba‘ de Nicolau III en l‘importantíssim document per al no menys important afer de la pobresa evangèlica, la decretal *Exiit*, per a l‘exposició de la qual assenyalava un límit negatiu: «...praesens constitutio, quum ipsam legi contigerit, sicut prolata est, sic fideliter exponatur ad litteram, concordantiae, contrarietates seu diversae vel adversae opinionones a lectoribus seu expositoribus nullatenus inducantur. Super ipsa constitutione glossae non fiant...», però també, tot seguit, l‘exposició permesa: «...nisi forsan [glossae], per quas verbum vel verbi sensus, seu constructio, vel ipsa constructio quasi grammaticaliter ad litteram vel intelligibilius exponatur», *Sextus Decretalium*, V, XII, 3; FRIEDBERG, II, 1120). L‘*Exposició breu...* no s‘estén en discussions prohibides en la primera part, i en canvi es limita a formular la ‚construcció‘ de les oracions gramaticals i a assenyalar-ne el sentit literal.

Fixem-nos, per exemple, en les línies inicials la secció 18 (170-172) del cànon, el ‚Libera nos, quesumus, Domine, ab omnibus malis...‘; la construcció no comença per ‚Libera‘ com el text, ans pel vocatiu, ‚Domine‘; segueix el verb principal, ‚quesumus‘ i el seu complement objecte o cosa demanada, ‚libera‘; i ara ve el complement directe de ‚libera‘, ‚nos‘ i els circumstancials ‚ab omnibus malis...‘: veiem fra Anglès fent de mestre de gramàtica; i fixem-nos també com segueix no sols la traducció dels mots relatius als dits mals, ans l‘explicació doctrinal que s‘endinsa per les tesis de la Gràcia de Déu i ocupa les sis línies de «Mas, car lo prevere... desliures»; ací fra Anglès feia de ‚baccalarius liturgicus‘, i així a través de la seva *Exposició breu gramaticalment en romanç* hem pogut assistir a les lliçons de la ‚Lectura Sedis‘ valentina de mitjan segle XIV. Tot sigui dit a tall d‘hipòtesi de treball. Afegiré que la comparació del *Pare Nostre* tal com resulta de l‘*Exposició breu...* (que no és res més que la juxtaposició de les successives traduccions de cada petició de l‘*Oració dominical*: 169, línies 4-29) i la que porta el *Breviari d‘amor* de Matfré Ermengau (211), ens fa adonar que la que resulta de l‘*Exposició breu...* és, en la seva primera part, una inversió de l‘ordre llatí de les paraules, és a dir, una aplicació del principi de la ‚construcció‘: ‚Sanctificetur nomen tuum.. / Santificat sia lo teu nom...: *Cànon llatí i Breviari‘*, contra ‚Lo teu nom sia santificat...: Anglès‘.

Sigui, però, la que vulgui la naturalesa de l‘*Exposició breu...*, el cert és que els autors centren llur atenció en la versió catalana del cànon de la Missa Romana, en la qual distingeixen dinou punts (54-58), abans de sotmetre-la a anàlisi gramatical (58-65) i d‘esbrinar la seva derivació textual, punt que arriba a la conclusió següent: «...el Cànon d‘Anglès es basa fonamentalment en la tradició tarraconense i dominicana, exclou la influència hispànica i anglesa i conté elements singulars, fruit d‘un treball eclèctic» (87); segueix la reproducció facsimilar de la primera pàgina de l‘*Expositio de ordine misse* (91) i la de tota l‘*Exposició breu gramaticalment en romanç del cànon* (94-124), fins i tot de les dues pàgines inicials, corresponents al text que

va des del *Prefaci* al començament del cànon, i és el *Te, igitur* (92-93); després ve l'edició total del cànon amb els seus quatre elements: les rúbriques, ací en tipus negret, els paràgrafs llatins del text del cànon, llur traducció i les corresponents 'constructions' del text de cada paràgraf, amb el o els mot(s) llatins i llur traducció o explicació en llengua catalana, tot completat amb nombroses notes a peu de pàgina (127-196). Encara trobarem el text continuat de la versió catalana (197-217), un glossari de mots difícils (219-223) i la bibliografia (225-227).

Ja que hem fixada la nostra atenció en l'*Exposició breu...*, sigui'm permès de desviar-la un moment vers el text teològic inicial, l'*Expositio de ordine misse*, que trobo particularment interessant per la insistència amb què presenta cada un dels moments de la missa com a reflex dels paral·lels (o considerats paral·lels) de la vida de Jesús. Aquest planteig porta a la pregunta de si el futur sant Vicent Ferrer no s'inspirà en l'*Expositio...* d'un seu no sols confrare, ans encara possiblement d'un seu convivent a Sant Domènec de València i predecessor en la *Lectura Sedis Valentie*, per a la seva cèlebre *Col·lació feta en la Seu de Mallorca a preveres e religiosos* (cf. *Inventari...*, ATCA, XVIII (1999), 742, núm. 721), publicada en els *Sermons*, II, «Els Nostres Clàssics», B/1, 243-258): n'hi ha prou de comparar la significació de les cinc inclinacions profundes de l'oficiant amb cinc passos de la vida de Crist resumits en la pàgina 37, per adonar-nos que cap de les significacions no coincideix, més encara, que, per exemple, la segona inclinació profunda «després de l'ofertori, recorda la inclinació de Jesucrist quan va llavar els peus als seus deixebles» (37), i no té paral·lel en el sermó de mestre Vicent, que passa del moment tretzè, «que's acostava lo temps de la sua beneyta passió, e vench a la Cena molt secretament», al catorzè, «que isqué en l'ort de Jericó, e féu oració tres vegades a Déu lo Pare», sense fer cap menció del *Lavatori dels peus dels deixebles* (253). No en puc deduir que mestre Vicent no coneixia l'*Expositio de ordine misse*, del seu confrare valencià, però sí que en qualsevol cas no la utilitzà i encara menys no la seguí.

El resultat del bell llibre, a la recensió del qual estem a punt de posar punt final, és clarament positiu i tant els dos editors com les institucions que ens l'han posat a l'abast, mereixen una àmplia enhorabona; justament per això cal assenyalar petites tares, fins i tot perquè confirmen que les possibles objeccions no passen de marginals. I comencem pel cognom del copista, que en la línia cinquena del final de la pàgina 53, un servidor no lleigeixo ni 'Pomareda' ni 'Pomereda', sinó 'Pomaroda', detall que no veig esmentat enlloc; em fa estrany que el 1476 hom digui que l'incipit de l'*Expositio de ordine misse* és 'est fiendum' (34), quan la reproducció de la primera pàgina a la 91, diu, sense possibilitat d'error: 'Est sciendum', on la 's-' inicial no és llarga o amb cua com la inicial de 'sanctorum' en la línia següent; la línia 20 de la pàgina 40 acaba amb el mot 'Precepti', que deu haver d'ésser 'preceptis'; dues pàgines després, línia 2 del final, diu: 'In ista pars', suposo 'In ista parte'; i en la nota 26, línia 2, de la mateixa pàgina: '(possit) pluris aliis nominibus' < 'pluribus aliis nominibus'; i renuncio a seguir fent collita en aquest camp del llatí, perquè les mostres demostren la necessitat de dominar-lo més; però una pregunta em serà permesa: el 'terdecim' de la pàgina 43, núm. 9, significa tretze ('tredecim') o significa trenta ('ter decem'); de fet, 'terdecim' no l'he trobat al meu diccionari manual, on 'ter decies' significa 'trenta vegades'. En un llibre tan bell i ben presentat, aquestes faltes pesen més que en un volum vulgar.

Josep Perarnau

Eduard VIVES I TORO, *El's frares menors a les Terres de l'Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)*, dins «Recerca», 7 (2003), pp. 231-263.

Fra Francesc Eiximenis és documentat a Tortosa el 1397. El professor Eduard Vives, de la Universitat de Lleida, presenta una visió renovada d'un dels cenobis franciscans més importants de Catalunya en l'article dedicat al convent de framenors de Tortosa, «una comunitat força important, que es preocupava de la societat del seu temps i que posseïa un magnífic convent i també un destacat estudi» en paraules de l'autor.

L'article, la recerca i redacció del qual han estat realitzades amb l'ajuda d'una beca FI del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya, analitza l'origen i fundació del cenobi, la construcció del monestir i la història i vida de la comunitat *ad intra*, (organització, alimentació i vestuari, salut i formació dels frares) i *ad extra* (relacions de la comunitat amb el rei d'Aragó i la cort, amb la municipalitat i els ciutadans tortosins, amb els terciaris i eremites franciscans i amb la societat contemporània).

L'autor ha consultat la bibliografia tradicional i la més actual sobre el tema i ha fet una important recerca en els fons de documentació municipal existents a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre (AHCTE), això és, en els llibres de *Provisions, Clavari, Paeria i Vegueria, Consells, Actes Municipals, Testaments i Correspondència* del segle XIV.

El professor Vives té al davant els estudis relatius al convent franciscà publicats pel canonge Josep O'Callaghan (*Anales de Tortosa*, II [1887], 175-176; *Los conventos de Tortosa y las ermitas de su entorno* [1910], 7-8), Pastor y Lluís (*El solar de los frailes menores de Tortosa*, a «La Zuda», 106 [1922], 76-79, Almerich i Padró (*Les cases de religiosos a Tortosa* [1998], 21-22), Enric Bayerrri (*Historia de Tortosa y su comarca*, VII [1957], 541-542), Acuña (*Sant Francesc de Tortosa*, dins *L'Art Gòtic a Catalunya. Arquitectura. I* [2002], 202), Pere Sanahuja (*Historia Seráfica de la provincia de Cataluña* [1959], 96-97) i Jill Webster (*Els franciscans catalans a l'edat mitjana* [2000], 46-47 i 54-55), en fa una anàlisi crítica i, tot mostrant la confusió originada entorn de la data fundacional del convent, per a uns el 1267 (Sanahuja, Almerich), per a d'altres el 1279 (O'Callaghan), per a d'altres el 1248 (Pastor i Lluís, Webster), considera la més versemblant aquesta darrera (233-235).

A partir del document de donació del solar per al convent, feta per Ramon Puig, confirmada el 1248 per Raimunda, muller d'aquest, Vives situa el cenobi vora el camí de Tortosa a Tarragona, vora el promontori del Sitjar i el barranc d'Orleans, i el cementiri i església de Sant Joan del Camp, als afores de Tortosa. Aporta notícies de diferents fases constructives i d'ampliació del monestir i de l'església, d'algunes capelles que hi havia i de la intervenció del mestre piquer Durà, dels horts del convent, dels claustres, sagristia i orgue i dels mestres i obrers que tenien l'encàrrec de fer les obres de construcció i reparació i d'administrar-ne els comptes (236-242).

Vives presenta breument i elemental l'organització de la comunitat fixant l'atenció en els càrrecs —guardià, vicari o lloctinent del guardià, procurador—, en la condició triple dels conventuals —frares, novicis i llecs— i en els col·laboradors externs —barber, jardiner, hortolà, etc.— i posa amb Webster el nombre de menors residents de quinze a vint (242-243).

Analitza la incidència en la vida de la ciutat dels frares menors, inserits en el teixit urbà baixmedieval en l'època en què els municipis i els seus òrgans de govern s'estaven gestant, i les relacions estretes que tenien amb el rei, de qui rebien protecció, privilegis i donacions econòmiques i també l'encàrrec d'acollir-ne el cos per a sepultura com ho féu la reina Maria de Xipre, tercera esposa de Jaume II, en expressar la voluntat de ser inhumada al convent de Tortosa, si bé fou enterrada al de Barcelona (244-246).

Les relacions dels frares menors amb la universitat tortosina eren principalment les de beneficiaris, puix d'ella rebien suport econòmic i material per a la construcció i manteniment del monestir (250-252) i per al sosteniment de la comunitat amb motivació devocional, però també com un mitjà d'assegurar-se el municipi uns determinats serveis i fórmules alternatives a la jurisdicció eclesiàstica. Vives aporta molta documentació sobre els ajuts municipals a l'alimentació i vestuari dels frares, les pietances i aportacions especials de menjar per observar alguns frares de prestigi i la seva comitiva (246-250).

Un dels casos fou, l'any 1397, el del «reverent frare Francesch Exeminis, Maestre en Theologia, per ço com promès fer en la Ciutat als cuns sermons e foren-li trameses gallines, perdius, pa, vi blanc e vermell e peix, segons en Pere Correguo ne dóna compte per menut: II lliures XVIII sous», lliurades «dels béns de la universitat» (AHCTE, *Clavari 1397-1398*, núm. 34, caixa 11409, fol. 277 r.). Així mateix, la municipalitat donà 3 sous i 4 diners «an Pere Correguo qui feu portar los banchs a la esgleia dels frares menors lo jorn que prehica Maestre Francesch Exeminis e tornar los a la casa de la Ciutat» (*Ibidem*, fols. 125 r. i 227 r.).

Les atencions municipals incloïen la cura de la salut dels frares a càrrec dels metges i cirurgians que contractava la Ciutat i les almoines que donava per a socórrer els frares malalts destinades a pagar els fàrmacs necessaris i els trasllats de convent si calia (250).

Un apartat de l'article va dedicat a la formació dels frares i dels seus conciutadans a l'escola conventual que era regida per un lector de l'orde retribuït per la Ciutat en diners o en espècie. S'hi cursava Filosofia o Arts i Teologia, disciplines que després alguns frares, com Miquel Quintana, Ramon Vilanova i Nicolau Quiliç, també subvencionats, anaren a perfeccionar amb els graus de batxiller i de doctor als estudis generals de París, Òxford, Montpeller o Lleida. El municipi vetllava també per la formació religiosa i moral dels ciutadans i per això contractava o buscava per a ser destinats al convent de Tortosa alguns dels teòlegs més prestigiosos de manera que poguessin predicar assíduament i amb el major profit als veïns de la ciutat, i volia assegurar-se la disponibilitat de frares per a oïr confessions i recollir almoines per als pobres. La penúria de predicadors suficients era rebutjada per les autoritats municipals sota amenaça de retirar al convent la subvenció anual (252-258).

A canvi de la protecció i els ajuts de la Ciutat els franciscans cedien el monestir als paers i al consell per reunir-s'hi i l'església per celebrar-hi la missa de l'Esperit Sant el dia que el municipi escollia els oficials. El convent era també emprat per a la retenció d'hostatges com a garantia del pagament de deïbits i així ho féu la municipalitat tortosina el 1376 pel deute contret amb la ciutat de València per la compra d'uns blats. I els frares actuaven com a missatgers del municipi quan aquest els necessitava (255-256).

La notícia dels terciaris i eremites franciscans és genèrica i respon més a una suposició deduïda per l'autor de les notícies d'altres ciutats i convents que a informació documentada sobre el convent tortosí, puix aquesta apareix molt minsa, reduïda a una tal «Maria, serventa de Déu de la terça regla de sant Francesch», que el 1379 havia pelegrinat a Roma i obtingut del papa permís per visitar el Sant Sepulcre, i a Domènec Valls, germà de fra Guillem, "lo qual jau malalt a sancta Maria de la Aldeya on ell ha proposat fer son ermitatge", a qui la municipalitat de Tortosa donà dos florins el 1381 (258-259).

L'article es clou amb un Apèndix (259-263) que recull el llistat dels pares guardians del convent des de 1248 fins a 1400, el dels frares lectors des de 1340 a 1398 i el dels framenors mestres en Teologia que passaren per Tortosa des de 1366 fins a 1399, entre els quals hi ha Francesc Eiximenis l'any 1397. L'autor publica també en tres gràfics acompanyats dels quals respectius: 1) El total de les aportacions de la municipalitat de Tortosa al convent i als frares (1342-1399). 2) Els cafissos de gra concedits al convent (1338-1399). 3) Les donacions per al vestuari (1346-1399).

El treball de Vives i Toro, metòdic i rigorós, té l'interès de fer sortir a la llum una important documentació inèdita conservada als fons municipals de Tortosa i especialment les dues notícies relatives a mestre Francesc Eiximenis en el seu pas i actuació per la ciutat de l'Ebre.

Josep Alanyà i Roig

Ramon N. CORNET I ARBOIX i Marc TORRAS I SERRA, *El Receptari de Manresa. Estudi i transcripció*. (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 8) Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresana, 2005, 194 pp.

El Receptari de Manresa. Segle XIV. (Facsimil). (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 9) Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresana, 2005, 147 pp.

Des del seu volum inicial, aquest anuari (I (1982), 66-75) ha estat sensible a aquell gènere particular de texts que són les receptes de remeis, fins al punt que en el volum XI (1992), 289-328 donà a conèixer i posà a l'abast dels estudiosos tot el receptari del sabadellenc Joan Martina, conservat a la Biblioteca Inghimbertina de Carpentràs; ambdós casos tenen un comú denominador: les receptes pertanyen a la medicina popular.

Amb el *Receptari de Manresa* pugem a un graó superior, el de la medicina professional, ja que conté les fórmules elaborades per l'apotecari Bernat Despujol durant els anys 1347 i 1348. A diferència, però, dels dos esmentats, el de Manresa no és un receptari desconegut, car n'han parlat una bona rècula d'escriptors manresans: Lluís Comenge, que a les acaballes del segle XIX el presentà a la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, Leonci Soler i March, Francesc Puigpiqué, Oleguer Miró i Simeó Selga. Això no obstant, els dos volums que ens ocupen comporten una novetat fonamental, la d'haver posat tot el text a l'abast dels estudiosos, tant en reproducció facsimilar de les pàgines en el volum II, com en la transcripció completa del text en el primer, 105-184, precedida de la corresponent 'ratio editionis': n'hi ha prou de veure un moment les pàgines del volum segon per comprendre i valorar la feina i la condícia que hi ha darrere no sols de la transcripció del text, ans també de la identificació dels principis químics i de les matèries, mesures i formes galèniques emprades pels antics apotecaris; remarquem la dificultat de la lectura pel tipus d'escriptura, per les abreviatures de les substàncies i de les formes medicamentoses que només coneixien els apotecaris i els herboristes. La dita feina s'ha d'agrair al malaguanyat dr. Ramon N. Cornet i Arboix, suara traspasat, i a l'arxiver Marc Torras i Serra.

Ultra la transcripció del text, les notes i la bibliografia, el volum primer conté alguns estudis del *Receptari...*, pels quals coneixem els apotecaris de Manresa del segle XIV, els clients de l'apotecari Despujol, metges compresos, i, tema segurament més important, els components de les receptes, bo i diferenciant les drogues o components simples d'una banda, i els medicaments compostos, els preparats i les formes medicamentoses, de l'altra; fins i tot som informats de les monedes amb les quals els clients pagaren els remeis.

La primera constatació que fem és que en el *Receptari* trobem sobretot remeis naturals, especialment els obtinguts de les plantes, encara que també hi trobem components químics com el bórax (tetraborat sòdic decahidratat), l'or (per a daurar píndoles i com a tranquil·litzant), el betum de Judea, etc. Pensem, doncs, que l'apotecari Bernat Despujol feia servir una farmacopea senzilla, però eficient, a l'abast del poble en general.

Si analitzem el nombre de vegades que un component entra en la formulació de les dues-centes setanta-set receptes recollides en el receptari, veiem que algun és d'us molt freqüent mentre que d'altres no ho són tant. Entre els més usats trobem: el donzell (*Artemisia absinthium* L.), tònic i estomacal, usat en 36 receptes; l'agàric (*Polyporus officinalis*), laxant i purgant, usat en 28 receptes; l'anís, matafaluga (*Pimpinella anisum*), estomacal i carminatiu, usat en 68 receptes; l'or per daurar píndoles i com a tranquil·litzant usat en 20 receptes; la borraïna (*Borago officinalis*), diurètica i sudorífica, usada en 74 receptes; el brusc (*Ruscus aculeatus*), diurètic i aperitiu, usat en 27 receptes; la capil·lera o falzia (*Adiantum capillus veneris* L.), anti-tusígen, usada en 29 receptes; el senet (*Cassia obovata*), purgant, usada en 27 receptes; canya fístula (*Cassia fistula* L.), laxant o purgant, usada en 42 receptes; el corall (*Corallium nobile album o rubrum*), antihidropèsic, usat en 32 receptes; el gram (*Cynodon dactylon* P.), diurètic, emprat en 30 receptes; l'enciam (*Lactuca sativa* L.), sedant i refrescant, usat en 21 receptes; la malva (*Malva silvestris* L.), emol·lient, usada en 38 receptes; el fonoll marí (*Crithmum maritimum*), aperitiu i digestiu, usat en 35 receptes; el mercurial (*Mercurialis annua* L.), laxant i diurètic, usat en 35 receptes; l'ordi (*Hordeum vulgare* H.), astringent, usat en 24 receptes; el cascall (*Papaver somniferum* L.), analgèsic, usat en 24 receptes; el polipodi (*Polypodium vulgare* L.), laxant i colagog, usat en 32 receptes; la pruna (*Prunus domestica* L.), laxant, usada en 64 receptes; la rosa vermella (*Rosa canina* L.), astringent i diurètica, usada en 50 receptes; el sàndal (*Santalum album, musqueerini, indicus*), sudorífic, estimulant i anti-sèptic respiratori, usat en 59 receptes; i la viola (*Viola odorata* L.), antitussígena i expectorant, usada en 92 receptes.

D'entre els medicaments compostos destacarem per la seva major freqüència l'aigua de roses, els clisteris, les decoccions, els electuaris, les cataplasmes, els olis i els aixarops.

És sabut que a l'Edat Mitjana hi havia dues farmacopees: una 'ad usum' dels rics, i una altra que es feia servir per als pobres. La dels rics, oficial i ortodoxa, emprava components exòtics per a la preparació dels medicaments, dels que la triaca magna és un exemple paradigmàtic, puix arribava a tenir fins a seixanta components. D'aquests, alguns havien d'ésser

importats de països llunyans, com ara Egipte. L'altra, la dels pobres, en canvi, feia servir únicament les plantes tradicionalment conegudes com a remeieres, i que ja es troben ben descrites en el Dioscòrides. Ni cal dir que la farmacopea dels rics era cara i per això no estava a l'abast de tothom. A Catalunya, Arnau de Vilanova (s. XIII-XIV) i Ramon Llull (1235-1315) tots dos galenistes arabitzants, escriuen sobre farmàcia, especialment l'*Antidotarium* del primer. Molts dels clients manresans de l'apotecari Despujol devien pertànyer a la categoria dels pobres, però no li mancaven els rics, personificats en l'infant Jaume, germà del rei i comte d'Urgell.

La publicació que hem presentat als nostres lectors és la suma de dos factors: d'una base material, de categoria superior a allò que normalment s'ha conservat dels segles de la Baixa Edat Mitjana en el ram dels remeis, i d'un treball d'edició, que ha maldat a posar a l'abast dels estudiosos una transcripció fiable d'un text difícil i que n'ha volguda subratllar la pluralitat de camps d'estudi.

Tant els editors científics com les dues institucions manresanes o d'altres, que han assumit els costos de l'edició s'han fet mereixedores de la nostra gratitud.

Marcel Coromines Balletbò

Joan COSTA CATALÀ, *Nou Testament (Ms. Marmoutier, s.XIV)*, I i II, València, Real Academia de Cultura Valenciana 2002, 258 i 471 pp.

Ben conegut dels lectors d'ATCA (cf. vol. XVIII (1999), 829-832), l'autor se'ns fa altre cop present amb una edició de luxe dels dos volums indicats en el títol, el primer dels quals conté estudi i transcripció d'una part del manuscrit de París, BN, esp. 486, la de la traducció catalana del Nou Testament, una de les que han pervingut fins a l'actualitat.; el segon és reproducció facsimilar de part del mateix manuscrit (a partir d'ara 'Marmoutier'), feta a una tinta (negra), la qual cosa elimina la policromia del manuscrit en caplletres, decoració i rúbriques. bandejament no explicat enlloc. D'altra banda, a peu de pàgina del facsímil s'han introduït nombres que corresponen a la numeració de l'edició d'aquest facsímil. I si ja és prou anòmal introduir en un facsímil la numeració pròpia de l'edició que se'n fa, aquesta introducció en un primer moment pot induir confusió en el lector en considerar-la pròpia del manuscrit (que ja en té una en xifres aràbigues, al cantó dret de la cara recta de cada foli, allunyades de la caixa del text), l'anomalia en aquest cas és major perquè es dobla: els nombres són expressats en xifres llatines i amb lletra imitació de la gòtica; i són clarament inclosos dins la caixa del text, sense que tampoc aquesta irregularitat sigui enlloc esmentada.

El manuscrit Marmoutier consta de 313 folis, no tots reproduïts, car manquen els que hi ha entre 219-290 i 310-313. El primer grup d'omesos correspon a un llibre apòcrif, conegut com *Les edats de Jesucrist*, el segon a un altre apòcrif, l'*Epístola de Jesucrist*, sense que l'editor assenyali la immensa llacuna (24 % del manuscrit) no reproduïda.

Diguem, però, que la lectura de l'edició facsímil és clara i neta i té el mèrit primordial de posar a l'abast dels investigadors part d'un dels manuscrits capdals en la història de les traduccions bíbliques al català.

El primer volum conté estudi introductor i transcripció de la part reproduïda en el facsímil, la dels llibres canònics del Nou Testament: evangelis, fets d'apòstols, lletres paulines i canòniques i apocalipsi.

La introducció es divideix en quatre seccions: *El codex* (!), *El text*, *El llenguatge* i *Traduccions bíbliques* (!). Quant al primer apartat, no aporta cap informació més d'aquella que acull Samuel Berger dins *La Bible romane au Moyen Âge. Bibles provençales, vaudoises, catalanes, italiennes, castillanes et portugaises*, Ginebra, Slatkine Reprints 1977 (reimpresió), 97-98. Podem afegir a Berger-Costa algunes informacions: manca un foli als 313, que hauria d'anar entre els actuals 64-65 i correspon a *Lc IX, 8-48*; té sis folis en blanc i dos de guardes, en pergami; al f. 2r, amb lletra del segle XIX: «Not provençal, but catalan» i al mateix foli, escrit de mà

distinta: «Volume de 313 feuillets. Deux talons de feuillets arrachés, 64-65. Les feuillets 1 à 4, 310 à 312 sont blancs. Les feuillets 1 et 313 sont en parchemin. 8 octobre 1888», però no ens consta que manque al manuscrit cap foli que no siga el citat suara. Al cantó superior esquerre del foli, i de la mateixa mà de la nota en francès: «Espagnol, 486»; és de mà idèntica la numeració amb xifres àrabis al cantó superior dret del recte dels folis del manuscrit. Al cantó inferior dret: «Libri 110», potser classificació anterior del volum. Al lloc: «Iste liber est conventus S. Dominici de Mantua». No cal dir que Costa Català, la ideologia secessionista del qual entre valencià i català és coneguda, 'oblida' esmentar l'anotació anglesa del s. XIX.

El paper del còdex té diverses filigranes: corn de caça, pollastre i flor de lis damunt creu. Els folis són escrits, recto i verso, a dos corondells, de 27-29 línies, excepte l'*Epístola de Jesucrist*, que en té trenta-tres; aquest detall i el de la presència d'un colofó al final d'aquesta lletra i un altre a la fi de l'*Apocalípsi*, fa pensar que aquella fou afegida després de copiat el manuscrit, sempre per mà idèntica, car tot el volum és obra d'ella.

La lletra és del segle XIV. Hi ha caplletres a l'inici de cada capítol, que solen ocupar tres línies, llevat de les caplletres, indicadores del començament d'un llibre i n'ocupen sis; hi alternen els colors roig i blau, ornades amb filaments i motius florals de color violeta. En alguns folis apareixen (157v, 217r) pleques, que poden indicar un ús oral del text, També té algunes rúbriques.

El manuscrit era conservat a l'abadia de Marmoutier (Alsàcia), prop d'Estrasburg. Després pertangué a la família noble Lesdiguières, que possiblement el vengué al bibliòfil anglès lord Asburnham, part de la biblioteca del qual parà en la BN de París.

El més destacat de l'apartat següent de la introducció, *El text*, se centra en la idea de Costa Català que Marmoutier és un recull de traduccions diverses copiades dins un mateix manuscrit i que, dins aquest aplec, els evangelis són una traducció anterior a la resta del Nou Testament: aquestes idees són preses dels estudis de Berger i sobretot dels dos treballs del doctor Armand Puig i Tàrrach (*La Bíblia a Catalunya, València i les Illes fins al segle XV*, Tarragona, Institut Sant Fructuós 1998, i *Les traduccions catalanes medievals de la Bíblia*, dins *El text: lectures i història* (Scripta Biblica, 3), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Associació Bíblica de Catalunya 2001, 101-231), que han reprès de manera rigorosa l'estudi de les traduccions de la *Bíblia* a la nostra llengua durant l'Edat Mitjana i sostenen el projecte «Corpus Biblicum Catalanicum», encarregat de l'edició de totes aquestes traduccions, el primer volum de les quals és conegut dels nostres lectors per la recensió publicada en el volum XXII-XXIII (2004-2005), 572-575. Tot i l'evidència que les idees de Costa Català són extretes dels estudis del dr. Puig, no es pren la molèstia de citar-los enlloc.

Aquest apartat aporta una petita novetat: com a prova irrefutable que la traducció dels evangelis és anterior a la de la resta del *Nou Testament*, l'editor dóna una sèrie de dobles lèxics (,dicípol/dexeble', ,nit/nuyt', ,servici/servey'), en què el primer terme és predominant. Evidentment, no hi ha cap criteri lingüístic que avale que cap dels mots d'aquests dobles siguin anteriors a la parella que els acompanya. Això no obstant, Costa Català enceta un camí que pot donar fruit: la recerca de dobles en què una part d'aquest és preferent en una secció del manuscrit i l'altra part del doblet en l'altra secció. Així, en el cas del doblet ,dicípol/dexeble', el primer mot és absolutament dominant en els evangelis (99 %) i en els llibres apòcrifs (94 %) —no estudiats ací— (89 %), i ,dexeble' en la resta dels llibres neotestamentaris (100%). El mateix ocorre amb ,nit/nuyt': ,nit' és predominant en els evangelis (100%), mentre que ,nuyt' predomina en l'altra part (85%). El doblet ,servey/servici' no ens és gens útil, atès que ,servici' només compareix una vegada en el manuscrit.

Ara bé, més profitosos que els dobles lèxics són els morfossintàctics, tampoc no mencionats, els quals sí solen manifestar una seqüència temporal. Comptat i debatut, el verb ,haver', pel que fa al perfet, presenta en els evangelis i els apòcrifs un ús dominant de les flexions fortes i més antigues (ell ,hac', ells ,hagren'): 71 % i 76 %, respectivament; en canvi, la resta del Nou Testament prefereix les flexions febles, més modernes (ell ,hagué', ells ,hagueren': en concret, són el 91 % de les formes recollides). El verb ,venir' presenta el mateix cas: les fle-

xions fortes són predominants en els evangelis (75 %) i apòcrifs (75 %) i els febles en la resta (95 %). Tot sembla insinuar que —tal com indicava el doctor Puig en els estudis esmentats— efectivament els evangelis i, a més, els apòcrifs, són una traducció lingüísticament més antiga que la resta del *Nou Testament*. No és estrany, doncs, que aqueixos llibres apòcrifs (*Edats* i *Epístola de Jesucrist*) s'hagen traduït en una època pròxima al trasllat dels evangelis, atès el seu tarannà: les *Edats* són la suma de l'*Evangelí de Nicodem*, del *Pseudo-Mateu* i d'altres narracions apòcrifes que miraven de completar les llacunes que deixava el text evangèlic (infància de Jesús, d'on provenia de fusta de la creu, quina era la natura de Judes Iscariot, etc.); l'*Epístola*, així mateix, és una crida a la conversió, trobada «sobra l'autar de sant Pere en la ciutat de Jerusalem, escrita en huna taula de péra marbra» (f. 307r) i escrita pel mateix Jesucrist, que podria servir de magnífic colofó a la traducció evangèlica i dels llibres apòcrifs esmentats amb anterioritat.

Absolutament inefable és l'acabament d'aquest apartat de Costa Català: «Les implicacions lingüístiques que contenen estes singularitats [els dobles lèxics] dels quatre Evangelis les deixem a la consideració del lector avisat o un poc entès en les diferències que separen el català del valencià» (9), pòrtic del següent apartat, *El llenguatge* (9-14), autèntic desfici d'estudi lingüístic.

Abans de continuar l'anàlisi d'aquest apartat reproduiré ací les conclusions d'un treball sobre la llengua de Marmoutier, que vaig confegir pels volts de 2004, encara en premsa: *La llengua del Nou Testament al manuscrit Marmoutier*, dins «Actes del XIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes», Barcelona i Girona, PAM i Universitat 2006. Aquest manuscrit presenta una certa antiguitat de l'estrat lingüístic, de la qual dóna compte el manteniment de la ,jod' en els derivats de NOCTE i LACTE, la sonoritat d'alguns fonemes oclusius en posició final de mot o en síl·laba travada, la conservació quasi sistemàtica de la ,z' derivada de D, C^{ei} i TI intervocàliques (,descrezens', *Mt* VII, 6; ,crezens', *Mt* VIII, 26; ,crensenza', *Mt* XIII, 58; ,gazardó', *Mt* VI, 1; ,presicador', *IIIm* I, 11; ,nèdeses, nèdesa', *Tt* I, 15; ,prezaren', *Mt* XXVII, 9; ,meinsprezen'; ,apostizó', *Edats*, VI, 95; ,sarrazí', *Edats*, VII, 20), i sobretot les concomitancies d'estil i hàbits escripturístics amb obres d'àmbit septentrional de la fi del segle XIII (les *Vides de sants...* i els *Diàlegs de sant Gregori*), detalls que fan situar la llengua d'aquest manuscrit en el primer terç del segle XIV; almenys no deu sobremuntar el llindar de la mitjanja d'aquest segle.

Justament aqueixos textos que pertanyen al nord-oriental del domini lingüístic oferiren els indicis per a localitzar i situar la traducció de Marmoutier entre els dialectes d'aqueixa zona. Els occitanismes gràfics (,totz'), fonètics (,coutel', ,autra') i sobretot lèxics (,maysó', *Mt* XIX, 29; ,faysó', *Edats*, LV, 14; ,bo_a', *iCor* VI, 7; ,baysar', *iCor* XVI, 20; ,apostizó', *Edats*, VI, 96; ,arma', *Lc* XVII, 33; ,cabaledura', *iPe* III, 3; ,clavels', *Jn* XX, 25; ,conglap', *Ap* VIII, 7; ,forfet', *Lc* XXIII, 41, etc.), remetien el text a una àrea de transició entre la llengua d'oc i el català. La centralització de la ,e' tant en síl·laba tònica com en àtona (,gràcias', *Lc* XVII, 18; ,eletas', *iCor* I, 28; ,ragion', *Mt* II, 12; ,andemà', *Ac* X, 23; ,ancara', *ApPròleg* 15; ,aspacialment', *ApPròleg* 50; ,tote', *Lc* XXIII, 5; ,perpatual', *Jn* V, 39; ,plegut', *He* X, 6; ,quarie/queria', *Rm* XI, 7; ,paca/peca', *Jn* III, 8; ,aman', *IIJn* 13; ,vas/vers', *Mt* IV, 15; ,drata', *Ac* VII, 55; ,pravara', *He* VII, 13; ,envaga', *Tt* III, 3; ,prasa', *Col* II, 14; ,aprases' *IIIm* II, 16; ,rapranen', *Tt* I, 9; ,vatla' *IIIm* IV, 5; ,aparaxen', *He* XI, 1; ,aparagren' *Ac* XXVII, 20; ,fax/feix', *Ac* XXVIII, 3; ,teratràmol' *Ac*, XVI, 25, etc.), la inestabilitat del sistema àton en general, unit al manteniment de ,e' en els derivats de NASCERE i certes monofongacions pròpies del bloc oriental (,Pol', *LcProl* 2; ,tors', *He* IX, 13; ,gorniment', *Ef* VI, 14; ,gordats', *Fl* III, 2; ,goriren', *He* XI, 34; ,gorits', *Ac* V, 16; ,cortera', *Mc* IV, 21; ,cortero', *Lc* XXI, 1; ,ayga', *Mt*, III, 11; ,gardó', *Lc* XVIII, 30; ,lenga', *Mc* VII, 33; ,castió', *Ac* XV, 2; ,cal', *iPe* III, 13; ,calque', *Rm* II, 1), ajusten molt més la demarcació del text.

Les proves determinants de la vinculació d'aquest manuscrit al dialecte rossellonès emanen de diferents parts: fonèticament, el tancament ,e' < ,i' en contacte amb una consonant palatal (,argilagues', *Mt* VII, 16; ,girmans', *Edats* LX, 149; ,sinyarà', *Jn* XXI, 16-17; ,ciyim', *Ac* XXVII, 17; ,ypocricia', *ITim* IV, 2; ,sirventes', *Ac* II, 18; ,lixat', *Ac* II, 31) i la reducció dels plurals ,-ns' > ,-s' en mots aguts (,ascorpís', ,ses') remetien ja a aquest dialecte. Pel que fa a la

morfosintaxi, el manteniment de la *-n-* etimològica en el singular d'alguns mots (*,raon'*, *He* XIII, 17; *,plen'*, *AcPròleg* 6; *,setèn'*, *Mt* XXII, 26; *,gardon'*, *ApPròleg* 44; *,fin'*, *ApPròleg* 45; *,son/so'*, *Ap* IV, 1; *,vin'*, *Ap* VI, 6, etc. i un bon nombre de mots derivats del sufix *-ITIONE*: *,radempcion'*, *Lc* I, 69; *,demanacion'*, *Lc* II, 34; *,oracion'*, *Jn* IV, 21; *,corupcion'*, *Jn* VIII, 21; *,acepcion'*, *Jm* II, 1), l'aparició esporàdica de l'article salat, els imperatius de segona persona singular en *,-i'* (*,vi'*, *Ac* VII, 34; *,estín'*, *Mc* III, 5; *,entín'*, *II^{Tim}* II, 7; *,mit'*, *Jn* XX, 27; *,obri'*, *Edats* XLII, 55; *,prin'*, *Mt* III, 13; *,rit'*, *Lc* XVI, 6; *,saguix'*, *Lc* XVIII, 22), igual com les flexions de primera persona singular del present també en *,-i'*, i sobretot l'aparició de l'adjectiu possessiu *,seua'* (la primera documentació que es coneix d'aquesta forma l'arplega Coromines en les *Vides de sants* del Rosselló, on encara hui són les formes pròpies del seu dialecte), emplacen el text directament al rossellonès. Els casos d'occitanismes i de rossellonesismes lèxics no fan més que corroborar aquesta hipòtesi.

Això no obstant, Costa Català intenta justificar una procedència valenciana del text a partir de la llengua del manuscrit, i no pot menys que veure «paraules i expressions del més pur i exclusiu valencià» (9), una «extraordinària abundància de variants, paraules i locucions d'un pujat color valencià» (12) o «locucions d'un pur sabor valencià» (13). Val a dir que aqueixa *,genuïnitat'* no és tal, i tot el conjunt lèxic que hi aplega (bandeja o fa un batibull juntament amb els aspectes fonètics i morfosintàctics) pertany al corpus general del català medieval, com veurem tot seguit.

Costa Català divideix aquest apartat en cinc subapartats, sempre, com s'ha dit, atenent al lèxic: *,Galicismes'*, *,Occitanismes'*, *,Castellanismes'*, *,Catalanismes'* i *,Valencianismes'*. Tot i que nosaltres podríem considerar com un únic bloc els dos primers subapartats —sobretot en el primer terç del XIV—, Joan Costa fila massa prim i comet errors en considerar un mot com *,fontane'* un gal·licisme, o la variant antiga *,nuyt'*; així mateix, les formes etimològiques *,malaut'* o *,gauta'* són considerades com a injustificats occitanismes. Inefable és el subapartat *,Castellanismes'*, on considera castellanès (recordem, en un text rossellonès de començaments del XIV!) flexions verbals medievals com *,queria* (pidolava), *,iràs'*, *,caer'*, cultismes com *,arar'*, *,arena'*, *,mandar'*, *,enferma'*, *,conquistar'*; occitanismes i rossellonesismes com *,confines'*, *,desia* (deia) i variants antigues com *,dexendre'* o *,maravilar'*... En el subapartat següent, *,Catalanismes'*, l'autor palesa «la constant indiferenciació entre la *,a'* i la *,e'*, no solament entre les síl·labes atones, sino de tant en tant també en les tòniques» o el fet que apareguen abstractes amb el sufix *,-esa'*.

Per últim, el subapartat *,Valencianismes'* (12-14) és el que més mira de justificar la procedència valenciana del text: el fet que es reculla en el manuscrit la preposició circumstancial de lloc *,en'* en compte de *,a'*, la preposició de companyia *,en'* en lloc de *,ab'*, i un predomini dels abstractes en *,-ea'* en lloc de *,-esa'* (un 41 % contra un 59 %, percentatges que no ofereix Costa Català i que són equivalents als aplegats en les *Vides de sants rosselloneses* i en obres de Lluïll), són prou per a concloure que aquestes característiques «marquen de ben pronte una clara diferència entre la llengua valenciana i la catalana» (12). Val a dir que en tots els casos on la *Vulgata* té la preposició llatina *,in'* (els casos que ell resumeix) invariablement es tradueix en Marmoutier per *,en'*. A continuació, Joan Costa dona un reguitzell de mots i oracions que pretén només valencians, sense absolutament cap fonament. El súmmum, però, arriba quan rebla la clau de la seua argumentació amb les traduccions que ofereix el nostre manuscrit del Tres-cents de *,anethum'* per *,aròs'* (*Mt* XXIII, 23) i *,sindonem'* per *,seda'* (*Mc* XV, 46), ja que són «productes típicament valencians» (14). Malauradament per a Costa, l'arros només començaria a cultivar-se a València en el segle XVII, i en el segle XVIII s'entetà i es generalitzà el conreu dels cucs de morera, els capolls dels quals donaren tants bons guanys al regne. D'altra banda, i per a finalitzar ja amb aquesta munió de destrellats, un detall ben curiós: entre aquells mots «únicament» valencians no recull enlloc el possessiu *,seua'* (*Ac* IV, 32).

Tot i les abrandades defenses de la valencianitat del text, el mateix Joan Costa no les té totes, i de tant en tant ens ofereix vacil·lacions del tipus: «L'autor de la traducció pareix conscient de la diversitat lingüística sobre una bàsica unitat d'origen dins dels territoris de la

Corona d'Arago» (9); o «En ultim terme la traducció està, a lo que pareix, deliberadament orientada a possibles lectors tant valencians com procedents de l'altra banda de l'Ebre» (9); o que els mots de la traducció són «simplement paraules que formaven part del vocabulari corrent de l'època a una i altra banda del Pirineu oriental» (10). Ja ho pot ben assegurar. I de retop, amb l'afirmació sense cap fonament que el text és valencià (quan en realitat, com s'ha vist, és rossellonès) no ha fet més que confirmar la unitat d'una llengua que es parla des de Perpinyà fins a Alacant.

El darrer apartat de la introducció, «Traduccions bíbliques» (15-20), no aporta res de nou que no hagi estat recollit ja pels estudis de Samuel Berger i Armand Puig. De més a més, mira de justificar les traduccions errònies de la *Bible du XIIIè siècle* a partir d'aquelles de Marmoutier (16), amb la tesi que la traducció francesa dependria de la catalana! El doctor Puig ha demostrat a bastament quin és el ‚stemma codicum‘ de les traduccions medievals del *Nou Testament* a *Les traduccions catalanes...* (212-219): les catalanes mostren una clara dependència de les occitanes i una forta influència de la traducció francesa, de cap de les maneres a l'inrevés. També ací Costa demostra el caràcter de les seves investigacions quan parla de les traduccions que ell anomena «inexactes», i menciona que la traducció d'Ap XXII, 17, «Spiritus et sponsa» és «l'aspòs e la esposa»; Costa diu: «El dit error no pot ni deuen atribuir-se simplement a influència de traduccions primeres, com yo mateix havia fet en un principi, sino [...] als manuscrits que corrien de la Vulgata». Efectivament, açò ja li ho féu notar el doctor Armand Puig en una recensió (ATCA, XVIII (1999), 829-833), a l'edició que Costa elaborà del *Salteri* de la Seu de València, però ell no té la delicadesa de mencionar-ne la font.

L'apèndix d'aquesta introducció, amb l'acarament de fragments de Marmoutier amb l'altra versió de la mateixa traducció catalana que s'aplega en el manuscrit conegut com a Peiresc (París, BN, esp. 4), no aporta tampoc cap novetat que no hagués indicat Berger.

Pel que fa a l'últim aspecte que comentarem, el de la transcripció, cal assenyalar que és prou correcta i cenyida a l'original, a cavall entre una edició paleogràfica i una filològica. Això no obstant, ni assenyala els folis inicials del manuscrit ni divideix el text bíblic en capítols i versets, com correspon a qualsevol edició bíblica actual, cosa que dificulta la recerca d'informació, sobretot atenen al fet que totes les citacions lèxiques i fraseològiques de la seua introducció són ressenyades a partir de les coordenades llibre-capítol-verset (p. e., *Jn* I, 3), pròpies de l'estudi de la *Bíblia*. Així mateix, el transcriptor sovint esmena el text ‚motu proprio‘, sense indicar la lliçó original del manuscrit, així, ara com ara, en *Rm* XIV, 3 (f. 111r), la lliçó del còdex és ‚nom‘, però Costa Català esmena el text en ‚no-n‘ (p. 137); igualment, en *Rm* XIV, 4, és clarament ‚can‘, que canvia per ‚cau‘. D'altra banda, violant el seu propi criteri, deixa per esmenar lliçons, com en *Ga* II, 13 (f. 135r), on deixa ‚faximent‘ i no el canvia per ‚fayiment/fet‘, mot que apareix freqüentment al llarg del manuscrit; o en *Ga* II, 20, en què apareix l'abreviatura de l'antropònim ‚Jacme‘ i transcriu, literalment, ‚iamc‘ (p. 161). Tot i això, insistisc, la transcripció és molt útil.

Tal com el pacient lector ha pogut entendre, aquest estudi és un dels exemples més evidents de com la ideologia secessionista i blavera (aquella que, a València, propugna una separació entre un suposat idioma valencià i el català de Catalunya i les Balears) pot arribar a influir en un aparent estudi filològic, car en la introducció i suposat estudi del llibre que ens ocupa constatem que l'esmentada ideologia ha conduït a negar o a qüestionar obvietats per a encabir-les dins els seus prejudicis, la qual cosa provoca que aquest ‚estudi‘ oscil·le entre la hilaritat i la commiseració.

En sumes, aquesta edició ofereix als estudiosos l'oportunitat de conèixer de primera mà, per mitjà del facsímil, una bona part d'un dels manuscrits bíblics catalans més antics. Si prescindim de l'ominosa introducció que encapçala la transcripció de Marmoutier, confegida a base de prejudicis lingüístics i plagis a dojo d'estudis anteriors —sense citar-hi, per descomptat, la font—, la transcripció ací publicada pot ajudar, a l'espera de la que elaborà el «Corpus Biblicum Catalanicum», en l'estudi de les traduccions bíbliques catalanes del *Nou Testament*.

Costums de Girona, de Tomàs MIERES, edició d'Antoni COBOS FAJARDO, Girona, CCCG Edicions 2001, 272 pp.

La reproducció del títol de la portada no dona indicacions suficients sobre el que ha volgut oferir l'autor, professor de llatí a Ensenyament Secundari, segons diu una de les solapes del llibre. Es tracta, de fet, d'una edició crítica de la compilació consuetudinària gironina de Tomàs Mieres. Confessarem d'antuvi que, quan vam veure el volum en una coneguda llibreria gironina i després d'una primera ullada, ens va venir tot d'una a la memòria l'estranya fortuna bibliogràfica d'aquest recull jurídic, per tants conceptes interessant. Durant el segle XX ha estat objecte de quatre edicions i d'una bibliografia no pas mins. Ens afanyarem a dir que sempre havíem pensat que els estudis i l'edició dels vells textos consuetudinaris gironins duta a terme per l'enyorat Josep Maria Pons i Guri, mestre i amic recentment traspasat, tenien un caràcter gairebé definitiu. Per això, davant la proposta de Cobos Fajardo, el primer moviment era més aviat preventiu, perquè ja se sap que el pre-judici precedeix el judici almenys en el temps, i ben sovint també en la força, encara que totes dues precedències siguin grauites i, en el fons, injustificades.

En efecte, l'edició de Pons i Guri dels *Costums de Girona* coronava un segle de tempteigs i estudis sobre aquesta col·lecció de dret local. Abans de l'edició ponciana, hom havia arribat a distingir dos estadis en la redacció dels *Costums*, un de primitiu i el que va fixar Mieres. A més, i com és natural, durant aquells cent anys anteriors hom havia anat descobrint i valorant els diversos manuscrits, tant de la col·lecció primitiva com de la compilació mieresiana. Cots i Gorchs coneixia tres mss. llatins de la primitiva compilació i un de català, que ja havia atret la curiositat d'Eduardo de Hinojosa i havia estat editat per Galo Sánchez (1926); de la compilació de Mieres eren vuit els mss. recensionats per Cots (1929), de manera que hi havia un progrés creixent en l'aproximació al text, des de la ja llunyana primera edició (i encara d'un text tardà!) d'Artur Corbella l'any 1919 als «Estudis Universitaris Catalans». Pons i Guri coneixia sis manuscrits llatins i el ms. català de la primitiva col·lecció i dotze mss. de la compilació de Mieres. L'edició ponciana dels mss. de la compilació primitiva és un model de treball i d'amor als textos jurídics antics. Per primera vegada era editat críticament aquell text venerable, prenent com a base el ms. 706 de la BC, descobert per Pons, i, a més, eren transcrits també les parts afegides que figuren en els mss. posteriors, de manera que l'edició de Pons, ultra identificar les fonts de l'articulat, oferia una imatge vívida i plàstica del desenvolupament escrit d'aquell vell dret, que pervivia en una societat dinàmica, on els bisbes, els jutges i les diverses classes socials en presència jugaven papers contrastats i eren influïts per corrents ideològics i específicament jurídics de naturalesa diversa. La compilació de Tomàs Mieres, que fixava i immobilitzava ja per sempre el text dels *Costums*, també era oferta en edició crítica i donant les correspondències bàsiques amb l'articulat de la col·lecció primitiva. Tothom qui ha hagut de treballar en documentació medieval gironina ha tingut ocasió de verificar fins a quin punt l'edició de Pons era un instrument de treball indispensable, de resultats precisos i preciosos, d'agraïment impossible. D'altra banda, la sòlida cultura documental de Pons, aliada amb els seus coneixements d'història del dret, li havien permès de seguir el rastre del treball d'alguns dels juristes medievals que van tenir un paper decisiu en la formació i en la formulació del dret consuetudinari gironí. Realment, l'obra de Pons i Guri semblava un punt i final.

Però no ho era. Justament, en una primera valoració del treball de Cobos Fajardo, Josep Maria Marquès i Planagumà posava el dit a la llaga en la qüestió dels títols o rúbriques amb les quals, llevat d'alguns articles, Mieres encapçalava la seva compilació. Els encapçalaments de Mieres eren provocatius, en el sentit que intentaven relacionar l'articulat del costumari gironí amb un món jurídic, el del dret comú, amb el qual presentaven més d'una conspícua diferència. Marquès feia evident, doncs, que no tot estava dit a propòsit de la compilació de Mieres, un jurista tan gloriós com poc estudiat i mancat de les edicions indispensables, però cal suposar que tot vindrà un dia o un altre.

Tampoc no era tancada la qüestió sempre candent, a Catalunya, de l'ecdòtica textual. Cobos Fajardo coneix tres manuscrits més dels *Costums*: el còdex de Vilamacolum, propietat

de la família Geli, datat el 1535, el ms. 61 de la Biblioteca de Peralada, dels segles XVII-XVIII, i el ms. de l'Arxiu Diocesà de Girona 23c. El primer és un còdex empordanès cent per cent, els altres dos semblen provenir de la ciutat de Girona. No n'hi haurà encara algun altre en aquest bisbat complex i secret, on els papers han anat amunt i avall o estan immobilitzats sense la disciplina i el control que els escaurien? L'escorcoll a fons dels arxius patrimonials familiars gironins tot just ha començat. Seria gens estrany que, sencers o fragmentaris, apareguessin nous testimonis dels venerables *Costums*? Afegim-hi la qüestió dels esments jurisprudencials de l'època moderna, terreny pràcticament inexplorat, que hauria de donar la clau per a captar la permanència o l'obsolescència del costumari gironí, i no només a partir del triomf dels remences. Perquè una determinada tradició manuscrita també és indicadora de l'evolució de les mentalitats i del pes que en la vida social conserven o perden determinades institucions jurídiques, lligades a realitats de poder econòmic i social ben identificables i canviants al llarg dels temps.

Per tant, una nova edició crítica era possible, si no imperiosament desitjable, i Cobos Fajardo ho feia palès en la mesura que es plantejava per primera vegada, que sapiguem, la necessitat de fixar un stemma rigorós de la compilació mieresiana, assenyaladament després de l'aparició de tres testimonis nous. En aquest aspecte, cal valorar positivament l'anàlisi al qual Cobos Fajardo ha sotmès els manuscrits, encara que sense donar-ne una descripció completa, ponderant l'època de llur escriptura, les mans que hi intervenen, els encapçalaments o rúbriques que contenen i distribuint-los en dues famílies, la segona de les quals formada per un grup i dos subarquetips. Ha estat criticada per Josep Maria Marquès la suposició que el manuscrit de l'ADG, conegut com la *Molassa*, no és el pare d'un dels dos subarquetips que proposa, l'assenyalat amb la lletra Z. Abans de prendre partit en tal qüestió, potser caldria fer dues observacions. La primera és que una bona descripció codicològica dels manuscrits és un instrument, si no indispensable, molt oportú per tal de situar cada testimoni en el seu *Sitz im Leben*, i això pot orientar moltíssim en la qüestió sempre quelcom ambigua de llur filiació.

La segona és que hi ha prou indicis en les notes de Cobos Fajardo per a comprendre que la cúria eclesiàstica gironina era el lloc on es custodiaven els manuscrits diguem-ne fefaents dels *Costums*, abans i després de la Sentència de Guadalupe. Això té la seva importància, atès el paper jugat pel bisbat de Girona en tota la qüestió remença. No seria possible de relacionar el manuscrit de l'Escorial (E), que pertangué a Antoni Agostí, amb la cúria gironina? Volem dir: En la materialitat del ms. E no hi ha cap indicatiu objectiu que permeti establir aquesta relació? Donant per vàlid el stemma proposat per Cobos Fajardo a base de la ponderació de les variants, assenyalaríem la conveniència de procedir a una anàlisi codicològica formal dels quinze mss. recensionats per l'autor, en la qual prendria *també* un rol apreciable la ponderació dels esments d'alguns costums de la compilació primitiva posats en els marges d'alguns dels mss. de la compilació de Mieres. Els esments marginals rarament solen ésser desintencionats: aclarir llur sentit forma part de la comprensió de la vida d'un text, i sovint els detalls de la vida d'un text poden orientar per a comprendre la vida d'altres testimonis relacionats amb aquell. Aquestes observacions no són en desmereixement del treball de Cobos Fajardo, que no s'havia proposat una anàlisi com la que ens permetem d'evocar. Són la conseqüència lògica de les utilitats reportades per la seva investigació, si és veritat que una investigació s'acaba quan apareixen problemes que en demanen una altra. I aquest és el cas de l'edició present dels *Costums de Girona*.

El text és donat en la seva edició crítica i en traducció catalana. Sota el text llatí hi ha l'aparat de variants. Sota el text català hi ha referències a la compilació primitiva, a les gloses dels manuscrits i a textos de juristes catalans. Un nombre important de gloses dels mss. són editades a les pàgines 213-272. Posades en aparat específic sota el text llatí, diferent de l'aparat crític, haurien donat un altre aire a l'edició. Però no voldríem referir-nos a detalls d'aquesta mena; alguns ja han estat criticats per Marquès i admesos per Cobos Fajardo, en un estil de polèmica més aviat vivaç. Pot contribuir a la utilitat general situar-se en un altre ordre de coses.

Qualsevol que hagi treballat poc o molt amb els *Costums de Girona* sap que aquest costumari va prendre una part de la fesomia amb què nosaltres el coneixem gràcies a la jurisprudència dels jutges i dels bisbes, ben abans que apareguessin costums escrits. Ara bé, l'ADG és pobre de sentències judicials d'època medieval. Per tant, i llevat dels pocs casos en els quals els mss., directament o a través de glosses, informen sobre algun *indicatum* concret, és molt difícil de fer-se una idea exacta de la incidència humana en la vida mateixa de les institucions reflectides en els *Costums*, i, per tant, de la conflictivitat social explícita o latent que hi ha en llur articulat i del partit que prenien a llur esguard els diversos actors de la vida social: senyors, sotmesos, jutges, advocats. Mieres deixa ben clara la seva opinió sobre alguns aspectes dels costums, i àdhuc sobre el seu conjunt, però Mieres és el darrer compilador i l'immobilitzador d'aquest dret consuetudinari, que amb les conseqüències del conflicte remença quedarà profundament modificat. Per tant, no és molt clar tot d'una en quin sentit els *Costums* són una font històrica. Ja Pons i Guri i alguns dels seus predecessors havien excavat prou en la documentació per poder assenyalar que determinats costums no eren res més que una extensió a Girona del *Recognoverunt proceres* o que derivaven de privilegis concedits a la ciutat pel rei. Per llur banda, també els bisbes obtenien privilegis reials. De manera que els *Costums* arriben a l'escriptura en un marc social i legal sensiblement complicat, on la sentència del jutge pot ésser decisiva per a llimar o fixar un aspecte jurídic, el qual s'incorporarà a l'articulat que nosaltres coneixem, de forma més o menys anònima. Ara bé, si dèiem que l'ADG és pobre en sentències judicials medievals, no ho és pas en documentació social, i les lletres que el bisbe de Girona escriu en tant que senyor feudal reflecteixen amb diafanitat la vigència dels *Costums*. L'exhumació sistemàtica d'aquesta documentació i la seva publicació tal vegada imminent servirà per a entreveure el rol social dels *Costums*, per a conèixer millor alguns dels juristes gironins que hi són esmentats i per a copsar, a voltes en tota la seva cruesa, les tensions socials que aquest costumari jurídic pretenia regular.

No gosaríem insinuar amb això que els *Costums* només es poden entendre gràcies a una documentació que encara no ha estat publicada. També es poden entendre mitjançant una rigorosa comparació amb el dret comú i amb les disposicions legals de les Corts catalanes, a partir del moment que aquestes funcionen. El recurs a les constitucions sinodals gironines podrà ésser oportú, en algun cas (Berenguer de Cruïlles) obligatori. En aquests aspectes, l'edició de Cobos Fajardo serà susceptible de millora, i ho diem no per a desvalorar-la, sinó per assenyalar uns camps d'investigació adjacents que en el seu treball ni tan sols no han pogut ésser tinguts en compte.

Sigui'ns permès de formular una queixa explícita, no imputable només a l'autor de l'edició, sinó a una mentalitat editorial particularment perniciosa, perquè contribueix a devaluar el treball de mèrit: es troben a faltar en una edició d'aquest tipus els índexs indispensables de noms, de matèries, potser de llocs, potser també de textos citats. Aquests índexs fan manejable l'edició de Pons i Guri, impracticable la de Cobos Fajardo, i és una veritable llàstima. Hauria de quedar molt clar que no volem dir una cosa per altra. No volem dir que l'edició dels *Costums de Girona* de Cobos no té valor perquè no té índexs. Volem dir que tot allò que té de valor, que tot allò que conté i que necessàriament ha de servir perquè els *Costums* continuïn essent estudiats i cada vegada més ben compresos en el futur tindrà una menor accessibilitat per culpa de la manca d'índexs.

Jaume de Puig i Oliver

Miquel NAVARRO SORNÍ, *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada* (Colección 'Minor', 13), València, Ajuntament de València 2003, 284 pp.

El tema, ple d'espines per a l'investigador honest, del capteniment de les personalitats representatives de l'Església catòlica en relació a la o a les croades, té ultra el de l'origen d'aquelles incursions bèl·liques i d'alguna de les seves manifestacions, com la ,croada dels

infants', dos grans punts que mereixen particular atenció: el de la reacció a la caiguda de Sant Joan d'Acre el 1291 i el de la pèrdua de Constantinoble el 1453. Això sol ja indica com n'és de llèpola la reconstrucció que l'amic Miquel Navarro ens ofereix sobre la reacció del primer dels papes Borja davant la segona d'aquelles dues situacions; i ja per començar ens diu que el present llibre és una revisió abreujada del darrer capítol de la seva tesi doctoral, defensada el 2001 davant la Facultat d'Història Eclesiàstica de la Pontifícia Universitat Gregoriana (Roma).

Les pàgines que informen de les fonts, tant arxivístiques com impreses, en les quals el dr. Navarro ha cercada documentació (231-246), i de la bibliografia (247-278), no sols aplegada, sinó realment sormesa a anàlisi crítica, certifiquen al possible lector que les pàgines que té davant els ulls són fruit d'un treball de debó seriós i exigent.

Aquestes pàgines comencen exposant les dues parts de la tesi (11-13), dedicada la primera a reconstruir la trajectòria pública d'Alfons de Borja abans d'ésser papa i la segona als pocs anys que durà el seu pontificat i a la seva dedicació tant personal com pública i política a la reconquesta de Constantinoble; ja sabem que el llibre que tenim a les mans és revisió del darrer capítol d'aquesta segona part.

Com si es tractés d'una extensió de les *Vides paral·leles* de Plutarc fins als moments madurs de l'Umanesimo italià, des del llindar del present llibre ens trobem amb una exposició de les respectives posicions de Calixt III i d'Alfons Trastámara davant la croada en començar el pontificat del primer, tres anys després de perduda Constantinoble; el papa, des del primer moment del pontificat féu vot davant Déu de no recensar mentre sota l'impuls i direcció seva la cristiandat no hagués recuperat Constantinoble, sense excloure que l'impuls podia conduir a la reconquesta de Terra Santa; i els observadors contemporanis, 'nemine discrepante', confirmen que aquell objectiu era per al papa Borja font d'un autèntic desfici; el rei Alfons, en canvi, s'omplí constantment la boca de croada, es creà la figura del gran col·laborador, si ja no del 'condottiere' insubstituïble, però en realitat la seva croada no passava d'ésser un tapabruts de la pròpia política defensiva del regne de Nàpols i expansionista tan enllà dels Balcans com fos possible, començant per Albània i arribant a i fortificant l'illot de Kastellòrizo (en aquesta mateixa secció de recensions, vegeu sobre aquest illot la del dr. Kiesewetter al llibre de Daniel Duran i Duelt), conquerit, ni que fos enemistant-se amb Venècia com si hom pogués pensar seriosament a actuar en la Mediterrània oriental sense la col·laboració dels venecians (63), gràcies al pirata català Bernat de Vilamarí. De fet, la lluita entre Venècia i el rei Trastámara entorn d'Albània obtingué el resultat de distanciar el papa dels plans del rei Alfons, atesa la nul·la col·laboració que els estats italians estaven disposats a oferir a un pla de croada que, passant per Albània obligués a actuar a favor d'una de les dues parts contraposades (15-79).

Qualsevol que hagués estat la línia directiva de la croada, l'estol marítim era indispensable i, vista impossible ja al final del primer any de pontificat, 1455, la col·laboració de venecians i del rei Alfons, Calixt III, que ja preparava l'estol, decidí concentrar-hi les seves forces i fer arribar per mar algun ajut a poblacions cristianes de la Mediterrània oriental en situació desesperada. Aquest és el tema del segon capítol, el central del llibre: *Alfonso V y la expedición naval de Calixto III* (81-180): acabada la lectura, hom no sap què admirar més, si la condició de l'autor a informar-nos amb tota serietat i detall dels esdeveniments d'aquells anys 1455-1458, per mínims que fossin, o de la personalitat dels protagonistes, que, sense segurament que l'autor s'ho proposi, es dibuixen ben nítids i escairats a contrallum de la seva reconstrucció històrica, o del joc polític dels uns, massa interessat dels altres, entorn la dèria papal d'alliberar Constantinoble amb la seva croada, mentre, lluny d'aquest joc, en la línia de les batesses directes entre cristians i turcs, uns herois d'entre els primers (sant Joan de Capistrano, Joan Hunyadi) es jugaven el tot pel tot en batalles com les de Belgrad el 1456 (149-160). Vista en el seu conjunt aquella situació presenta un papa que està segur d'ésser destinat per Déu per a la humiliació dels turcs i de l'Islam, tan segur que més d'una vegada és presentat com un visionari (143, 149, 152, 154 i 169), esdevé per això la riota no sols del rei Alfons, sinó també dels seus mateixos homes de confiança (139), però, traspasat el rei,

s'oblida de la croada i es concentra en l'únic objectiu d'assegurar la corona de Nàpols en el cap del seu nebot, Pere Lluís de Borja, immediatament abans destinat a rei consort de Xipre i nomenat emperador de Constantinoble (179-180). Alfons Trastámara tingué l'habilitat (o la pocalta) de fer constantment barbarotes davant els ulls del papa durant tres anys amb les seves quinze galeres destinades a la croada, se les cobrà contínuament a la bestreta, i al final les destinà a la seva guerra contra Gènova (166). En un segon pla trobem els senyors, sobretot italians, sempre disposats de paraula a recuperar Constantinoble, i sempre repetint que cada un d'ells faria allò que fessin els altres, és a dir, res. En un pla inferior trobem els nauers de l'estol papal, alhora croats, mercaders i pirates, creadors de més problemes que de resultats positius (114-118, 132). I a planta baixa, el poble cristià pagant l'operació, tal com veurem en el capítol següent.

Aquest s'intitula *La concesión de la décima de cruzada al rey Alfonso y la exacción de la misma en la Corona de Aragón* (181-225) i exposa les vicissituds del cobrament d'aquell delme no sols en les relacions entre papa i rei, sinó sobretot a l'hora de la veritat de rebre diners el o els col·lectors dels eclesiàstics dels regnes i terres de la corona. Tres queixes omplen aquestes pàgines: la del o dels terminis de pagament, que els contribuents volien més amplis; la de la base de taxació, que aquests mateixos consideraven superior al valor real; i la reacció negativa al fet que, havent estat proclamada només una dècima per al 1456, en començar el 1457 es trobaren que els en queia damunt una de nova i temien que se'n preparava una altra per al 1458 (200-201). També som informats d'altres repercussions negatives, com la concentració de 'croats' a les ciutats de Barcelona i de València, esperant les galeres que els havien de portar a l'Orient i essent mentrestant font de tota mena de problemes d'ordre públic (198-200). El malestar dels clergues arribà al punt que, sota guiatge dels capítols catedralicis, foren convocades successives reunions a Cervera, a Barcelona i a Tarragona, d'on isqueren enviats al papa, que acceptà la necessitat de procedir a una nova taxació de les bases impositives (201-211). Al final, tant d'enrenou per res, car el 1458 morien tant el papa com el rei, els preparatius s'estroncaven i la vida seguiria per altres camins.

Però el llibre de Miquel Navarro té una altra i alta vàlua, la d'haver aprofitat la seva amplíssima recerca en arxius europeus, començant pels Reials de Barcelona (ACA) i de València (ARV), seguint pels de la catedral i del col·legi del Patriarca de la mateixa ciutat, i pels d'una llarga llista d'Arxivi di Stato de ciutats italianes i no cal dir, de l'ASV i de la BAV, no sols per donar a les seves pàgines un alt grau de solidesa, ans encara, i sobretot, per oferir al lector una visió dels afers d'aquell pontificat i de la seva gran dèria, la croada contra el turc per a la reconquesta de Constantinoble, que no és normal de trobar en d'altres reconstruccions d'un moment passat: la de saber com comentaven les decisions i vivències tant de la cort pontificia de Roma com de la reial de Nàpols aquells espectadors privilegiats, els ambaixadors, que copsaven de forma directa les reaccions i previsions dels ambients més exclusius i n'informaven les respectives potències, fins a fer-nos saber, per exemple, que els mateixos homes de confiança de Calixt III en l'empresa de la croada es mofaven d'ell considerant-lo un visionari (139 i 143).

Començava aquesta recensió recordant aquells, per a la Cristiandat europea, dos lúgubres moments de les caigudes de Sant Joan d'Acre el 1291 i de Constantinoble el 1453, i en tot el seu curs se'm presentava una pregunta: si el 1291 Ramon Llull elaborà un projecte de croada per a la recuperació de Terra Santa i el concentrà en les dues primeres pàgines del *De modo convertendi infideles* (Cf. ATCA, XXIII-XXIV (2004-2005), 546-551), foren tingudes en compte aquelles seves idees a l'hora de projectar, no pas un tractat teòric, però sí una estratègia *De recuperatione Civitatis Constantinopolitanae*? Evitaré de donar una resposta monosil·làbica, per sí o no i em limitaré a recordar que, contra allò que havia estat normal i és que la iniciativa i dinàmica de la croada era d'algun rei o magnat (sant Lluís de França, el nostre rei Jaume el Conqueridor, etc.), Llull proposava que fos el papa qui prengués la responsabilitat principal, bèl·lica i econòmica, de l'empresa, i aquest fou el planteig de la del primer papa Borja; i que la financiació es basés en una dècima damunt els rèdits dels eclesiàstics, dècima que havia d'ésser vigent fins que l'empresa hagués arribat al seu ple èxit, i aquest fou també

el mitjà excogitat per Calixt III, amb el detall vergonyant, però, de no gosar-ho dir clar, deixar entendre que seria només una i després dir que es repetiria. Coneixia Alfons de Borja aquelles pàgines del *De modo convertendi infideles*? La pregunta ja és formulada, ara caldrà trobar la resposta.

Mentrestant, grans mercès a l'amic Navarro per aquest bell llibre; només li diria, a fi de demostrar que el sentit crític no s'ha esmussat, que de vegades en la lectura dels capítols segon i terç he tingut la impressió d'assabentar-me de coses ja sabudes pel primer; potser hauria estat preferible una narració unitària, integrant-hi allò que hagués calgut de cada un dels tres grans protagonistes: el papa, el rei i la clerecia de les províncies eclesiàstiques de Tarragona i de Saragossa.

Però això són també vel·leitats de visionari; el fet és que tenim a l'abast de la mà un llibre ben gran en la seva petitesa.

Josep Perarnau

Lino CONTI, *L'infalsificabile libro della natura alle radici della scienza*, Assisi, Edizioni Porziuncola 2004, 255 pp, con sopracoperta.

La ciencia moderna, un paradigma cognoscitivo que con i suoi quattro secoli di esistenza ben poco ha di vetusto, possiede oggi un ruolo tanto importante quanto delicato per le sorti dell'umanità; assai gradito giunge dunque ogni tentativo di ricostruirne l'origine e le iniziali articolazioni.

Tra questi auspicati tentativi possiamo porre senza alcun dubbio il saggio di Lino Conti che qui presentiamo, nel quale l'autore, storico e filosofo della scienza, affronta il problema delle complesse dinamiche all'origine della moderna immagine scientifica del mondo. Egli ne rinviene in particolare le cause nella complessa interazione tra la mentalità scientifica greca e la visione cristiana del mondo ed utilizza quale originale chiave esplicativa la fortunata metafora del *Liber naturae* del medico e filosofo catalano Ramon Sibiuda.

Il libro, curato nella veste tipografica, accoglie inoltre, accanto al documentato studio di Conti, un'ampia sezione antologica, in cui viene presentata la prima traduzione italiana del *Prologo* e di alcuni significativi capitoli della *Theologia naturalis* di Ramon Sibiuda (purtroppo accanto alla traduzione non vi è l'originale latino), nonché la traduzione cinquecentesca dello stesso *Prologo*, realizzata da Montaigne, nell'originale francese. Di questo straordinario teologo catalano, l'autore fornisce, come vedremo, un significativo e suggestivo profilo, facendone, per la francescana esaltazione del creato e per l'affermazione del primato dell',infalsificabile' libro della natura, uno dei precursori ed ispiratori della moderna visione scientifica del mondo.

La moderna scienza sperimentale, sottolinea Conti, è un prodotto dell'evoluzione culturale o ,esomatica', di per sé assai più rapida della sua omonima biologica, scandita dai ritmi lenti di rare mutazioni vantaggiose e possiede l'innegabile prerogativa di incidere profondamente, col suo essere inesauribile fonte di conoscenza, sui destini dell'umanità, producendo vantaggiose risorse e allettanti aspettative, così come terribili ,umiliazioni'.

Alle tre grandi umiliazioni inflitte dalla scienza al narcisismo umano rilevate da Freud (cosmologica, biologica e psicologica), oggi ben altre se ne aggiungono, seguendo il passo delle grandi conquiste raggiunte in campo scientifico e tecnologico. La gestione delle risorse messe a disposizione dai nuovi saperi, conformemente alle caratteristiche di neutralità ed universalità della scienza, spetta all'intero genere umano poichè, ricorda Conti, «mentre l'universale aspirazione alla felicità e alla giustizia si è espressa in una molteplicità irriducibile di sistemi etici e giuridici, la scienza, ,la stessa ed unica scienza', è penetrata invece in tutte le civiltà della terra, diventando al livello planetario, patrimonio comune universalmente accettato da tutti i popoli».

È nella civiltà ellenica che affonda le sue radici l'universalità che si pone alla base del moderno paradigma scientifico. L'originale e rivoluzionaria impostazione che i primi filosofi

greci diedero al problema dell'origine di tutte le cose infranse la tradizionale spiegazione mitologica, sostituendola con un modello di spiegazione causale dei fenomeni naturali. Le vecchie cosmo-teogonie, insensibili alle conseguenze dovute alla mancata caratterizzazione temporale dei principi originari, producevano un'indeterminatezza temporale responsabile di un'infinita sequenza di regressioni. La straordinaria grandezza del pensiero greco, già manifestata chiaramente in Talete, Anassimandro e Anassimene, risiedeva proprio nel fatto che esso per primo stabilì l'eternità del principio originario, bloccando in tal modo la catena delle regressioni: «bloccando il regresso all'infinito —sostiene Conti— l'assioma dell'eternità del principio originario produceva una cascata logica di conseguenze che portava alla scoperta della ‚causalità naturale‘ e quindi a un modello di indagine scientifica concepita come ricerca delle cause naturali dei fenomeni». La fissazione di un principio originario in grado di agire quale termine ultimo del processo causale, rappresenta la condizione indispensabile affinché ogni evento fisico sia ricondotto ad un antecedente naturale o, più genericamente, si stabilisca una connessione tra un antecedente causale ed un effetto conseguente.

Date queste premesse ai filosofi ioni non sfuggì l'opportunità di una originaria postulazione del principio dell'‚uniformità‘ del corso della natura, base e fondamento della dimensione universale del nesso di causalità. La causalità naturale, operante ad un livello quasi impersonale, diventa fattore operativo indispensabile affinché, a parità di condizioni, dalla stessa causa discenda sempre lo stesso effetto.

Le argomentazioni dialettiche che legittimano razionalmente il principio dell'‚uniformità della natura si basano su condizionali controfattuali che descrivono ipotetiche variazioni locali delle leggi naturali. Tutti gli eventi fisici succedutisi con assoluta regolarità nell'arco di un lunghissimo tempo passato, implicano la possibilità che in futuro sia scarsamente probabile rilevare un cambiamento non olistico nello stato delle cose; è oltremodo chiaro come a questa concezione appartenga il predominio di un inalterabile passato sul futuro. Per la mentalità greca l'idea dell'inalterabilità del passato, unita alla valenza epistemologica della ciclicità del tempo, in virtù di una possibile identità tra passato e futuro, consente di stabilire ciò che è realizzabile nel corso del tempo, facendo coincidere storicità e predittività. Per cogliere appieno le parti costitutive di questa visione scientifica del mondo si può opportunamente ricorrere, come suggerisce Conti, alla grandiosa cosmologia costruita da Anassimandro (Mileto, 610-545 a.C.).

Nella sua opera *Sulla natura* il filosofo di Mileto identifica il principio primo (‚archè‘) con l'‚apeiron‘, l'illimitato senza fine nello spazio e nel tempo. Da questo elemento primordiale indeterminato hanno origine tutte le cose in virtù di un vorticoso moto che attua una primigenia separazione tra freddo e caldo. L'universo, costituito da un cilindro schiacciato di materia fredda posto al centro e cinto tutto intorno da uno involucro sferico di fuoco, si evolve a causa dell'ininterrotto processo di evaporazione dovuto alla continua azione di riscaldamento generata dall'elemento igneo. Al termine del suo ciclo evolutivo il mondo è destinato a ritornare in seno all'‚apeiron‘, dal quale si avvierà un nuovo inizio. Quando scompare un mondo, infatti, non svanisce con lui il potere della sostanza primordiale di produrne degli altri, ma si interrompe semplicemente l'attività produttiva degli eventi fisici causata dall'interazione tra caldo e freddo. In questa prospettiva ogni evento dell'universo diventa archetipo immutabile immune dall'annientamento totale e garante di ogni possibilità conoscitiva. L'ottimismo epistemologico dei Greci risiede nel pensare la natura come un insieme di processi ciclici che si ripetono all'infinito; contemplare i modelli ‚sub specie aeternitatis‘ significava segnatamente acquistare una scienza (‚epistémè‘) eternamente valida.

Nonostante questa mirabile costruzione filosofica, il pensiero greco, col fondare la conoscenza scientifica sulla ‚visione‘ di modelli eterni, se tenne lontano da quella che in Età moderna, assumendo particolari caratteristiche, si delineò come scienza sperimentale. L'esigenza di mantenere intatto l'evento-visione senza fare violenza alla natura, infatti, impedì ai filosofi greci di studiare i fenomeni in condizioni provocate artificialmente, al fine di interrogare in maniera mirata la natura. La stessa ciclicità del tempo, intesa nei termini di un'eterna ripetizione dell'unico ordine universale, inoltre, conduceva ad un inesorabile fatalismo che, nell'a-

limentare im approccio contemplativo, si manteneva sì distante da qualsivoglia sapere operativo.

La carenza epistemologica insita nella concezione scientifica greca viene compensata, secondo Conti, dagli apporti forniti al mondo occidentale dalla tradizione ebraico-cristiana. Per coloro che riconoscono nel Dio della Bibbia l'unico principio creatore, il mondo creato, pur trattenendo in sé l'impronta del Pensiero divino („Logos”), appare svuotato di ogni magica sacralità rispetto all'universo greco popolato, nella sua ciclica fissità, da innumerevoli esseri divini. Questo nuovo mondo, di cui il „soteriologico” evolversi degli eventi da un inizio ed una fine ben precisi, si inquadra in una temporalità che è proprietà esclusiva del creato, ed è di per sé assolutamente lontano dall'eterno flusso del divenire cosmico dei greci.

Tempo e mondo non hanno più le caratteristiche di rette infinite, ma quelle di semplici segmenti delimitati da due punti di estremità.

Dalla condizione di finitezza e di separazione ontologica dal divino, in cui la visione ebraico-cristiana ha posto la realtà naturale ha cominciato a farsi strada l'idea della possibilità di intervenire, senza tema di incorrere in una sorta di nemesis cosmica, sulla natura, presupposto fondamentale della futura scienza sperimentale. Il trasformarsi della natura da serie di immagini perennemente uguali a se stesse a straordinaria composizione di segni prodotti dal „Logos” divino genera i presupposti della cristiana leggibilità ed intelligibilità della natura. Da questa possibilità di leggere ed interpretare i segni divini, la scienza moderna trarrà ispirazione per quella che con Galileo diverrà la lettura sperimentale del libro della natura.

L'utilità della lettura del „liber naturae” congiuntamente a quella del „liber Scripturae” viene palesemente riconosciuta da molti illustri teologi e filosofi medievali. Nell'interpretazione allegorica del *Salmo* xlv Agostino scrive: «Un libro ti sia la Scrittura divina, affinché tu oda queste cose; un libro ti sia l'universo, affinché tu veda queste cose. In quegli scritti leggono solo coloro che conoscono le lettere; nella totalità del mondo anche l'ignorante deve leggere».

Natura e Scrittura per gli sponenti del platonismo medievale, nato in seno alle scuole di Chartres e San Vittore, si completano e si integrano vicendevolmente, il movimento francescano, inoltre, sull'esempio del Santo di Assisi che tanto esaltava la realtà creaturale, fornì nuovo vigore all'idea che ogni creatura fosse come una lettera recante in sé l'immagine del suo creatore, in grado così di manifestare l'invisibile Sapienza di Dio nascosta nel gran libro della natura.

Ma colui che, sottolinea Conti, sotto l'influsso del pensiero francescano e lulliano, nel periodo di passaggio tra Medioevo e Rinascimento, esaltava temerariamente sopra ogni altra cosa il primato del libro della natura fu il medico e filosofo catalano Ramon Sibiuda.

Numerose sono le varianti del suo nome; il cognome Sibiuda, utilizzato dall'autore del volume di cui ora trattiamo, secondo i più recenti studi, sembra, contro la variante Sabunde più diffusa in Italia, essere quello maggiormente rispondente al vero.

Nacque intorno alla seconda metà del XIV secolo in Catalogna, forse a Girona o a Barcellona (o anche a Perpignano), e morì a Tolosa il 29 aprile del 1436, due mesi dopo aver dato alla luce la sua *Scientia libri creaturarum seu naturae seu de homine*, che a partire dalla seconda edizione a stampa, quella di Deventer del 1485, fu denominata *Tbeologia naturalis* e successivamente così conosciuta.

In questa straordinaria enciclopedia popolare della salvezza, costruita affinché tutti „in fine mundi” possano acquisire gli strumenti necessari a guadagnarsi l'accesso al regno di Dio, Sibiuda sottolinea, come nessuno aveva mai fatto prima di lui, il primato del libro della natura su quello della Scrittura. Tale primato, che sfiora i limiti dell'eresia, si fonda secondo il medico catalano sul fatto che il libro della natura è l'unico scritto direttamente dalla mano di Dio („ex digito Dei”) ed è per questo assolutamente vero ed impossibile di falsificare. L'infalsificabilità è proprio quella peculiare proprietà epistemologica che rende il „liber naturae” il pilastro portante, su cui deve poggiare la vera scienza capace di dimostrare le verità del cristianesimo.

La scienza universale offerta all'uomo dalla lettura del 'liber naturae' non presuppone alcuna conoscenza preliminare, si può ottenere agevolmente e in breve tempo («potest haberi infra medium mensem et sine labore») ed è aperta a tutti («clericis et laicis et omni conditioni hominum»). Grazie ad essa inoltre sarà possibile per l'uomo dirimere ogni questione («per istam scientiam potest solvi omnis quaestio») e conoscere ogni verità su se stesso e su Dio.

Il pensiero di Sibiuda appare, nella sua straordinaria esaltazione della realtà creata, come un'efficace sintesi tra agostinismo, esemplarismo francescano di matrice bonaventuriana e soprattutto lullismo. Il filosofo catalano propone, sull'esempio di Lullo, una scienza universale, ma a differenza del Beato maiorchino che edifica un complesso ed indipendente sistema logico nel quale intenta di ingabbiare la realtà, egli ricorre ad una sorta di 'logica popolare', che da semplici comparazioni ricavate dall'osservazione diretta dei vari gradi di realtà, sia in grado di evidenziare somiglianza ('penes convenientiam') e differenze ('penes differentiam').

Dal punto di vista delle tematiche generali il *Liber creaturarum* si articola in tre parti: la prima, l',opus conditionis', ha per oggetto la creazione del mondo e dell'uomo; la seconda, 'opus restorationis', la redenzione dell'uomo e del mondo dal peccato; la terza, l',opus glorificationis', il giudizio finale e la conseguente premiazione o punizione eterna.

Il libro di Conti inserisce il pensiero di Sibiuda tra quei filoni sotterranei su cui poggiano le dorsali del pensiero scientifico moderno. Questa linea di ricerca, di indubbio interesse, per lo storico della scienza volto ad individuare le varie componenti alla base del moderno paradigma scientifico, risulta ricca di stimoli anche per tutti coloro i quali, interessati semplicemente alla storia delle idee, intendano approfondire l'influsso rivoluzionario esercitato in campo scientifico dall'esaltazione sibiudiana del creato.

Paolo Capitanucci

Luisa María SÁNCHEZ ARAGONÉS, *Las Cortes de la Corona de Aragón durante el reinado de Juan II (1458-1479). Monarquía, ciudades y relaciones entre el poder y los súbditos*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico 2004, 648 pp.

El títol és engrescador, la primera impressió del llibre immillorable, també per la qualitat de la seva presentació, però sobretot perquè el peu de les pàgines amb la constant referència a fonts i a documentació inèdita, promet al lector hores profitoses. Per tota la feinada que a l'autora això li ha suposat, cal manifestar la més sincera gratitud i no li escatimaré pas la meua.

Passada, però, la primera impressió, davant la llepolia del tema, passo el lliard del llibre per la introducció i en surto amb un gros interrogant: què era en els anys del regnat de Joan II la Corona d'Aragó? Aquest interrogant no troba cap resposta, ans, tant en les pàgines liminars com en el curs del llibre, sembla donar-se per descomptat que, com si en la segona meitat del segle XV la situació fos la mateixa que quaranta anys abans s'havia manifestat en el Compromís de Casp, la Corona d'Aragó fos només constituïda pel regne d'Aragó, el Principat de Catalunya i el regne de València. Si, tal com ens innova la coberta en l'orella inicial, l'autora segueix treballant «como profesora de Enseñanza Media en Vinaroz», ni que sigui demanant disculpa a la bestreta, li suggeriria que parés l'oïda en direcció a l'antic regne de Mallorca, i segurament sentirà directament, sense cap necessitat de telèfon ni d'altaveu, les protestes que li puguin arribar a través de recensions baleàriques.

I aquest no és l'únic problema entorn l'interrogant de què era en aquells moments la Corona d'Aragó. Veig en la darrera pàgina de bibliografia un estudi de Jaume Vicens i Vives, *Fernando el Católico, príncipe de Aragón, rey de Sicilia, 1458-1478. Sicilia en la política de Juan II de Aragón*, i no puc deixar de preguntar-me si en temps de Joan II el regne de Sardenya (i de Còrsega) no formava part de la Corona d'Aragó, i no diguem Sicília, regne al qual el pare de Joan II, Ferran I Trastámara, obligà a no exigir (contra allò que havia fet la dinastia barcelo-

nesa) de seguir essent regne oficialment sobirà i de contentar-se a ésser governats, ni que fos de lluny, per un sobirà tan excel·lent com el dit Ferran (si la memòria no em falla, recordo haver llegida a l'ACA, *Canc.*, *CRD de Ferran I*, la lletra reial, segurament adreçada en aquell moment al príncep i lloctinent reial Joan, futur Joan II) cosa que bé devia significar integrar-se en la corona, atès que l'únic pal de pallar d'aquesta era la dinastia presidida per la persona del rei, és a dir, la dinastia comtal de Barcelona. Desemboquem en un problemà constitucional, que de cap manera no he pas encertat a veure'n la solució en les pàgines introductòries de la doctora Sánchez, però sí que, em sembla, tenia dret a demanar que hagués recordat què representava, geogràficament i institucionalment, la corona d'Aragó en la franja central de la segona meitat del segle XV.

Clarificat aquest punt, ella tenia tot el dret a delimitar el seu camp de recerca en els tres estats peninsulars de la corona, deixant fora del camp de visió els estats insulars; però donar per suposat i entrar olímpicament en el camp de recerca, com si la Corona d'Aragó es limités als tres estats peninsulars, no crec que sigui acceptable.

Hi ha encara un altre interrogant: els fons documentals en els quals l'autora ha hagut de recercar els seus elements d'informació constitueixen una llarga llista, la de la pàgina 639, en la qual, però, Catalunya només hi és representada per l'Arxiu Reial (ACA) i pel municipal de Girona, que d'aquesta manera és l'única ciutat o vila reial del Principat de Catalunya (on aquestes eren nombroses: 44-52 i 73-74, notes 105-106) tinguda present en l'estudi, quan la mateixa autora reconeix que en els altres dos estats peninsulars «la documentació relativa a las Cortes no sólo era amplia, sino también inusitadamente completa» (15). Puc dir que l'absència de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, capital en la qual tothom reconeix que es rumiava i decidia la política, ja no és una manca quantitativa com podia ésser la dels regnes insulars de la corona, ans qualitativa perquè, en general, era a Barcelona on es pastava i s'enfornava la política en relació a la casa reial i alhora el punt que donà al rei més trencacolls i d'on pot venir més informació? I no oblidem l'ARV i l'AMV, ciutat en aquells moments tant o més incisiva i decisiva en la política reial de la corona.

Ni que sigui aprofitant una llatinada, recordaré que els antics ho tenien clar: «Bonum ex integra causa, malum ex quocumque defectu». Ni que sigui repetint la gratitud per la molta informació i el gran treball d'anys que hi ha acumulat en aquestes pàgines, no puc deixar de dir que l'autora faria bé de recordar la llatinada.

Josep Perarnau

Marinela GARCIA SEMPÈRE, *Lo Passi en cobles (1493). Estudi i edició*. Pròleg d'Antoni FERRANDO (Biblioteca Sanchis Guarner, 60), Alacant-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002, 540 pp.

L'autora fa constar (17, nota 1) que, amb qualque modificació, aquest llibre coincideix amb la seva tesi doctoral defensada el 1977, bàsicament constituïda de dues meitats, enriquides amb complements. Les dues meitats són l'estudi amb els seus complements, que ocupa la primera meitat del llibre (17-219), i l'edició dels texts aplegats sota el títol col·lectiu de *Lo Passi en cobles*, que ultra aquest mateix títol, aplega la *Istòria de la Passió de Nostre Senyor Déu Jesuchrist* i la *Contemplació de Jesús crucificat*, seguida de l'*Oració*, també amb els propis apèndixs, en les pàgines 220-538. Seguint els passos de l'autora, el lector és informat d'allò que en els darrers segles ha estat publicat sobre *Lo passi...*; tot seguit són presentats els seus tres autors, Bernat Fenollar, Joan Escrivà i Pere Martines (39-47), seguits de Joan Roís de Corella (48-50). La passa següent de l'estudi consisteix a resumir, estrofa per estrofa, el contingut de cada un dels tres texts aplegats en aquella edició incunabile.

Quant a l'originalitat de la narració, l'autora és categòrica: «...hem d'entendre que en temes de religió, no és possible inventar o eixir-se'n de l'ortodòxia. Sens dubte, l'originalitat

de la *Istòria* cal buscar-la en l'estil, en els nombrosos parlaments en primera persona i en l'estructuració de l'obra, fonamentada en tres temes principals: el procés contra Jesús, el debat sobre la redempció i la ‚compassio Mariae‘ associada a la part final...» (65), tot ben adobat amb «el dramatismes de moltes escenes», «l'emotivitat i l'afectivitat, expressada mitjançant la proliferació d'adjectius per a qualificar tots els personatges i totes les accions...» (65-66) i valent-se de nombre de formes d'expressió. A anàlisi semblant són sotmeses tant la *Contemplació* (72-76) com l'*Oració* (76-78), amb resum del contingut i indicació de formes expressives. Els capítols següents (els quart i cinquè) analitzen les formes lingüístiques i gramaticals detectables en el text de l'inculable del 1493, amb particular atenció, primer a les variants valencianes, i en segon lloc tant a les coincidències com a les divergències amb les *Regles d'esquivar vocables...* (79-92); també a les formes mètriques (92-101).

Amb el capítol sisè, *Models i fonts* (102-126) saltem dels aspectes tècnics al de la recerca del corrent doctrinal dins el qual es col·loquen els tres llibres, primer en relació a la literatura cristiana sobre la passió, segon en comparació a les ‚passions‘ en d'altres literatures romàniques de la Baixa Edat Mitjana, i tercer en el marc de la literatura catalana. En el primer apartat trobem una corrua de títols, que van des de la *Bíblia*, tant l'autèntica com l'apòcrifa, a la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, passant per Beda el Venerable, sant Bernat de Claresvalls, i tot el corrent franciscà de sant Francesc i sant Bonaventura, anostrats per Eiximenis, amb l'afirmació de l'afinitat particular entre el *Passi* i el *Quart del Cartoixà* (120). Aquest capítol té un interès especial pel fet que, completat, podria ésser punt constant de referència per a investigacions sobre les fonts d'aquesta literatura. Per això em permeto d'afegir quelcom a les informacions ofertes per la dra. Garcia.

A la pàgina 103 ella ens diu que el *Stabat Mater* es relaciona amb el Descendiment del cos de Jesús difunt; no és ben bé així, car, també en les representacions icòniques, d'acord amb la frase de l'*Evangelí de Joan*, XIX, 25-26: «Stabant iuxta Crucem Iesu Mater eius... Cum vidisset ergo Iesus matrem..., dicit matri suae» (era, doncs, ben viu); el ‚stabat‘ al peu de la creu, afecta les normalment afirmades tres hores de l'agonia, per tant anteriors a la mort, el Descendiment afecta els moments posteriors, en els quals Maria ja ‚non stabat‘, no seguia d'empeus, ans seia amb el Fill a la falda, i així ha estat secularment representada. La nota 98 de la pàgina 104 parla de la sang i aigua que isqueren del costat de Jesús i de la seva significació misteriosa com si procedís del *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais; però la sang i l'aigua es troben en l'*Evangelí de Joan*, XIX, 34, i la seva significació misteriosa fou particularment subratllada per un teòleg franciscà, deixeble de sant Bonaventura, i particularment vinculat als espirituals dels Països Catalans, fra Pèire Joan (Oliu). A la mateixa pàgina 104 ens parla del «somni de la muller de Pilat» i el col·loca entre els elements apòcrifs: el somni de la muller de Pilat no vé dels evangelis apòcrifs ans d'un dels canònics, en concret del de *Mt XXVII*, 19: «Sedente autem illo [Pilato] pro tribunali, misit ad eum uxor eius, dicens... ‚Multa passa sum hodie propter eum‘». La nota 114 de la pàgina 109 hauria de recordar que les vides de sants s'alimentaren sobretot de les lectures („llicions“) del segon nocturn de *Matines del Breviarium Romanum*, que degué ésser la font principal de Jacobus de Voragine = Giacomo di Varazze. La pàgina 118 es fa ressò del tema de la bellesa del cos de Jesús: no seria estrany que aquells valencians de darreries del segle XV coneguessin el text d'Arnau de Vilanova que l'afirma en qualificar-lo de «corpus melioris formarum», en la *Philosophia catholica et divina*, publicada en aquestes pàgines, volum X (1991), 7-195. La nota 131 de la pàgina 132, següentament per equivocació tipogràfica, ens diu que la primera part del *Memorial del peccador reumat* de Felip de Malla és del segle XIV; els darrers anys d'aquell segle Malla només era estudiant de teologia a París i encara li tocava d'aprendre molt abans d'emprendre el *Memorial...* (per cert, parlant del *Memorial*, la pàgina 122 ens remet a la descripció de Balasch, el qual proclama que la seva és resum de la publicada en el volum 114 d'«Els Nostres Clàssics», on, de més a més, hi ha la demostració que la segona part, la consevada a València, no és d'Eiximenis, ans de Felip de Malla: és que ara ja no regeix la norma metodològica d'anar a les fonts?). I ja fora d'aquest capítol, la pàgina 162 (cf. també 178) recorda el text d'Andreu Martí Pineda, *Contemplació de les set vegades que el nostre redemptor Jesús escampà la sua preciosissi-*

ma sang: resulta que aquest és el tema d'un dels sermons de sant Vicent Ferrer, predicat a partir de la fase bíblica o tema, *Quanto magis Sanguis Christi*, tal com es pot veure en el meu *Inventari de sermons de sant Vicent Ferrer*, núm. 687, en aquest anuari, XVIII (1997), 727; essent el text més antic el de Fribourg, Cordeliers 62, és publicat en el mateix volum, 88-95: el text de la *Contemplació* segueix el del *Sermó* vicentí? I en la pàgina 165, són esmentades les *Cobles... ab set virtuts contràries als set peccats mortals...*, que recorden el *Llibre del Gentil e dels tres Savis*, de Ramon Llull, on dos dels cinc arbres que configuren la primera part del llibre, els terç i cinquè, exposen, encara que de forma prou allunyada, la contraposició de virtuts i vicis: hi ha alguna relació?

Repeteixo que dic tot això perquè el capítol dedicat a la indicació de possibles fonts doctrinals, convenientment arrodonit, seria digne d'ésser publicat independent per a ajut de qui en el futur sigui interessat a esbrinar els orígens d'obres escrites d'aquesta literatura.

Quant a la recerca de paral·lels en les literatures veïnes, l'autora confessa que no «hi ha trobat elements que ens permeten filiar les obres que componen el volum amb aquest gènere» (133); les *Passions* narratives, però, podien oferir models i l'obra que podria tenir més relació amb la *Istòria* era *La Pasión trobada*, de Diego de San Pedro perquè ambdues comparteixen moltes característiques (135-136). En canvi el *Planctus Mariae*, inspirat en les *Lamentacions* de Jeremies de la litúrgia del Divendres Sant, és present en la dita *Istòria* «per la qualitat d'algunes de les estrofes que li corresponen» (138). O i més, el record dels turments de la Mare amb el cos del Fill difunt als seus braços i falda, si els respectius autors no s'hi han inspirat, resulten paral·lels de certes narracions tant del *Tirant* com de Roïç de Corella, aquest en el cas d'Hero i Leander (146-148). El darrer apartat d'aquest capítol esbrina paral·lelismes i possibles influxos en altra literatura catalana de tema religiós, on l'autora passa revista a l'obra de Pere Martines (155-156), al *Jardinet d'orats* (157-158) i a una rècula d'obres, de cobles i de plants, que «contenen elements comuns, que les relacionen de manera bastant significativa: moltes figures retòriques, les imatges, formes d'expressió comunes, i un vocabulari semblant» (165).

El capítol novè aplega les dades sobre la *Transmissió textual*: tres edicions incunables (València 1493, Barcelona 1518 i València 1564); la *Contemplació* entrà en *Jardinet d'orats* (Barcelona, BU 151, del 1486: la localització d'aquest manuscrit a la Biblioteca de Catalunya en la pàgina 23, cal considerar-la una badada?), i l'*Oració* en el *Cançoner de Maians* de la BU de València i en les edicions de *Lo Quart del Cartoixà* del 1495 i 1513, i en *Les hores de Setmana Santa*, edició del 1533, on són consignades les característiques de cada un dels exemplars conservats i d'algunes de les edicions (166-187). El capítol desè explica quina és *La present edició*, on, conseqüència de les comparacions efectuades en el capítol anterior, consta que el text millor és el de l'edició del 1493, raó per la qual és pres per base d'edició (186-192). La bibliografia clou l'estudi introductori (193-219).

Tot seguit tenim l'edició de *Lo Passi en cobles*, dins la qual el text, numerat al marge cada cinc línies, és abundantment anotat: després de l'*Endreça a la molt il·lustre e devotíssima senyora dona Ysabel de Billena...* (225-230), trobem la *Istòria de la Passió de nostre Senyor Déu Jesucrist...* (231-416), la *Contemplació a Jesús crucificat...* (419-446) i l'*Oració a la sacratíssima verge Maria tenint son Fill Déu Jesús en la falda...*, aquesta sense notes (449-451). Encara segueixen l'aparat crític a cada un dels tres texts (455-498) i l'apèndix amb la llista alfabètica de mots també de cada un (499-537).

Acabem assenyalant que aquesta tesi doctoral presenta un conjunt vàlid per ell mateix perquè, ultra l'edició dels textos, hi són dignament representats tots els temes que hom ha de tenir en compte en l'estudi del *Passi en cobles*, des dels gramaticals i tècnics fins al de les fonts d'una literatura específica en el món cultural cristià, com és la de la Passió de Jesús, i a la bibliografia que ens dóna els resultats de les llargues hores d'estudi (i de contemplació), que li han estat dedicades; en aquest sentit, tal com ja he fet en el curs de la recensió, crec que cal subratllar l'aportació de l'autora a l'hora d'assenyalar la literatura en llengua llatina, que durant segles ha mantingut viu el tema de la passió de Jesucrist en l'interès de les successives generacions cristianes. Per això, sense oblidar les indicacions crítiques (a les quals n'afegiré una: serà veritat que el 'plany' es troba a l'Europa Occidental a partir del segle XII «con-

seqüència, entre d'altres factors del fervor franciscà» (140), que, si no m'erro, no es faria sentir fins ben entrat el segle XIII?, cal felicitar l'autora, el director de la tesi i la universitat que l'ha propiciada i n'ha procurada la publicació.

Enhorabona!

Josep Perarnau

Monumenta Borgia, VI (1478-1551). Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Iesu praepositus generalis tertius, 1510-1572. Editado por Enrique GARCÍA HERNÁN (Monumenta Historica Societatis Iesu, 156), València-Roma, Generalitat Valenciana – Institutum Historicum Societatis Iesu 2003, 754 pp.

Enrique GARCÍA HERNÁN, *La acción diplomática de Francisco de Borja al servicio del Pontificado 1571-1572*, València, Generalitat Valenciana 2000, 566 pp.

Darrerament alguns països europeus han commemorat el cinquè centenari del pontificat d'Alexandre VI, entonant-li lloances fins ara tan desconegudes com inesperades.

Però no han mancat formes de celebració més sòlides i profitoses, també per a la ciència, com el primer volum del *Diplomatari Borja*, ja conegut dels nostres lectors [cf. ATCA, XXIII-XXIV (2004-2005), 561-563]; el llibre que ara ens ocupa n'és una mostra paral·lela.

La seva primera part és una introducció (11-90), en la qual, recordades les anteriors publicacions de documentació borgiana i els fons arxivístics que encara en poden proporcionar de nova (15), ens passen davant els ulls els successius moments biogràfics del futur marquès de Llombai, duc de Gandia, i jesuïta (aleshores ,teatí'), sense que hi manqui informació col·lateral, per exemple, de la multiplicació de branques i branquillons de la nissaga Borja; en la qual, però, sobretot resseguim la trajectòria del casal Borja des del moment en què a punt d'acabar el segle XV moria a vint-i-un anys el duc Joan de Borja, fill d'Alexandre VI, i en arribar a l'edat legal s'havi de fer càrrec de la casa el qui seria pare del futur sant Francesc de Borja, Joan de Borja i Henríquez, que ja participà en la lluita contra els agermanats (27-28), mentre el fill (i besnét d'aquell papa) creïxia a Tordesillas dins la ,casa' de Joana la Boja, on tingué el primer contacte amb l'emperador Carles (29), que dirigí els tractes per al seu matrimoni amb la portuguesa Leonor de Castro (40-45) i aquest desembocà en el nomenament dels nous nuvis «para participar en el servicio de la emperatriz» (47), servei que durà fins a la mort d'aquesta (63-64) i deixà pas lliure al càrrec de virrei, governador i lloctinent reial de Catalunya: quatre anys (1539-1543), durant els quals estigué en primera línia de dos perills constants de guerra: per mar amb als pirates turcs, per terra amb les incursions del rei de França al Rosselló (69-77); l'emperador el rellevà amb la intenció de posar a les seves mans la ,casa' del futur hereu Felip, però la realitat fou diversa, també per la mort del pare de Francesc, Joan de Borja, duc de Gandia, la successió del qual fou una font de problemes; també aquest temps de maduració espiritual desembocà en l'ingrés en la Companyia de Jesús, que seria l'etapa final de la seva existència (84-90).

Potser podria dir que, sortosament, el volum que ens ocupa no respon a allò que el títol permet d'esperar. D'una banda la comparació entre les dates ens porta a saber que els mil seixanta documents transcrits molts d'ells, o almenys només indicats, abasten fins al 1551 i que els dels anys posteriors fins al 1572 constituïran el segon dels nous volums promesos en el pròleg d'aquest primer (9); però també ens dóna més d'allò que el títol promet, car tota la primera part de la documentació aplegada en el present no té relació directa amb el futur sant Francesc de Borja, ans només amb el seu pare, el duc Joan de Borja fins al seu traspass el gener del 1543 (339, 474, 568). De fet, encara que s'encavallin més o menys, aquest volum és format per tres seccions: la ja esmentada de Joan de Borja, la centrada en l'actuació virreginal de Francesc de Borja a Catalunya fins al 1543, en què deixava aquell càrrec per fer-se càrrec de la majordomia i administració de la casa dels prínceps Felip i Maria (578-579), i la darrera fins a la integració pública de Francesc de Borja en la Companyia de Jesús el 1551.

Cada una de les tres etapes és clarament configurada, fins i tot en virtut de la tipologia dels documents predominants: en la primera llegim contínuament lletres rebudes i enviades entre Joan de Borja, nét d'Alexandre VI i duc de Gandia, i el seu cunyat, vescomte d'Évol i Canet de Rosselló, Guillem Ramon Galceran de Castro, a través de la qual alhora que som informats dels problemes que interessaven dos nobles de la Corona catalanoaragonesa, també descobrim el tremp espiritual d'aquella generació possiblement configurada en la lectura del *De milite christiano* d'Erasme; un tremp espiritual que incloïa una forta atenció literària, manifestada en aquestes pàgines a través d'uns llibres i de la impressió d'unes 'artezicas' (332-334), llibres o quaderns que van prenent cos pàgines enllà: «estos libricos que no pesarán una paja», però són eficaços com l'escorpí mort emplatat per remei de la seva mateixa picada (533 i sobretot 537, o la recerca de lectures en llatí o en toscà per al príncep futur Felip II: 514).

La segona etapa és per a nosaltres particularment suggestiva, car tota ella es formada per comunicacions del Virrei a l'Emperador i d'aquest al seu Virrei, sempre relatives a Catalunya: la pressió dels francesos damunt els comtats és una constant: «Todo Rosellón está ocupado dellos» (542, cf. 547 i 572-574). L'altre centre, més que d'atenció, de preocupació per a l'emperador i el seu virrei, són els bandolers i les seves bandositats: Joan Cadell pel vescomtat de Castellbó (371, 402-404, 426, 484), d'altres amb o sense Antoni Roca per la Catalunya Central (387, 408, 422, 425, 445, 446, 450, 454, 477-478, 480, 482, 484, 516, 525-529, 541). El tercer punt d'interès és la defensa, és a dir, la fortificació de les ciutats, de Barcelona per descomptat, on foren construïts o reforçats quatre baluards i el mur de Marina amb els seus fonaments i fossars, sense oblidar Tarragona (562-567) ni Perpinyà (570). Assenyaalem, però, la denúncia d'un mal endèmic: si Felip de Malla el 1428 podia fer saber al rei Alfons Trastámara que «la justícia és morta i ben morta a les mans dels vostres oficials», Francesc de Borja ho diu així: «La justicia no es mala, porque no la hay buena ni mala» (547).

Els darrers anys començaren malament i acabaren amb l'ingrés en la Companyia de Jesús: la mort del duc Joan de Borja deixà un ròssec de problemes legals a l'hora de decidir el repartiment de l'herència (580-601, 620-626, 642-644); els ducs de Cardona es trobaven en situació semblant: 501, 509, 511), i se sumà al mal pas de l'emperador en nomenar duc i duquesa de Gandia a majordom i majordona majors de la princesa Maria, muller del príncep Felip, però aquests es manifestaren contraris al nomenament perquè no havien estat ni consultats ni informats (609).

Un problema és constant en totes tres etapes: el dels nous convertits, dels quals, en les primeres pàgines, tenim llista nominal per a les poblacions de Llombai, Catadau, Alfarb i Alèdula (185-186 i 211-213), engrandit pel perill que ells, des de dintre, col·laboressin amb «la gran armada que el turco hace hogaño» (306); per això les referències són constants: als preparatius de defensa contra Barbarroja (239-247, 261-271, 273), o, més en general, a «estos rebatos de moros» (299, 302, 342-343, 346-349, 354, 365, 453, 500, 505, 514, 547); al final tenim a disposició una peça de major categoria: la *Crida per a moros i nous convertits*, del 1545, sobre el capteniment d'aquella minoria en moment de perill, en què no pas ells, ans el Regne de València com a tal passava per un mal moment (637-639).

Però no tot és política en aquestes pàgines. Hi ha lloc per a aspectes molt més personals i privats, encara que una de les observacions que aquesta multitud de lletres permeten de fer és la pèrdua de la privacitat en les persones d'un cert nivell social d'aquella primera meitat del segle XVI. Ja sabem que tot el primer terç d'aquest miler i escaig de documents consisteix en lletres creuades entre la parella ducal de Gandia i el germà de la duquesa, el vescomte d'Évol i Canet; llegint aquelles lletres, totalment personals, ningú diria, per exemple, que les de la duquesa són adreçades al seu mateix germà, car les salutacions personals són difressades sota fórmules de relació entre personatges d'alt grau social: no és mai expressada la posició de parentiu: el germà és només 'muy magnífico señor' i 'vuestra merced' (315), repetit aquest darrer, si no m'erro, dotze vegades en una sola pàgina, i encara és completada amb tractament de 'señoría', es refereix al propi marit amb l'expressió 'el duque, mi señor' i s'acomia del seu germà amb un «Todos besan las manos de vuestra merced», i encara: «Estos servidores de vuestra merced le besan mil veces las manos» (316), i això en una lletra tan per-

sonal i privada, com l'escrita per la duquessa al seu germà per un afer de tanta categoria diplomàtica com és el de demanar-li que li cerqui a Catalunya una majordona que sigui ben feinerà i de la categoria que la casa ducal de Gandia requereix (cf. 503-504).

Malgrat això (o potser per això), trobem en aquestes pàgines els documents que acompanyen les successives etapes de la vida del protagonista: la lletra amb què és presentat a personatges de la cort en el moment que surt de la casa pairal i ducal per començar-se d'integrar en la cort del rei (138-140 i 152); immediatament després ve la *Instructio sive exhortatio para don Francisco*, sobre la forma de captenir-se a la cort imperial (141-143); també podem llegir els capítols matrimonials entre Francesc de Borja i Elionor de Castro (174-184); i els successius codicils afegits per Joan de Borja al seu testament (230-235; 338-340; 383-386; 473-474). També hi ha el testament de Francesc de Borja, del 1544 (646-652), i el seu codicil, del 1547 (646-652); aquesta documentació notarial és redactada en català, amb molt poques manifestacions de variants valencianes; més encara, les fórmules introductòries, tant de darres voluntats com de crides, són les que el segle XIII baixaren de Catalunya (com, per exemple: «res no és tan segur com la mort ni tan insegur com la seva hora», i per això cal fer testament; i la cèlebre frase inicial de les crides públiques: «Ara hoiats tots ço que us fa a saber...»: 637-639, amb la nota 376).

I si en general aquest aplec de documentació sembla ben satisfactori, mirat amb més acribia segurament es prestaria a bon nombre de correccions; n'assenyalo algunes, que no són resultat de cap recerca sistemàtica, ans només de lectura passavolant: un llau < vullau (130/46/16); invita < inuiat (131/nota 115/2); casa < cosa (358/257/19); la vanca < Lavança (371/293/18); pua < puga (473/531/13); malgrat < mal grat (525/660/24); certinidad < certinidad (536/668/27); Menor de Dios < Menor de días (550/699/2); mercantífol < mercantívol (554/711/13); Joannes, tui genitoris < Joannis, tui genitoris (576/750/2); i relista < relicta (620/838/14): no he pas pogut compulsar els originals, i per això només puc dir, d'una banda, que es tracta de casos en els quals el lector, sobretot el crític, s'ha de preguntar si es troba davant una falta; i que, de l'altra, també s'ha de preguntar com seria la llista, si la recerca hagués estat sistemàtica. També de passada, he vist que la nota 294 de la pàgina 355, que informa de bibliografia sobre el monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, desconeix les pàgines, realment importants, dedicades a la documentació d'aquella casa per Cebrià Baraut, de les quals ATCA ha informat en el volum XVIII (1999), 817-820.

Acabem amb la bona nova de les dues lletres de Joan Lluís Vives al duc de Gandia, Joan de Borja (153-155 i 275-276). Les pàgines finals del llibre són dedicades a la bibliografia (per cert, existeix el llibre de Joan Bada, *La situació...?* (685) A mi em consta el títol *La situació...*) (685-689), a la taula cronològica dels documents inclosos en el volum (691-711), a les genealogies de les branques Borja i famílies associades (713-722) i a la taula única d'antropònims i topònims (723-751).

Malgrat els petits entrebancs en la lectura, aquest és un llibre important per a la comprensió d'una llenca de la societat dels Països Catalans entre les Germanies i l'adveniment de Felip I (II de Castella).

El segon títol recau en el nostre camp bàsicament pel seu protagonista; però si la recopilació documental del primer ens el deixava a les portes de la Companyia de Jesús, aquest segon ens informa d'una de les missions d'aquell duc-jesuïta en un camp, el de la preparació de matrimonis, en el qual ell més aviat havia estat víctima que protagonista durant la seva vida civil, ara, però, projectada amb un abast internacional i amb un joc de forces molt més complicat que el que els Borja, pare o fill, havien conegut i dins el qual també ells havien incidit, el de diferents regnes dins única sobirania. Ara li calia que es sabés moure, sense enganxar-s'hi ni els dits, entre els interessos de França i de Florència, de Portugal i d'Anglaterra, i no cal dir-ho els de l'imperi i monarquia dels Habsburgs i els del pontificat romà, sense perdre plenament de vista, ni que no fossin considerats els elements més importants, els sentiments dels futurs nuvis.

La distància entre el planteig del volum de documentació i del segon, dedicat a reconstruir un encàrrec papal d'alta envergadura, és ben visible comparant la pàgina 15 del primer

i la 463 del segon: dels divuit fons documentals indicats com a fons del primer, set es troben en els Països Catalans i un (el de la Noblesa de l'AHN) deu tenir fons nobiliaris nostres; el segon volum, en canvi, dels vint-i-sis que li són propis, ni cap dels set indicats ni cap d'altre és situat en les nostres terres, i només el de la Noblesa de l'AHN torna a comparèixer.

Els grans temes de la Reforma Catòlica continuadora del Concili de Trento i de la lluita contra el poder dels turcs mitjançant la Lliga Santa, centrals en la darrera legació del duc i jesuïta Francesc de Borja, no deixaven constància en els nostres arxius.

Josep Perarnau

Valentí GUAL VILÀ, *Justícia i terra. La documentació de l'arxiu de Poblet (Armari II)*. Valls, Cossetània edicions 2003, 944 pp.

Primer lliurament de la descripció del fons senyorial de l'Arxiu del Monestir de Poblet (Conca de Barberà) realitzada durant els anys 1994 i 2002 pel professor de la Universitat de Barcelona resident a Rocafort de Queralt, Valentí Gual, gràcies al finançament del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

El catàleg aporta el número del document, data, foliació, mides i un resum del contingut, i en moltes ocasions es procedeix a la seva transcripció total o parcial. Un dels obstacles de l'autor ha estat la impossibilitat de renumerar de nou la documentació o canviar la seva ubicació física en armaris i calaixos, classificació heretada del patrici i mecenes Eduard Toda i Güell, personatge que reconstruí el fons monacal a través de compres i donatius d'arreu. Recordem que amb la desarmortització l'arxiu fou disgregat i traslladat a Madrid (Archivo Histórico Nacional i Archivo de la Real Academia de la Història).

Els primers 24 calaixos de l'armari segon, el formen processos judicials de la jurisdicció criminal, encara que entremig n'hi ha de civils. Són, per tant, processos incoats a causa de delictes contra la propietat (robatoris, incendis), contra les persones (agressions físiques: violacions, maltractaments, homicidis; o verbals: injúries) o contra la senyoria feudal. La cronologia és prou llarga: del segle XV al XVIII, si bé puntualment s'allarga fins a l'exclaustració (1835). El seu abast geogràfic coincideix amb el senyorial, o sigui, ateny les poblacions de les comarques de la Conca de Barberà, l'Alt Camp, les Garrigues, l'Urgell i la Segarra. Per a les poblacions sota senyoriu de l'arquebisbat tarragoní hom disposa de l'inventari dels processos de les cúries del vicariat eclesial, dels veguers i dels governadors del Camp (ss. XV-XVIII) elaborats pels arxivers M. Salvador Ramon i Manuel M. Fuentes l'any 1990.

El voluminós material publicat per Gual esdevé una excel·lent eina de treball per als investigadors i interessats en historiar la marginalitat, el paper de la dona a la societat moderna, el bandolerisme, la resistència antisenyorial, la immigració occitana —molts dels delinqüents eren gavatxos, és a dir, francesos—, la bruixeria, la tortura, l'ús de la llengua catalana, etc. En el seu moment, per manca de temps no es va poder incorporar un índex onomàstic i toponímic que apareixerà en el següent volum ja en preparació. En un futur aquest índex permetrà d'unificar documents que originàriament formaven part d'un mateix procés, ara separats. També esperem veure una nova introducció que se centri en l'evolució de l'arxiu i expliqui l'estructuració de la justícia del monestir i la seva aplicació i s'hi afegeixi una bibliografia temàtica.

Josep M. Grau Pujol

Escriptors valencians de l'Edat Moderna, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua 2004, 420 pp.

Si la segona meitat del segle XX ha fet una aportació important a la història literària de la llengua i de la literatura catalanes, aquesta segurament ha estat l'esforç, sembla reeixit, de

fer oblidar l'època de la 'Decadència' i de substituir-la per una altra, diguem que normalitzada, pròpia del Renaixement i del Barroc.

L'Acadèmia Valenciana de la Llengua, segurament convençuda que s'ho val tot esforç de contribuir a la 'normalització' en el sentit acabat d'esmentar, hi participa amb una «exposició dedicada a un període de la nostra literatura poc conegut i, per la mateixa raó, menys valorat. Una percepció que cal reconsiderar...», el nucli de la qual era constituït per la 'mostra' de setanta-vuit edicions, de manera que el possible visitant tingués davant els ulls la prova material de l'estol d'escriptors valencians dels segles XVI, XVII, XVIII i començaments del XIX; en el llibre que ens ocupa no tenim la materialitat dels exemplars, però en tenim la portada o alguna pàgina reproduïda en excel·lents fotografies (213-361); l'apèndix primer ofereix onze obres d'art d'aquells segles, retrats de persones o de moments particulars, que ajuden a copsar-ne la percepció subjectiva, els enfocaments i les valoracions de persones i coses (365-385); el segon apèndix completa les setanta-vuit fitxes de la mostra principal, amb una vintena de presentacions d'altres autors i obres significatives (388-416).

Però allò que més captiva l'atenció del crític és la secció primera, on són publicades tretze col·laboracions especialitzades, de naturalesa diversa, però totes coincidents a proporcionar la informació que era a l'abast dels estudiosos en el moment d'ésser redactades. A servei del lector en faré constar autors i títols: José Luis Canet, *Literatura i impremta durant el segle XVI a València* (19-32), on figuren les llistes dels títols publicats a València durant el segle XVI en llengües diverses, en tant que coincideixen en les literatures dels respectius idiomes. Rafael Fresquet Fayos, *Algunes consideracions al voltant de la prosa didacticoreligiosa del segle XVI* (32-46), informació sobre els catecismes, les arts de ben morir, els manuals de confessió d'autor valenciana publicats durant el dit segle. Evangelina Rodríguez Cuadros, *Del ritu escènic del poder al melodrama erudit: l'Acadèmia dels Nocturns* (47-65), ens introdueix en la temàtica literària imperant entre alguns lletraferits valencians. Antoni Tordera, «*Ciertas damas de Valencia, que tenían entre manos El Cortesano*» (67-78), qui, en exposar la seqüència de les Jornades de *El Cortesano*, en dona el fil argumental plenament literari. Joan Iborra, *Notes per a l'estudi de la tradició bibliogràfica i manuscrita de la "Crònica de València" de Martí de Viciano* (79-92), pàgines presidides per la metodologia bibliogràfica descriptiva. Stefano Fogelberg Rota, *Organització i estructura de les acadèmies europees postrenaixentistes: la influència del model italià a les acadèmies valencianes dels segles XVI i XVII* (93-106): comunicació cultural amb Itàlia en uns segles presidits pel tancament cultural. Antonio Solano, *Les relacions dels successos en la València de l'Edat Moderna* (107-120), informació limitada a les «relacions impreses a València durant els segles XVI i XVII» (110: era aplicada al Regne de València la legislació castellana sobre la censura prèvia del Consejo de Castilla: 109?). Manuel Martí i Ascó, *La cultura literària de la dona en la València dels segles XVI i XVII* (121-137), informació sobre monges poetesses i sobre la correspondència d'Hipòlita Roís de Lihori, amb bibliografia. Joan M. Furió Vayà, *El record en la València del Barroc: el llibre de Memòries* (139-148), inventari dels llibres valencians de memòries. Josep Lozano, *Mossèn Pere Joan Porcar, testimoni crític del Barroc valencià* (149-160), amb transcripció de fragments que manifesten la posició crítica de l'autor envers la política antipopular de tota mena d'autoritats. Antoni Ferrando, *L'obra literària de Pere Jacint Morlà (ca. 1600-1656)* (161-176), informació bibliogràfica de l'obra conservada de Morlà, tant de la ja publicada, com de la conservada sobretot en el ms. 666 de València, BU, amb bibliografia. Vicent Josep Escartí, *Unes reflexions sobre la poesia del Barroc en valencià* (177-192): esgotada durant el segle XVI la vena dels clàssics mereixedors d'edicions, la poesia ja no es presentaria dignament revestida de llibre d'estampa; el segle XVII el poder assumeix la literatura en vers integrada en la festa o solennització dels valors socials i polítics imperants, sobretot dels religiosos, en certàmens específics i Pere Jacint Morlà n'hauria estat la personificació; i Joaquim Martí Mestre, *Els col·loquis valencians* (193-211), ens recorda col·loquiers i col·loquis, les frases introductòries dels quals ens precisen quin és llur objectiu; volien imitar les formes teatrals, tant en manera monologada com dialogada i aprofitaven les frases populars; hi ha bibliografia.

Aquesta ni és ni els organitzadors van intentar que fos una monografia global sobre la literatura en llengua catalana al Regne de València o en allò que restava d'ell, que era el poble

valencià i en valencià, però és ben indiscutible que tant el conjunt d'estudis com les aportacions complementàries dels apèndixs i les il·lustracions són un aplec d'elements indispensables per a una futura visió de conjunt sobre el tema, aquesta vegada sí aplegats i revestits amb solemne vestidura tipogràfica. L'Acadèmia Valenciana de la Llengua mereix per aquest servei l'agraïment i no se li racionarà el d'aquestes pàgines.

Això no obstant, crec poder manifestar el meu desig d'haver trobat dues coses, que en aquest bell llibre em manquen: una és la presència de traduccions al català de València durant els segles moderns, que no mancaren, car almenys n'hi ha una, la de la *Plegmàtica del molt alt senyor rey don Joan primer, rey d'Aragó, traduïda del llatí en vulgar valencià*, que enriquiria les publicacions puríssimes recordades en més d'una pàgina d'aquest volum; l'altra és un estudi d'allò que representava la producció en llengua catalana dins el conjunt de la literatura produïda durant aquells segles en el Regne de València; potser seria bona ocasió per a introduir la denominació de 'valenciano/-a' com a designació de l'escripta i potser publicada en la llengua de Castella, de la mateixa manera que 'valencià' designa l'expressada en llengua catalana; de més a més, dins aquella literatura en 'valenciano' segurament trobaríem la primera aproximació filològica a la llengua i literatura dels valencians, paral·lela a la d'un Antoni de Bastero i d'altres al Principat: no aportaren res en aquest sentit ni el gran Gregori Maïans ni el seu germà Josep Anton? O cap dels considerables historiadors de Sant Domènec de València?

Són només 'desiderata', que de cap manera no posen sordina a l'alta valoració que mereixen els *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*.

Josep Perarnau

MÉDIATHÈQUE DE PERPIGNAN. *Le livre et l'édition en Catalogne au XVIIe siècle dans les collections anciennes de la Médiathèque de Perpignan. Catalogue. Autour de 1640*. Préface de Gilbert LARGUIER. *El llibre i l'edició a Catalunya al segle XVII dins les col·leccions antigues de la Mediateca de Perpinyà*. 1640: abans i després. [Perpinyà, 2005. 38 pp.]

Amb *Le livre et l'édition en Catalogne au XVIIe siècle dans les collections anciennes de la Médiathèque de Perpignan*, la Mediateca presenta, agrupada, una part important del seu patrimoni bibliogràfic. La presentació corre a càrrec de la directora de la institució, Jocelyne Jossemet (3), i el professor Gilbert Larguier fa una petita introducció històrica als fets (*Autour de 1640*, 5-6).

Maria Andrea Calafat, responsable dels fons patrimonials de la biblioteca, ha dut a terme el present catàleg, que s'estructura en dues parts: la primera recull els exemplars referents a la matèria classificats pel nom de l'autor (7-25), mentre que la segona ressenya les peces conservades en reculls facticis, ordenades segons la signatura del fons (26-38). Les descripcions reprodueixen part de les cèdules del catàleg en línia [www.mairie-perpignan.fr/mediatheque] i al marge d'algunes d'elles hi ha la reproducció fotogràfica de la portada.

Se'ns diu que la primera part «recence les éditions publiées en Catalogne au XVIIe siècle» (6), però hi ha també descrit el *Llibre de memòries* del notari Pere Pasqual, manuscrit (editat per Antoni Simon i Pep Vila a *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII*, Barcelona, Curial, 1998), alguna peça del segle XVI (Miquel Llot, *Libre primer (-segon) dels miracles que lo Senyor ha obrats per medi de la santíssima reliquia del gloriós sanct Joan Baptista*, Perpinyà, Samsó Arbús, 1590), i no només hi trobem impresos sortits de les premses de Catalunya, València i Mallorca, sinó també volums publicats a Lió, Madrid, París, Salamanca, Saragossa, Torí... que fan referència a Catalunya o a la Corona d'Aragó (els *Anales de Zurita*, *La Catalogne française* de Pierre de Caseneuve, la *Marca hispanica* de Pierre de Marca, les *Decisiones aureae civiles et criminales...*, de Lluís de Peguera). L'autor més representat és Francesc Martí i Viladamor (*Avisos del castellano fingido...*; *Cataluña en Francia, Castilla sin Cataluña y Francia contra Castilla...*; *Manifiesto de la fidelidad catalana, integridad francesa y perversidad enemiga...*;

Noticia universal de Cataluña; Praesidium inexpugnabile principatus Cataloniae...), i entre la quasi vintena d'obres impreses a Perpinyà, seu de la Mediateca, hi ha el *Sumari* d'Andreu Bosc, el *Fènix* de Josep Elies Estrugós, la *Vida de Suárez* de Descamps, etc.

«Des pièces sur la Catalogne en 1640 conservées dans les recueils factices, sont présentées dans la deuxième partie du catalogue» (6). Aquestes col·leccions són especialment interessants perquè la disposició del *Catàleg* imprès permet de veure el contingut dels volums agrupats, cosa que no és tan senzilla si s'han de consultar en línia. Hi trobem relacions, memorials, discursos, cartes, plànols..., impresos i manuscrits, que van de 1622 a 1645, entre els quals, per exemple, el panegíric a la mort de Pau Claris de Francesc Fontanella (Barcelona, Gabriel Nogués, 1641), poeta i dramaturg, barceloní exiliat a la capital del Rosselló arran de la desfeta, prior del convent de Sant Domènec de Perpinyà i germà del president del Consell Sobirà, Josep Fontanella.

La virtut d'un catàleg d'aquestes característiques és que estalvia als investigadors part de la feina de recerca més feixuga. Partint de les dades aplegades es pot anar a veure els catàlegs del fons, que potser hauria valgut la pena citar, o bé el catàleg en línia, que de vegades ens amplia la informació aplegada aquí (per exemple, de la *Mística ciudad de Dios* de María Jesús de Ágreda n'hi ha sis volums, Rés. 617-1 a 617-6: de 1681 a 1685, impresos per la Viuda de Joan Figuerola, Bartomeu Breffel, i Lluís Reynier i Jeroni Garcia associats). Ara bé, si repassàvem el catàleg en línia podríem veure que alguns impresos editats a Perpinyà que hi figuren no es troben en el *Catàleg...: L'Edit pour l'enregistrement et observation de la Declaration du clergé de France touchant la puissance ecclésiastique* (Perpinyà, Corneli Reynier, 1682), integrat al ms. 87 de la Mediateca i que és, que jo sàpiga, un exemplar únic. Tampoc no hi figuren el Flavi Josep de 1608 (Perpinyà, Bartomeu Mas, a costa de Lluís Roure; Rés. 902), el *Libro de los secretos de agricultura* de Miquel Agustí (Perpinyà, Lluís Roure, 1626; Rés. 121), ni el volum *S. Augustinus arbiter controversiarum De gratia et libero arbitrio* (Perpinyà, Joan Figuerola, 1672; Rés. 867). Potser, per la temàtica, es troben lluny del que es volia reflectir en aquest *Catàleg...*, però en canvi sí que hi són les *Faules de Ysop* (Barcelona, Jaume Matevat, 1642), la *Chirurgia* de Guy de Chauliac (València, Pere Patrici, 1596) o la *Primera {-quinta} parte de la Introducción del símbolo de la Fe* de fra Luís de Granada (Girona, Gaspar Garric, 1620). D'altra banda, i en un altre ordre de coses, s'haurien d'unificar les entrades: «Garzoni, Tomàs, *Plaza universal...*, Perpinyà, Lluís Roure, 1629 (Rés. 145)», i «Suárez de Figueroa, Cristóbal, *Plaza universal...*, Perpinyà, Lluís Roure, 1629 (Rés. 1029)», que són dos exemplars del mateix imprès.

Amb el *Catàleg...* la Mediateca pretén únicament donar a conèixer una part dels seus fons, però és evident que per la seva ubicació guarda un nombre important d'impressos perpinyanesos i per aquesta raó m'hi he fixat especialment. Per acabar aquest breu repàs només vull afegir que, d'aquests, n'hi ha uns quants que només he sabut localitzar aquí: *Relación verdadera de la batalla y victoria de nuestro señor dio al príncipe duque de Anguien... traducida del francés en castellano por el muy R. P. F. Pedro Duduc...* (Perpinyà, Esteve Bartau, 1643); *Coppie de l'arrest du Conseil d'Etat du roy, donné a Fontainebleau le XVIII jour du mois de Inillet MDCLXIII pour Me. Hierosme Leopard, grand vicairre & Official de l'Evesche d'Elne, contre le chapitre et chanoines...* (Perpinyà, Joan Figuerola, 1664); *Officia propria plurimorum sanctorum. Ex variis SS. Pontificum decretis. Breviario romano addenda* (Perpinyà, Joan Figuerola, 1678); *Brevis ac compendiaría syntaxis partium orationis institutio ex variis scriptoribus collecta...* de Joan Torroella (Perpinyà, Bartomeu Breffel, 1680; de l'edició de 1678, trilingüe —llatí, català i francès— n'hi ha també un exemplar, incomplet); *Compendi breu de la vida del gloriós patriarca Sant Ignaci de Loyola* de Josep Solera (Perpinyà, Bartomeu Breffel, 1684); *Manual de doctrina christiana...* del notari perpinyanès Lluís Guilla (Perpinyà, Viuda de Joan Figuerola, 1685).

Enhorabona a la Ciutat de Perpinyà i a la seva Biblioteca/Médiathèque per aquest catàleg que permet una primera visió de conjunt de la bibliografia sobre el moment més transcendent de la seva història aviat mil·lenària; augurem que l'atenció demostrada en les presents pàgines sigui un esperó a multiplicar semblants obres.

BISLAM. *Bibliotheca Scriptorum Latinorum Medii Recentiorisque Aevi, I. Gli Autori in «Medioevo Latino»*, a cura di Roberto GAMBERINI, con la direzione di Mauro DONNINI e Claudio LEONARDI, Firenze, SISMELE. Edizioni del Galluzzo 2003, LII i 342 pp.

Aquesta primera passa vers una llista completa dels autors llatins dels segles medievals i renaixementals («Un censimento completo di coloro che nel Medioevo latino hanno lasciato una testimonianza scritta di sé» (VII), amb els respectius noms elaborats d'acord amb les exigències filològiques i històriques i completada amb la indicació dels volums del «Medioevo Latino» i dels números dels resums bibliogràfics que han estat consagrats a cada un d'ells, dona fitxa dels següents autors nostres:

Abraham bar Hiyya, Abraham ben Hasdai Barcinonensis, Abraham Iudaeus Tortosuensis (4), Adam magister (Adam Alderspacensis) (6); Agobardus (11); Alexander VI papa (17); Antonius Andreae; Antonius de Canalibus (31); Aprilis, Urgellensis episcopus (33); Armengaudus Blasii; Arnaldus Alberti, camerarius apostolicus (34); Arnaldus de Villanova (34-35); Arnaldus de Villanova, ps. (35); Arnulfus Rivipullensis abbas (36); Arto Ausonensis episcopus, Gerundensis archidiaconus; Aufredus Gonteri Brito (37); Balthasar Sorius (41); Bartholomaeus Mates (44); Benedictus XIII, antipapa (!); Bernardus de Barriacho magister; Bernardus Calvonius, Vicentius (Vicensis!) episcopus (52); Bernardus Ermengaudus de Aragonia; Bernardus Garinus; Bernardus Lavinhete; Bernardus Oliverii OESA (54); Bernardus Ollerii; Bernardus de Podio Cercoso; Bernardus Raymundi, Maioricensis archidiaconus et magister (55); Bonifacius Ferrerii (61); Bonushomo Barcinonensis iudex (62); Caesarius, Tarraconensis episcopus (66); Calixtus III papa (67); Claudius Taurinensis episcopus (73); Dhouda (83); Durandus de Huesca (88); Elias Rotensis canonicus (91); Eutropius Valentinus episcopus (95); Felix Urgellensis: Ferrandus Valentinus (!); Ferrarius Catalanus de Enayans (97); Florus Lugdunensis diaconus (99); Franciscus Prats (102); Franciscus Ximenius Gerundensis (103); Fredericus III de Aragonia, Trinacriae rex (104); Gabriel Altadellus (106); Garcias Cuxanensis monachus (109); Gondemarus Gerundensis episcopus; Gondemarus II Gerundensis episcopus (121); Guido de Cardona; Guido Terrena (128); Guillelmus Anglesii Valentinus; Guillelmus de Aragonia (130); Guillelmus de Rubione (137); Guillelmus Sedacerii OCarm. (138); Hieronymus Cucalon (151); Hieronymus Pardo; Hieronymus Paulus Barcinonensis, Hieronymus Torrella (152); Homobonus Barcinonensis (154: ?); Iacobus I Aragonum rex; Iacobus II Aragonum rex (164); Iacobus Janer (167?); Iacobus Pérez de Valencia (168 ?); Idalcarius Ausonensis episcopus; Idalius Barcinonensis episcopus; Ingetus Contardus (172); Ioannes de Aragonia, Toletanus archiepiscopus (177); Ioannes Biclarensis abbas (178); Ioannes Burgundus de Maioricis; Ioannes Canonicus (180); Ioannes de Casanova Barcinonensis (181); Ioannes Iacobi (189); Ioannes de Montesono (194); Ioannes de Palomar (195); Ioannes Raymundus Ferrarii (197); Ioannes Rivipullensis monachus (198); Iulianus Tallada Maioricensis (210); Iustinianus de Valentia episcopus; Iustus Urgellensis (211); Lupetus Barcinonensis archidiaconus (223); Matthaeus Agrigentinus episcopus (231); Miro Bonusfilius Bisuldunensis comes (236); Nahmanides (238); Nicolaus Eymerici (242); Nicolaus de Pax; Nicolaus Rossell Maioricensis (244); Nonitus Gerundensis episcopus (246); Oliba Rivipullensis et Cuxanensis abbas; Oliba Rivipullensis monachus (250); Paulus Christiani (257); Petrus Alberti Barchinonensis canonicus (260); Petrus de Aragonia OFM; Petrus IV Aragonum rex (261); Petrus de Aterrabia (262); Petrus de Cardona (264); Petrus Correger Maioricensis (265); Petrus Deguí (266); Petrus Ilerdensis magister (268); Petrus Marsilius; Petrus Michael Carbonellus (270); Petrus de Oleza; Petrus Paschalis Giennensis episcopus (271); Petrus Tomae OFM (274); Philippus de Malla; Philippus Riboti (276); Pontius Barcinonensis episcopus; Pontius Carbonellus; Pontius de Ilerda (279); Quiricus Barcinonensis episcopus (280); Raymundus Astruch de Cortyelles (285); Raymundus Lullus; Raymundus Lullus, pseudo; Raymundus Martini (286); Raymundus de Pennaforti; Raymundus Sabunde; Raymundus de Tárrega (287); Renallus Barcinonensis grammaticus (289); Salomon ben Adret Barcinonensis (303); Sunifredus Barcinonensis diaconus (314); Thomas Migerii (325); Vincentius Ferrarii; Vincentius Ferrarii, pseudo; Vitalis de Canelles.

Hem procurat de reproduir tots els antropònims nostres presents en aquell primer pas de la BLSLAM i de fer-ho amb la mateixa grafia amb què hi consten, perquè, malgrat la condició que els editors afirmen haver esmerçat a tenir en compte «i criteri stòrici, bibliogràfic i filològic» (IX), no podem pas dir que aquest primer intent hagi reeixit, almenys en allò que toca els autors catalans.

Perquè el primer problema, històric, és el del sempre espiant perill d'anacronisme; potser el cas més evident és el de Francesc Eiximenis, que, aparentment, no hi figura, car només sembla correspondre al ‚Franciscus Ximenius Gerundensis‘; ¿d'on surt ‚Ximenius‘, sinó del castellà ‚Jiménez‘, amb el qual havia estat conegut? Només si hi afegim la tirada dels europeus (i no cal dir els americans) que, encara a hores d'ara, semblen ésser hereus i continuadors de tota mena de dictadures, les estatutzants o les feixistes, a globalitzar amb una ‚Spagna /Espagne /Spain /Spanien‘ tot allò que pertany a la Península Ibèrica, podrem entendre aquell ‚Ximenius‘.

Però els europeus potser haurien de començar d'aprendre, i en particular els directors de la BLSLAM (delimitat al ‚Medii Recentionisque Aevi‘, traduït en el títol anglès per ‚Medieval and Renaissance‘), que sobretot a l'Edat Mitjana la ‚Spagna /Espagne /Spain /Spanien‘ en el sentit polític actual no existia, car, o bé era la denominació d'aquella part de la Península Ibèrica sota dominació sarraïna o la de la Corona de Castella, i que per tant, només amb un anacronisme flagrant poden ésser integrades dins ‚Spagna /Espagne /Spain /Spanien‘ les altres zones de sobirania diversa i independent; per cert, almenys en la seva versió definitiva (tant de bo que ja en el pròxim lliurament II) el BLSLAM no hauria de començar amb dos mapes de l'Europa Medieval: el dels Estats Europeus (i millor, un per a cada segle) i el de les llengües europees amb llurs zones geogràfiques ben definides, damunt les quals encara no s'havien començat de manifestar les pressions unificadores a favor de la llengua estatal dels diferents ‚imperis‘ actuals? Aquest suggeriment dels mapes estaria bé que s'estengués als volums del «Medioevo Latino» i als d'altres publicacions semblants. Això sembla que s'hauria d'aplicar d'aquesta manera: normalitzant els noms pertanyents a cada llengua real d'acord a com els ha normalitzat la respectiva filologia, i en el nostre cas, la de la llengua catalana, que no coneix aquell gran polígraf gironí amb altre cognom que el d'‚Eiximenis‘; sota el ‚Ximenius‘, segur que ni ell mateix no s'hi reconeixeria.

Un altre punt: crec que la qualificació d'‚antipapa‘ aplicada a Benet XIII no salva, ni de lluny, l'encert del qualificatiu que fins i tot la cúria romana li donava després del Cisma d'Occident: «Petrus de Luna, Benedictus XIII in sua obedientia nuncupatus»: algú, després, ha pronunciat una sentència autoritativa sobre si era papa o antipapa?

* * *

Quant a la llatinització d'antropònims medievals, que no es remuntin a ètims llatins veritables, com ‚Claudius‘ o ‚Caesarius‘, sempre resulta convencional. Però és preferible de no fer incongruències; així, pel que fa als veritables cognoms, unes vegades apareixen en el BLSLAM llatinitzats estranyament, com en el cas de ‚Bernardus Calvonijs Vicentius episcopus‘, és a dir, Bernat Calvó, bisbe de Vic' (52), que contrasta amb ‚Atto Ausonensis episcopus‘, és a dir, bisbe d'Osona o Vic; i d'altres es mentenen en la forma romànica, catalana en el nostre cas, com ‚Jacobus Janer‘ o ‚Nicolaus Rossell Maioricensis‘ (244). En algun cas, la llatinització sembla anacrònica o simplement imprecident, com en el cas de ‚Ioannes Burgundus de Maioricis‘ (180), que deduïm que es deu referir a Joan (o, si preferiu, Joannes) Burgunyó; quant a ‚Franciscus Ximenius Gerundensis‘ (103), és a dir, ‚Francesc Eiximenis‘, gironí, és segur que llavors no s'havia produït l'afèresi de la ‚E‘ inicial, de manera que la forma ‚Ximenius‘ sembla imprecident per a aquest personatge, encara que més tard s'emprés en relació amb el cognom aragonès o castellà ‚Ximénez, Jiménez‘. De fet, en la documentació absolutament contemporània, transcrita en el primer volum d'aquest anuari, el nom del polígraf gironí és escrit de les maneres següents: ‚maestre Francesch Eximíniz‘, en text català (207, del 1391); i en llatí: ‚ego ffrater Ffranciscus Eximénez, ordinis sancti Francisci, in sacra

pagina magister' (208, del 1398); 'a magistro Francisco Eximini' (210, del 1405); totes tres grafies, tant en català com en llatí, tenen la ,E' inicial; remarcaria el particular valor que deu tenir l',ego... Eximénez', de la segona mostra per l',ego', que no pot ésser més personal.

Desitgem que en una pròxima edició el BSLAM compleixi, també en relació a Catalunya, la promesa de tenir en compte la filologia de cada llengua.

I de tot cor, grans mercès a la bestreta.

Josep Moran Ocerinjauregui, Josep Perarnau